әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

ӘОЖ 341.231.14 Қолжазба құқығында

НЫСАНБЕКОВА ЛЯЗЗАТ БЕГИМЖАНОВНА

Жеке тұлғалардың халықаралық құқықсубъектілігі: кейбір өзекті мәселелерінің теориясы және тәжірибесі

6D030200 – Халықаралық құқық

Философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін жазылған диссертация

Ғылыми жетекші:
заң ғылымдарының кандидаты,
доцент Сайрамбаева Ж.Т.
Ғылыми кеңесші:
құқық докторы ЕвгенияКурзински- Сингер

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2019

МАЗМҰНЫ

БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР....……....3
КІРІСПЕ 4
1 ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚСУБЪЕКТІЛІГІМӘНІН ТҮСІНУДІҢ ЖАЛПЫ ТЕОРИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ
1.1 Жеке тұлғалардың халықаралық құқықсубъектілігі ұғымы және негіздері.....10
1.2 Жеке тұлғалардың халықаралық құқықсубъектілігіне доктриналық көзқарастары …….....24
2 ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ОРГАНДАРҒА ЖҮГІНУЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ СУБЪЕКТІЛІЛІГІ
2.1 Жеке тұлғалардың халықаралық органдарға өтініштері (жүгінуі): жалпы кіріспесипаттама.....……38
2.2 Жеке тұлғалардың әмбебап сипаттағы халықаралық органдарға өтініштері(жүгінуі).....…….43
2.3 Жеке тұлғалардың аймақтық (өңірлік) сипаттағы халықаралық органдарға өтініштері(жүгінуі) …….57
3 ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚСУБЪЕКТІЛІГІН ТАНУДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖӘНЕ ГЕОСАЯСИ АСПЕКТІЛЕРІ
3.1 Жеке тұлғалардың халықаралық қылмыстар жасағаны үшін халықаралық қылмыстық жауаптылығы және олардың халықаралық құқық субъектілігі мәселелері ……72
3.2 Жеке тұлғалардың халықаралық құқықсубъектілігін танудың геосаяси және өзге де саяси-құқықтық аспектілері ..…….89
ҚОРЫТЫНДЫ.……101
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ .....……109
ҚОСЫМША.....127

БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

ААТ-Адам құқықтары туралы американдық Конвенция
АҚ -адам құқықтары
АС-Африкалық сот
АҚЖЖ-Акционерлердің кезектен тыс жалпы жиналысы
АКПЧ-Араб адам құқықтары жөніндегі комиссия
АҚШ- Америка Құрама Штаттары
АМҰ-Америка мемлекеттер ұйымы
БААЖ-АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ ЖӨНІНДЕГІ АМЕРИКААРАЛЫҚ СОТ
БҒСБК-Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті
БҰҰ-Біріккен Ұлттар Ұйымы
ЕАТ-Қылмыстық кірістерді заңдастыруға және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл бойынша Еуразиялық топ
ЕО-Еуропа Одағы
АҚЕС-Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сот
КСРО -Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы
РХҚТ -Руанда үшін халықаралық қылмыстық трибунал
ХҚТ -Халықаралық қылмыстық трибунал
ҚР-Қазақстан Республикасы
ОАЕ-Африка Бірлік ұйымы
ОАТ-міндетті әлеуметтік сақтандыру жүйесіне қатысушының орташа айлық табысы;
РФ-Ресей Федерациясы
ТМД-Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы
ТҰК-Трансұлттық корпорация
ҮЕҰ-Үкіметтік емес ұйымдар
ХЕҰ-Халықаралық Еңбек Ұйымы
ХҚС- Халықаралық қылмыстық сот
ЭКОСОС- Экономикалық және әлеуметтік кеңес
ЮНЕСКО-Бірікке Ұлттар Ұйымының Білім, Ғылым және Мәдениет жөніндегі Ұйымы.
ЮХҚТ- Югославия үшін халықаралық қылмыстық трибунал

КІРІСПЕ

Зерттеудің жалпы сипаттамасы. Диссертацияда жеке тұлғалардың халықаралық құқықсубъектілігі мәнін түсінудің жалпы теориялық тәсілдері, жеке тұлғалардың халықаралық құқықсубъектілігі тұрғысынан халықаралық органдарға жүгінулері, халықаралық қылмыстық-құқықтық, геосаяси және жеке тұлғалардың халықаралық құқықсубъектілігін танудың өзге де саяси-құқықтық аспектілері талданады. Жұмыста доктриналық қайнар көздерді, халықаралық шарттарды және мемлекеттер мен халықаралық ұйымдардың тәжірибесін талдау жолымен осы мәселеге айқындық енгізуге талпыныс жасалды. Жұмыстың басты мақсаты- индивидтің халықаралық құқықсубъектілігін тану үшін жеке тұлғаның халықаралық құқықтарын және олардың жеткіліктілігін анықтау. Автор бір жағынан адам құқықтарын қорғау саласындағы халықаралық қоғамдастықтың мүдделері мен оның халықаралық құқық субъектілігін мойындау арасындағы қатынастарды және екінші жағынан осындай мүдделерді қорғауға бағытталған халықаралық-құқықтық базаны бейнелеуге тырысты. Индивидтің халықаралық құқықсубъектілігіне қатысты тану факторының маңыздылығын ескере отырып, осындай танудың геосаяси аспектілері туралы бөлімше енгізілді.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. XX ғасырдағы, әсіресе Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін халықаралық құқықтық жүйенің эволюциясы мен қарқынды дамуы халықаралық құқық нормаларын құру процесінде гуманитарлық құндылықтардың маңыздылығын едәуір арттырды. Жеке адамдар мен топтарды бостандыққа және қадір-қасиетке кепілдік беретін зорлық-зомбылықтың кез келген түрінен қорғау халықаралық қоғамдастықтың негізгі қамқорлығының бірі болды. БҰҰ Жарғысында "нәсіліне, жынысына, тіліне немесе дініне қарамастан, адам құқықтары мен негізгі бостандықтарды құрметтеу" оның ұйымдық мақсаттарының бірі болып табылады деп айтылған. Бұдан басқа, мүше-мемлекеттер БҰҰ Жарғысында баяндалған мақсаттарға қол жеткізу үшін БҰҰ-мен ынтымақтастықта бірлескен және дербес іс-қимылдар қабылдауға міндетті[1]. Адам құқықтарын қорғау үшін бірнеше әмбебап және өңірлік халықаралық келісімдер жасалды. Бұл келісімдер оларды имплементациялау үшін түрлі рәсімдерді қамтиды. Сонымен қатар, Адам құқықтары әмбебап әдеттегі құқықтың бір бөлігіне айналды және жалпы халықаралық құқықтың бір бөлігі ретінде танылады.

Бүгінгі таңда жеке тұлғаның құқықтары мемлекеттердің ұлттық юрисдикциясынан тыс және бүкіл халықаралық қоғамдастықтың құқықтарына қатысты болатынына ешқандай күмән жоқ. Халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікке қауіп төндіруі мүмкін адам құқықтарыныңедәуір ауыр және кең бұзылған кезде БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесі осы бұзушылықтарды тоқтатуға қол жеткізу және олардың салдарын жою үшін мәжбүрлеу әрекеттерін қабылдай алады. БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесі мен БҰҰ басқа да негізгі органдары адам құқықтарын қамтамасыз етуге алаңдаулы. Бұл жағдайда халықаралық құқықтың жеке тұлғаның халықаралық құқықсубъектілігі мәселесіне түбегейлі жаңа тәсілі қалыптасады.

Соңғы онжылдықта халықаралық құқықта құқықтық реттеу пәнін құрайтын қоғамдық қатынастар шеңберінің айтарлықтай кеңеюі өріс алды. Бұл процесс бүгін екі негізгі бағытта дамып келеді: 1) Халықаралық құқықтың мемлекетаралық ынтымақтастықтың жаңа бағыттарын регламенттеуі; 2) ішкімемлекеттік қатынастар саласына халықаралық-құқықтық нормалардың реттеушілік әсерінің барынша терең енуі [2, 5 б.]. Халықаралық құқық дамуының осы және басқа да дамытудың бағыттары индивидтің халықаралық құқықсубъектілігін тану проблемасының туындауына әкеп соқты.

Индивидтің халықаралық құқықсубъектілігін дамытуға экономикалық ортаның басымдыққа ие болуы да әсер етеді. Сонымен қатар, адам дамуының саяси және жалпы ортасы жаһандану мен әлемнің жалпы дамуының ықпалында. Шын мәнінде, тұлға үшін мемлекеттік шекараның болмауы, тек қана өмір сүруге ғана емес, сонымен қатар меншік иеленуге, басқа мемлекетте еңбек қызметін жүзеге асыруға мүмкіндік пайда болды, онда бұл процестерді тек мемлекеттер арасындағы шарттар шеңберінде ғана емес, сондай-ақ жаһандық деңгейде де реттеу қажеттігі пайда болды. Сондықтан жеке тұлға халықаралық аренадағы қызметтің дербес акторы болады.

Дәуірлердің ауысуымен халықаралық қатынас субъектілерінің (халықаралық құқық) шеңберіне қандай да бір акторларды енгізу (немесе қоспау) өлшемдері, мұндай өлшемдер құқықтық емес, тек тиісті дәуірмен келтірілген саяси бояуы болған кезде айтарлықтай өзгеруі мүмкін [2, 5 б.]. Кейбір ғалымдар атап өткендей, XXI ғасырда индивидтердің құқық субъектililігінің көлемі кеңейтілетін болады, басқа ұжымдық құрылымдардың (халықаралық үкіметтік емес құрылымдар, трансұлттық корпорациялар, шіркеу бірлестіктері) құқық субъектililігі танылды [3,170б.].

Осының бәрі халықаралық-құқықтық ғылымдағы ең дисскусиялық мәселелерінің бірі ретінде жеке тұлғаның халықаралық құқықтағы құқық субъектілігі туралы мәселе бойынша зерттеу жүргізу қажеттігіне себепші болды. Бүгінгі таңда халықаралық құқықта, әртүрлі, өзара көзқарастардың алуан түрлілігі: индивидтің халықаралық құқықсубъектілігін толық теріске шығарудан бастап,оның Халықаралық құқықтың жалғыз субъектісі деп танылатындай теориялық проблема жоқтың қасы шығар, мүмкін.Жеке тұлғаның халықаралық құқықсубъектілігі туралы мәселені шешу жеке тұлға және оның құқықтары сияқты әлеуметтік феноменге тұжырымдамалық, теориялық-құқықтық тәсілдерге байланысты және өз кезегінде жеке тұлғаның құқықсубъектілігінежаңаша қырдан қарауға, оның халықаралық-құқықтық қатынастарды реттеу жүйесіндегі орны мен рөлін анықтауға мүмкіндік береді.

Жұмыстың мақсаты теория мен практика тұрғысынан халықаралық құқықтағы жеке тұлғаның ағымдағы құқықсубъектілігіне сипаттама беру, сондай-ақ қазіргі проблема бойынша нақты қорытындылар жасау болып табылады.

Қойылған мақсатқа жету үшін келесі **міндеттерді** шешу қажет:

-жеке тұлғалардың халықаралық құқықсубъектілігіне түсінік беру және негіздерін сипаттау;

-жеке тұлғалардың халықаралық құқықсубъектілігіне әртүрлі доктриналық көзқарастарды ұсыну;

-жеке тұлғалардың халықаралық құқықсубъектілігін тану бөлігінде бұзылған құқықтарды қорғау үшін әмбебап және өңірлік сипаттағы халықаралық органдарға жүгіну мүмкіндігін анықтау;

-халықаралық құқықсубъектілігін тану контексінде халықаралық қылмыстар жасағаны үшін жеке тұлғалардың Халықаралық қылмыстық жауапкершілігін қарау;

-жеке тұлғалардың Халықаралық құқықсубъектілігінтанудың геосаяси және өзге де саяси-құқықтық аспектілерін талдау.

Диссертациялық зерттеу объектісі жеке тұлғалардың халықаралық құқықсубъектілігін тану саласындағы қоғамдық қатынастар болып табылады.

Зерттеу пәні ретінде жеке тұлғалардың халықаралық құқық субъектілігінің теориясы мен тәжірибесінің өзекті мәселелері қарастырылады.

Диссертациялық жұмыстың теориялық негізі ретінде автор өз диссертациясына сүйенетін ғалымдардың зерттеулері болды.

Халықаралық және ішкімемлекеттік құқықтың өзара әрекеттестігінің теориялық мәселелерін терең түсіну үшін автор халықаралық құқық теориясы саласында да, құқықтың жалпы теориясы саласындадағалымдардыңжұмыстарын зерделеді. Атап айтқанда, құқықтың жалпы теориясы саласында С.С.Алексеев,Ж.Д.Бусурманов,А.Б.Венгеров, В.В.Ершов, Н.И.Матузов, А.В.Малько, С.Ю.Марочкин, Л.А.Морозова, У. Өзбекұлы,С.НСәбикенов,В.М.Сырых, Ю.А.Тихомиров және т.б. ресейлік ғалымдардың еңбектерін атап өткен жөн.

Халықаралық құқық саласындағы зерттеудің негізі ретінде ресейлік және посткеңестік ғалымдардың, мамандардың, соның ішінде қазақстандық мамандардың, атап айтқанда С.Ж.Айдарбаевтың, И.П.Блищенконың, К.А.Бекяшевтің, Р.М.Валеевтің, И.Н.Глебовтың, А.Я.Капустиннің, Я.С.Кожеуровтың, Ю.М.Колосовтың, М.Б.Кудайбергенов, И.И.Лукашуктің, Ю.Н.Малеевтің, Г.А.Машимбаеваның, Л.Х.Мингазовтың, Р.А.Мюллерсон, А.А.Сабитованың, Ж.Т.Сайрамбаеваның, М.А.Сарсембаевтың, С.Саяпиннің, А.Н.Талалаевтың, О.И.Тиуновтың, Г.И.Тункинның, Е.Т.Усенконың, Д.И.Фельдманның, С.В.Черниченконың және т.б. еңбектері болды.

Адам құқықтарын қорғау мәселелерін зерттеген авторларды, олардың арасында С.Ж.Айдарбаев, М.М.Бирюков, Б.М.Бөкенбаев, Ж.Д.Бусурманов, Г.М.Даниленко, П.А.Калиниченко, Г.И.Курдюков, П.А.Лаптев, Е.А.Лукашев, Т.Н.Нешатаева, Д.И.Нурумов,С.Н. Сәбикенов,А.А.Сабитова, В.Н.Русинова, Г.Р.Шаихутдинова және т.б. авторларды атап көрсетуге болады.

Д.Анцилотти, Я.Броунли, Х. де Аречаг сияқты шетелдік заң ғылымы өкілдерінің, сондай-ақ Еуропалық Конвенциямен, Еуропалық сотпен байланысты мәселелерді зерттеген авторлардың – Ф. Брэдли, У.Батлер, П.ВанДайк, Л. Вильдхабер, Д. Гомьен, Э. Гротрайн, Ф. Джекобс, М. Дженис, Д. Зваак, Р. Кэй, Н. Моул, М.А. Новицки, А.Петерс, Т.Охлингер, Г. Петцольд,

О.Дж. Сеттем, К.Харби, Д.Харрис, Г.Шермерс жұмыстарын жеке атап өтпеуге болмайды.

Соңғы уақытта Қазақстанда халықаралық құқық пен жеке адамның құқықтық жағдайына байланысты (мысалы, жеке тұлғалардың Халықаралық қылмыстық жауапкершілігі саласында немесе адам құқықтарын қорғаудың халықаралық және аймақтық жүйелері мен тетіктері) бірқатар диссертациялық зерттеулер қорғалды, алайда бұл жұмыстарда халықаралық-құқықтық ықпал етудің жекелеген тараптарына, қолданбалы, функционалдық және практикалық аспектілерге басты назар аударылады. Мәселен, қазақстандық ғылымда аталған тақырыптың жекелеген аспектілері, атап айтқанда, заң ғылыми докторы дәрежесін алу үшін А.А.Сабитованың "Әйел құқығын қорғауның халықаралық құқықтық мәселелері",(Ph.D.) философия докторы ғылыми дәрежесін алу үшін Р.М.Бөкенбаевтың "Адам құқықтарын қорғаудың халықаралық жүйесі (қазіргі дамудың кейбір өзекті мәселелері)" тақырыбына диссертациясы, заң ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін М.Б.Құдайбергеновтың "Жеке тұлғалардың халықаралық қылмыстық жауапкершілігі" тақырыбына арналған диссертациясы, Д.В.Татариновтың "Соғыс жүргізудің тыйым салынған құралдары мен әдістерін қолдану үшін қылмыстық жауапкершілік" тақырыбына арналған монографиясы жарық көрді.

Аталған авторлардың жұмыстарында осы тақырыптың жекелеген аспектілері баяндалғанына қарамастан, олар жеке тұлғалардың халықаралық құқықсубъектілігін кешенді зерттеудің болмауынан, әсіресе әлемде болған және болып жатқан өзгерістер, халықаралық құқық нормаларын кодификациялау және оны іске асыру практикасында пайда болуы тиіс проблемалардың көпшілігін шешпейді. Отандық ғылымдағы проблеманың жеткіліксіз зерттелуі, оның қазіргі заманғы халықаралық құқықты дамыту үшін маңыздылығы осы салада зерттеу жүргізудің қажеттілігін айқындайды.

Зерттеудің нормативтік-құқықтық және ақпараттық базасы. Диссертацияны дайындау барысында жұмыста тұлғаның халықаралық-құқықтық жағдайына арналған құқықтық құжаттардың кең ауқымы қолданылды, олар: халықаралық шарттар, халықаралық ұйымдардың құрылтай құжаттары және ішкі нормативтік актілері, адам құқықтарын қорғау және халықаралық қылмыстық жауапкершілік саласындағы құқықты қолдану актілері, халықаралық ұйымдардың статистикалық деректері, Қазақстан мен шет елдердің заңнамасы, ақпараттық және анықтамалық материалдар.

Диссертациялық зерттеудің әдіснамалық негізі жалпы ғылыми (диалектикалық, сипаттама, салыстыру, талдау және синтездеу, жалпылау, жіктеу) және ғылыми-білімнің жеке-ғылыми (тарихи-құқықтық, салыстырмалы-құқықтық, формальды) әдістерінен тұрады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы Қазақстанның заң ғылымында жеке тұлғалардың халықаралық құқықсубъектілігіне арнайы арналған монографиялық сипаттағы бірінші жұмыс болып табылады.

Адамның халықаралық құқық субъектілігін растау жеке адамның өз бетінше жұмыс істейтін тұлға, процесте тараптар ретінде халықаралық сот

әділдігіне рұқсаты болуы мүмкін. Адамға өз құқықтарын халықаралық сот және соттан тыс органдарда мемлекеттің делдалдығымен өз атынан қорғау мүмкіндігін беру оған мемлекеттермен және жекелеген халықаралық ұйымдармен бәсекелесуге мүмкіндік береді. Халықаралық құқықсубъектілігін іске асыру құқығы рұқсат беру болып табылмайды, ал тек хабарлама арқылы ғана, бұл мемлекеттің жеке тұлғаларға қатысты өкілдік функциялары туралы ережеге қайшы келмейді, мемлекеттердің көпшілігінің индивидтерді халықаралық құқық субъектілері деп тану қажеттігіне сендіре алмайды. Жеке тұлғалардың халықаралық қылмыстық жауапкершілік институты да осығанқатысты.

Жеке тұлғалардың халықаралық құқық субъектілігін мемлекеттердің тану институтының негізгі рөлін ескере отырып, алғаш рет заң ғылымына автор халықаралық құқықтағы индивидтердің құқықсубъектілігін анықтау кезінде геосаяси факторларды есепке алу қажеттілігі туралы тезисті ғылыми айналымға енгізеді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы көпшілік алдында қорғау үшін қалыптасқан ережелерде айқын көрсетілген.

Қорғауға шығарылатын негізгі ережелер.

1. Жеке тұлғаның халықаралық құқықта тұжырымдалған және бекітілген құқықтары бар және міндеттер атқарады. Осылайша, халықаралық құқық субъектісі ұғымын және оның ерекше белгілерін тұжырымдау кезінде логика тұрғысынан құқық субъектісі субъективті құқықтар мен міндеттерді иеленуші ретінде түсінілетін құқық теориясы бойынша жалпы қабылданған көзқарасқа сүйену қажет. Осы ұстанымнан халықаралық құқық субъектісін халықаралық субъективті құқықтарға ие және халықаралық құқық нормаларына орай халықаралық субъективті міндеттерге ие тұлға ретінде анықтауға болады, халықаралық құқықсубъектілігіне мұндай жалпы теориялық көзқарас халықаралық құқықтың түрлі субъектілерінің, жеке тұлғаларды қоса алғанда, құқықтық мәртебесін айқындауға әдіснамалық бірлікті көздейді.

2. Индивид халықаралық құқықтық қатынастардың шектеулі шеңберіне қатысатын халықаралық құқықтың ерекше субъектісі деп тануға болады. Индивидтің құқықтары мен міндеттерінің шеңбері халықаралық құқықта үнемі кеңеюде. Оның ережелерінің ерекшелігі, өз құқықтарын тікелей, өз бетінше жүзеге асыру, сондай-ақ мемлекет алдында өз мүдделерін қорғау мүмкіндігіне қарамастан, индивид өз құқықтарының бір бөлігін мемлекет арқылы ғана іске асыра алады.

3. Халықаралық құқық нормалары жеке тұлғаның құқықтық қатынастарына тікелей қолданылуы мүмкін. Мысалы, индивид өз құқықтарын қорғау үшін сот және соттан тыс мекемелерге жүгінуге мүмкіндігі бар және бұл соңғысының іс бойынша міндетті түрде түпкілікті шешім шығаруға әкеп соғады. Жеке тұлғаның осы мекемелерге жүгіну мүмкіндігі оған белгілі бір құқықтар мен міндеттер береді, бұл материалдық және іс жүргізу құқықтарын біріктіретін халықаралық құқық бойынша индивид мәртебесінің толықтығы мен кешенділігін куәландырады.

4. Жеке тұлға халықаралық құқық шығармашылыққа тікелей қатыса алмайды, алайда кейбір нормалардың тікелей адресаты, демек, халықаралық құқық қатынастарының субъектісі, индивид сөзсіз болып табылады. Бұл ретте индивидте норма шығармашылық функциялардың болмауы оның ешқандай халықаралық құқық субъектілігі жоқ және мүлде бола алмайтыны туралы емес, оның құқық субъектілігінің ерекшелігін ғана куәландырады.

5. Белгілі бір жағдайларда, халықаралық құқықтың кейбір елеулі бұзылуы кезінде индивид ұлттық мемлекеттің және оның ішкі заңнамасының еркіне қарамастан, халықаралық құқық шеңберінде жауапты бола алады.

6. Бірқатар ірі мемлекеттер мен олардың одақтастарының геосаяси қарсылығымен сипатталатын халықаралық қатынастардың қазіргі жай-күйі индивидтің халықаралық құқықтағы субъектілігін тану бойынша олардың бірыңғай ұстанымын қалыптастыруға ықпал етпейді. Осы маңызды мәселе бойынша позициялардың айырмашылығы жағдайында, жақын арадағы да, тіпті алдағы уақытта да мемлекеттердің халықаралық құқық субъектісі индивидті тануына байланысты консенсусына қол жеткізу проблемалы болып көрінеді. Осылайша, егер құқық теориясы тұрғысынан қазіргі уақытта индивидтің халықаралық құқықсубъектілігін тану үшін барлық заңдық алғышарттар жасалған болса, онда мемлекетаралық қатынастар практикасы тұрғысынан мұндай тану бүгінгі таңда мүмкін емес.

Зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығы. Диссертациялық жұмыста тұжырымдалған қорытындылар, ережелер мен қорытындылар халықаралық құқықтағы адам құқықтары проблемалары және халықаралық құқық субъектілілігі институтының мәселелері бойынша одан әрі зерттеулерде пайдаланылуы мүмкін.

Диссертация материалдары жоғары оқу орындарының оқу процесінде адам құқықтарына және оларды халықаралық құқықтағы қорғауға байланысты пәндер бойынша, азаматтардың құқықтық сауаттылығының деңгейін арттыру саласында, адам құқықтарына байланысты мемлекеттік органдар мен үкіметтік емес ұйымдардың қызметінде сабақтар өткізу кезінде пайдаланылуы мүмкін.

Апробация. Зерттеудің негізгі идеялары мен ережелері 13(он үш) мақалада, атап айтқанда, ҚР БҒСБК ұсынған қазақстандық журналдарда 6(алты) мақалада, халықаралық конференциялар жинақтарында 5(бес) мақалада, Scopus деректер базасына кіретін шетелдік журналдарда жарияланған 2(екі) мақалада жарияланды.

Диссертацияның құрылымы. Өз құрылымы бойынша жұмыс қысқартылған жалпы қабылданған сөздер тізімінен, кіріспеден, үш бөлімнен және жеті бөлімшеден, қорытындыдан және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен, қосымшадан тұрады. Диссертацияның көлемі 126(жүз жиырма алты)беттерді құрайды.

1 ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚСУБЪЕКТІЛІГІ МӘНІН ТҮСІНУДІҢ ЖАЛПЫ ТЕОРИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ

1.1 Жеке тұлғалардың халықаралық құқықсубъектілігі ұғымы және оның негіздері

Құқық тарих ағымында пайда болатын және жойылатын адамдар бірігуінің барлық мүмкін болатын түрлерін алдын ала болжай алмайды және оның субъектілері мәртебесіне ие бола алмайды. Құқық субъектісінің әлеуметтік білім алуын саралайтын анық және орнықты құқықтық өлшемдердің объективті болмауы құқықсубъектілік институтының негізгі осалдығы мен артықшылығын, яғни уақытқа тәуелділігін көрсетеді.

Уақыт жаңа әлем, жаңа идеялар, шарттар мен міндеттерді әкеледі. Қандай да бір адамды немесе олардың бірлестігін құқық субъектісі деп тану бірінші кезекте өздеріне байланысты болады. Осы саланың дамуының тағы да бір заңдылығын Т.Д. Матвеев атап өткен: «адам болып табылмайтын тұлғаларды құру бойынша адам қатынастарын үнемі күрделендіруге бағынатын кемелдіктің белгілі бір деңгейіне жеткен әрбір құқықтық жүйесі» [4].

Мұндай жағдайларда құқық субъектісі дамуының мүмкін болатын мәселелерінің көбісінің алдын алу үшін құқықсубъектіліктің толыққанды теориясының болуы оңтайлы болып есептеледі. Ол құқық субъектісінің заңды мағынасын дерексіз деңгейде түсіндіреді, яғни А. И. Ковлер түсіндіргендей «жеке қабілеттерін барабар анықтауды қамтамасыз ететін индивидтердің бір-біріне қатысты әділ институционалдық байланыстарын әзірлейтін болады» [5]. Мұндай теория эмпирикалық тәжірибеге және абстрактілі тұжырымдамаға негізделуі мүмкін. Осы әдістердің бірін абсолюттеу құбылыстың тек бір ғана кесіндісін көруге мүмкіндік береді, бұл ретте объективті түсініктеме міндетті емес, бірақ оның кейінгі эволюциясының бағытын міндетті түрде анықтайды.

Ғылымдағы эмпирикалық материалистік тәсілдің ұзақ мерзімді абсолюттілігі және оның салдары ең жақсы дәлел болып табылады. Көп таралған пікірге қарамастан, өмір болмысынан ажыратылған ғылым үшін абстрактілі әдіс ғылым болып табылмайды. Сондай-ақ, бұл шын мәнінде бар тәжірибеге негізделеді, алайда Н. Морун мен Д.С. Демчук «эмпирикалық дәлелдерді ұйымдастыруға... тәжірибені түсіндіру құралы және оның тәртібін белгілеу үшін тұжырымдамаларды еркін түрде орнатуға» мүмкіндік береді [6]. Мысалы, құқық субъектілілік институты жағдайында тек эмпирикалық әдісті қолдану құқық субъектілерінің әртүрлілігі мен айырмашылықтарын ескере отырып, толық барабар бола алмайды. Бұл жағдайда эмпирикалық тәсіл немесе барлық субъектілерді бір субъектінің призмасы арқылы немесе олардың арасында параллельдер жүргізілгенге дейін түсіндіруге және оларды белгілі бір жалпы сипаттамаларға келтіруге болады [7]. Бұл ретте әрбір жеке субъектінің тән ерекшеліктері, халықаралық құқық теориясында орын алғандай тұжырымдаманың шеңберінен шығарылады.

Бірақ халықаралық құқық субъектісінің теориясын әзірлеу, осы құқықтың тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ету және оның мақсаттарына қол жеткізу мақсатында ол сәйкес келуі тиіс талаптарды негізге ала отырып, субъектілердің сипаты мен олардың әртүрлілік қажеттілігін түсіндіруге ғана емес, негіздеуге мүмкіндік береді. Тәжірибеде, күнделікті ғылыми қызметте бір немесе басқа тәсілге жүгіну әрқашан құқықты дамытудың нақты шарттарымен және түсіндірудің құқықтық дәстүрімен анықталады. Себебі, шынайы абсолютті емес және әрдайым қақ ортасында болатын, яғни екі тәсілді де теңдестірілген қолдануды қарастыру қажет.

Бүкіләлемдік Бейбітшілік күніне орай өзінің Жолдауында атап өтілген Рим Папасы Бенедикт XVI сөздері таңқаларлықтай дәл келеді: «Трансценденттік «грамматика»... әділдік пен ынтымақтастыққа сәйкес адамдар арасындағы жеке іс-әрекет пен өзара байланыс үшін нормалардың жиынтығы болып табылады...»[8].

Құқықсубъектілік институтының нормалары және оның барлық құрамдас бөліктерін қамтитын құқықтың трансценденттік грамматикасы. Сол себепті құқықтық қатынастарға қатысушылар арасындағы ынтымақтастықты нығайтпайтынқұқықсубъектіліктің мазмұны туралы мәселені әділетсіз шешу құқықтық тәртіп негіздерін сөзсіз итермелейді.

Ұлттық құқықта құқықсубъектілік институты ұзақ және қарқынды, бірақ тұтастай алғанда мемлекет белгілеген заң шеңберінде ғана дамыды. Соңғысы, идеяларды, жағдайларды және тапсырмаларды шоғырландырып, сіңдіретін заңшығарушыныңқұқықтық санасымен анықталады. Бұл тез арада емес, алайда жалпы құқық теориясындағы дебаттарды аяқтауға мүмкіндік берді.

С.В. Соколовский «заңды тұлғаның мәні нақты заңдық мәртебенің иесі болып табылатын заңды тұлға саналатын заңды белгілерді анықтайды» деп әділ айтқан [9]. Көптеген ғалымдар сондай-ақ заңды тұлғаның құрылымына сілтеме жасауға келісті: құқыққабілеттілік (құқықтар мен міндеттерге ие болу қабілеті), әрекет қабілеттілік (құқықтар мен міндеттерді жүзеге асыру қабілеті), деликт қабілеттілік (жауапкершілік субъектісі болу қабілеті). Бұл ретте практиктер арасында және доктринада мемлекет жағдайында құқық қабілеттілігі мен әрекет қабілеттілігі сәйкес келеді деген пікір басым. Олар сондай-ақ мемлекеттің әрекет қабілеттілігін ішінара шектеуге немесе толық жоюға болады деген пайымдауды да жоққа шығармайды.

С. И. Архиповтың айтуынша, құқықтың нақты субъектісі деңгейінде құқықсубъектілікті тұлғаның құқықтық тәртібімен рулық байланысы ретінде қарастыруға болады, онда адамның құқықсубъектілігі ретінде заңды ресімделуі, оны құқықтық коммуникацияның басқа да қатысушылары тарапынан мойындалуы арқылы жүзеге асырылады[10, б. 260].

Е. И. Бурьянова индивидтің құқықсубъектілігін анықтайтын шарттардың жалпы теориялық аспектілерін зерттеу қорытындысы бойынша құқықсубъектілік – бұл тұлғаға нақты құқықтық жүйе шеңберінде құқықтық қатынастардың субъектісі болуға, құқықтар мен міндеттерді иеленуге және жүзеге асыруға мүмкіндік беретін жалпы құқықтық жағдай деген тұжырымға

келеді. Бұл ретте құқыққабілеттілік – бұл нақты тұлғаға субъективті құқықтар мен заңды міндеттерді иеленуге заңды деп танылған жалпы мүмкіндік, әрекет қабілеттілік – бұл индивидтің құқықсубъектігінің сатысы, ол заңды түрде өз іс-әрекеттерімен құқықтар мен міндеттерді иеленуге және жүзеге асыруға қабілетті деп танылуы, деликт қабілеттілік – құқықсубъектілігінің аспектісі, ол нақты индивидты оның мінез-құлқы үшін заңды жауапкершілікке тарту заңды түрде танылған мүмкіндігінен көрінуі болып табылады. Ғалымның пікірінше, құқықсубъектілігінің мазмұны осы үш элементтің үйлесімділігіне байланысты бола алмайды,өйткеніқұқықсубъектілігі – осы субъектінің қандай құқықтық қатынастарда құқықтары мен міндеттері бар екендігін көрсететін жеке тұлғаның жеке сипаттамасы. Бұған қосымша, біз зерттейтін объектіні сипаттау үшін маңызды тағы бір санатты – құқықсубъектілік көлемін атауға болады, ол дегеніміз нақты индивид, кем дегенде гипотетикалық түрде кіруге қабілетті және олардың шеңберінде субъективті құқықтардың қалған барлық көлемі алынатын құқықтық қатынастардың жиынтығы ретіндетүсініледі [11, б. 8].

Құқықтық мәртебенің келесі маңызды мәселесі жалпы құқық теориясында адам құқықтары тұжырымдамасының бекітілуіне байланысты егжей-тегжейлі пысықталды. Ғалымдар оның кейде еркіндікті те қосатын құқықтар мен міндеттердің жиынтығында екендігі туралы келісімге қол жеткізді. Бұл өз кезегінде адамның (бірлестіктің) құқықтық мәртебесінің заңды мазмұнын және оның құқықсубъектілігімен арақатынасын анықтау теориясының тағы бір маңызды мәселесінің шешімін табуға жақындауға мүмкіндік берді. Бұл бағытта құқықтық мәртебенің термині заңды тұлғаның тұжырымдамасынан гөрі кең мағынаға ие екендігі туралы жалпы түсінікке қол жеткізілді, Е.Г. Белькованың түсінігі бойынша: «Адамның құқықтық мәртебесі туралы айтатын болсақ, онда оның құқықтық субъектілігіне де, оның қоғамдағы немесе қоғамдық өмірдің осы саласындағы құқықтық жағдайын сипаттайтын негізгі құқықтардың белгілі бір шеңберіне де ие екендігін білдіреді» [12].

Субъектіге тән негізгі құқықтар мен міндеттерден басқа оның құқықтық қатынастарға қатысуы нәтижесінде пайда болған құқықтар мен міндеттер де бар. Олардың сипатын түсіндіру үшін «құқықтық жағдай» немесе «жеке құқықтық мәртебе» ұғымын пайдаланады, ол «осы сәтте іске асырылатын құқықтар мен міндеттерді» қамтиды. Мұндай схемалық түр құқықтың жалпы теориясын баяндаудағы құқықтық субъектілілік институтының құрылымына ие.

Халықаралық құқықтағы жағдай басынан бастап қиын болды. Оның субъектілері мәртебесіне үміткерлер әлі күнге дейін құқықтарға қол сұғады, ал мемлекетке тән біріңғай заңнамалыққайнаркөздерінің болмауы оларға осындай мәртебені танудың жалпы ережелері мен критерийлерін белгілеуді айтарлықтай қиындатады. Бұл ретте классикалық заңи әдістер мен тұжырымдамаларды қолдану мұнда ұзақ құпталмаған еді, себебі ол жағымсыз қорытындыға әкелуі мүмкін. Шындығында, қойылған проблемалардың ортақ екендігіне және оларды шешудің әдістеріне қарамастан, халықаралық құқықтан әрқашан әр

мемлекеттің өз әділеттілігін бейнелейтін ұлттық мүдделерге сай келетін нәтижені талап етілді.

Бұндай ықпалмен оның өз шеңберінде жалпы құқықтық әдістер қолданылмайтын ерекше құқық болмауы мүмкін емес еді. Мұндай жағдайда халықаралық құқықсубъектілік институтының дамуы әрдайым екі диалектикалық ұмтылысты анықтады. Халықаралық құқықтың қолданыстағы субъектілері жаңа субъектілердің пайда болу мүмкіндігін барынша шектеді. Әлеуетті субъектілер халықаралық құқық субъектілерін әртараптандыруды барынша қорғады. Интеллектуалды пікірталасты соңғылары бастады.

Халықаралық құқықсубъектілігінің бірінші анықтамасы Г. В. фон Лейбницке тиесілі. Монад теориясының авторы Еуропадағы құқық және сот төрелігі субъектілерінің арасындағы балансын қамтамасыз ету үшін Людвик IV мен Әулие Рим Империясының императорының жалпыға ортақ қабылданған мәртебесіне қарсы тұрған орта неміс князінің құқықтық мәртебесін негіздеу мақсатында халықаралық-құқықтық тұлғаның тұжырымдамасын әзірледі. Ол «Codex Juris Gentium Diplomaticus» журналында былай деді: «Халықаралық құқықтағы тұлға қоғамдық бостандықты білдіретін қамқорлықтың немесе басқа біреудің билігісубъектісіболмайтын, алайда өз бетінше соғыс пен одақтастық билігі күшіне ие бола алатын субъект... Егер оның билігі жеткілікті жан-жақты болса, оны билеп-төстеуші деп атауға келісілген және оны егеменді немесе егеменді билік деп атауға болады... Халықаралық істерді армия немесе шарттар арқылы белгілі бір ықпалмен жүзеге асыра алатын билік пен бостандықтың жеткіліктілігіне сене алатындарды «егеменді билік қатарларына» жатқызуға болады...[13].

Бірден үш сәтке назар аударылады:

−халықаралық құқықты дамыту үшін егеменді мемлекет ретінде емес, белгілі бір қабілеттер берілген абстрактілі субъект ретінде анықтау (халықаралық құқықсубъектілігімен);

−халықаралық құқықсубъектілік институтын дамыту үшін – тұлға қабілеттілігі қалыптасатын жеке еркіндікті оның негізгі элементі деп тану;

– субъектінің халықаралық қатынастарға қатысуына қатысты институттың бөлігін дамыту үшін, біріншіден, соғысқа қатысқан одаққа қатысу үшін билікті құқық субъектісінің негізгі сипаттамалары ретінде есепке алу, екіншіден, одақтарды шарттар бойынша байланыстыру және үшіншіден, тек мемлекет қана (одан басқалары да бола алады) одаққа қатысушы бола алмайтынын түсіну. Осы тұрғыда мемлекеттер конфедерациясына қарсы олардың одағын Лейбниц оның мүшелерінің құқықтарынан бөлек құқықтары бар жаңа азаматтық тұлға деп санаған.

Мұндай анықтама өз уақыты үшін өте батыл және прогрессивті еді, бірақ ешқандай жағдайда да негізсіз болмады. Шынында да, сол кезде ізашарлармен айтылған қарама-қарсы көзқарастар мінсіз негізделген және тұрақты болып көрінген [14]. Бірақ Лейбниц үшін оның замандастарының абсолютті көпшілігінің өз позицияларын анықтауда «римдік немесе грек ақындары мен ораторларымен расталмаса, ешбір прецедент ешқандай құндылыққа ие

болмады». Халықаралық құқықсубъектілік институтын қайта ойластыру үшін өршіл ғалым қарапайым тәсілді қолданды – «теорияға қарсы факт қойды»[15].

XIX ғасырдағы осындай жағдайларда Е. де Ваттель дипломатиялық қызметте кейбір жолсыздықтан кейін «егемен тұлға» халықаралық құқық субъектілігін анықтауда «егемен мемлекетке» өзгерткен сияқты тәсілді қолданды. Сырттай, қарапайым қадам осы институттың дамуындағы құрылымды және кең ауқымды өзгерістерге әкелді [16]. Мемлекет ұзақ жылдар бойы туындайтын барлық салдарымен халықаралық құқықтың жалғыз субъектісі болды [17]. Екі көрнекті ғалымдармен тұжырымдалған тәсілдер білімнің осы саласының одан әрі дамуына негіз болды [18].

XXI ғасырдың басында халықаралық құқық теориясы Халықаралық құқықсубъектілік институтына екі негізгі көзқарасты ұсынды. Біріншіден, ол белгілі бір құқықтар мен міндеттерге негізделген [19]. Алайда, ғалымдар мен заң шығарушылардың құқықтық субъектілік мазмұнын нақты анықтауға ұмтылуы оны құқықтар мен міндеттердің белгілі бір жиынтығымен шектеудің мүмкін еместігін көрсетті. Олардың оң кодификациясының көптеген әрекеттерінен тек біреуі ғана аймақтық деңгейде табысты болды. Шектеулердің болмауы, сондай-ақ халықаралық құқық субъектісі құрамына субъектіні құрудың заңдылығы, оның халықаралық шарттық құқық қабілеттілігінің болуы сияқты элементтерді қосуға мүмкіндік берді [20]. Сондай-ақ, «халықаралық құқық субъектілігі-халықаралық құқық субъектісінің оның саласындағы қызметі» деп бекітілетін [21].

Бұл тәсілдің құқықтар мен міндеттер санына екпіні құқық субъектілері бірдей, бірақ бәрібір тең болмауы мүмкін деген тұжырымдарға негіз болды [22]. Әрине, мемлекеттердің құқықтары мен міндеттерінің санына, мөлшері мен құдіретіне қарай олардың заңдық иерархиясын құру әрекеттері мемлекетаралық қатынастар тарихында терең тамыр жайды. Іс жүзінде, БҰҰ Жарғысын мақұлдағаннан кейін мемлекеттердің егемендік теңдігі қағидатын бекіту ресми түрде осы тәжірибені аяқтады.

Тіпті, XX ғасырдың соңында мемлекеттердің теңдігі туралы норма дәлелдеуді талап етті, атап айтқанда М.В. Никонованың «мәртебеде дифференциация жоқ, мемлекеттердің халықаралық құқықтары мен міндеттерін жүзеге асырудың сараланған режимдері бар»деген аргументін пайдалану арқылыөз көрінісін тапты [23]. Алайда, БҰҰ құрылғаннан кейін мұндай логика табиғатта әртүрлі халықаралық құқық субъектілерінің, ең алдымен мемлекеттер мен ұйымдардың болуын дәлелдеу үшін аналогиялы қолданылды. Сондықтан осы тәсілді қолданудың тағы бір нәтижесі халықаралық құқықтың «ерекше», «арнайы», «функционалдық», «туынды» субъектілері туралы теориялардың туындауы саналады [24].

Халықаралық құқық субъектілілік институтын осындай түсінудің басқа да проблемалық мәселесі оның арасындағы айырмашылықты және халықаралық-құқықтық мәртебені жүргізуді және олардың арақатынасын айқындауды күрделендіруі болып табылады [25]. Мысалы, жалпы мәртебенің құрылымына К.Н. Семисорова негізгі құқықтар мен міндеттерді, құқықтық

қабілеттілікті, әрекет қабілеттілікті, артықшылықтар мен иммунитеттерді, кепілдіктерді, мәртебені халықаралық-құқықтық қорғауды, ал жекеге – құқықтық қатынастарға қатысу барысында туындайтын субъективті құқықтар мен міндеттерді қосты [26].

Мемлекеттердің ғана емес, сондай-ақ өз тәуелсіздігі үшін күресуші ұлттар, үкіметаралық және қоғамдық ұйымдардың, ұлттардың халықаралық құқық субъектілігін негіздеуге ұмтылу Е. Г. Белькованың құқықтық мәртебесінің субъектінің құқық қабілеттілігі көлемімен теңестірілуіне себепші болды [27]. Бұл ұстаным оның құқықтық мәртебесі тұжырымдамасы халықаралық-құқықтық тұлғасының негізінде жасалуы мүмкін емес деген қорытындыға әкелді. Осы серияға В.И. Маргиевтің пікірі де жатады, ол халықаралық құқықсубъектілігі мен құқықтық мәртебесін білдіретін терминдердің арасындағы айырмашылықты мүлдем ажыратпайды. Алайда, ол «мемлекеттерге қарағанда барлық басқа субъектілер шектеулі құқық қабілеттілігіне ие», - деп атап өтті [28].

Осы көзқарасты жақтаушылардың баяндауын қорытындылай келе, халықаралық құқық субъектісі материалдық және салыстырмалы болып табылады, олардың саны заңды немесе жеке тұлғаның көп немесе аз деңгейін көрсететін нақты құқықтар мен міндеттемелерден тұрады [29]. Олардың болмауы бұл институтты дерексіз және функционалды емес деп жіктейді. Құқықсубъектілік институтының заңды мазмұнының сарқылмауын, демек, оның түрлі түсіндірмелерге, атап айтқанда «ұлттық мүдделерге» ашықтығы тәсілдің кемшілігі деп есептеуге болады.

Екінші көзқарас бойынша ғалымдар халықаралық құқықсубъектілігі субъектінің құқықтарға ие болу және құқықтардың өздері емес, оларды іске асыру мүмкіндігін көздейтін тек заңды сипатқа ие екеніне сенімді. Осымен қатар, құқықсубъектілік субъектінің құқықтық қатынастарға шынайы қатыспауына қарамастан, қатысуға қабілеттігі бар деп әділ атап өтіледі, соның салдарынан Я.С. Кожеуров былай дейді: «халықаралық құқық субъектілігін іске асыру көлемі құқық субъектілігін тану үшін өлшем болып табылмайды» [30]. А.А. Каширкинаның ұстанымы да әділ болып табылады, ол «халықаралық-құқықтық құқықтар мен міндеттерге ие болу қабілеті құқықтық қатынастарға кіру негізінде олардың нақты иелігінен әрдайым ерекшеленеді» деп атап өтті [31]. Бұл тұрғыда Ю. В. Самович тезисі айрықша көрінеді: халықаралық құқық субъектісі үшін құқықтар мен міндеттерге ие болу қабілеті ғана емес, өзінің халықаралық-құқықтық мәртебесін іске асыру қабілеті де маңызды, құқықтар мен міндеттерден басқа субъектінің еркіндігін, оның заңды мүдделерін және т.б. қамтиды» [32].

Бұл тенденцияның радикалды ағымы Т.В. Захаровтың ғылыми негізі болып табылады [33]. Ол құқықсубъектілігін саяси ангажирленген институт, «тек ресми тұжырымдама», «эвристикалық үйлесім» және «нормативтік бос санат деп санайды, себебі құқықтар да міндеттер де құқықсубъектілігін қамтамасыз етумен автоматты түрде туындамайды».

Осылайша, тұтастай алғанда, екінші әдіс халықаралық құқық субъектісін субъектіге сай келмейтін және оның материалдық мазмұны туралы ештеңе айтпайтын абстракция ретінде қарастырады . Соңғысы халықаралық құқықтық мәртебе мен лауазымда көрсетіледі. Мұндай тәсілдің кемшілігі – субъектінің заң тақырыбының тиісті «қабілеттілігі» бар екенін растайтын азды-көпті критерийлердің жоқтығы. Ұлттық деңгейде бұл мәселе құзыретті органның (әдетте, заң шығарушы немесе сот) шешім қабылдау жолымен тұрақты шешіледі. Мұндай халықаралық органдар болмаған кезде ұқсас халықаралық-құқықтық мәселе жиі ерекше проблемалы болады [34].

Бұл тәсілдің сөзсіз артықшылығы Г. Келзеннің қысқаша анықтамасында тұжырымдалады: «Құқық субъектісі-бұл заң нормаларының дербестендірілген бірлігі» кез келген субъектіге қолданылуы мүмкін [35]. Оның көмегімен, мысалы, адам - атомдардың дербестендірілген бірлігі, мемлекет адамдардың дербестендірілген бірлігі, ал халықаралық ұйым мүше елдердің (мемлекеттердің) дербестендірілген бірлігі және т.б. деп айтуға болады. Айта кететіні, мұндай көзқарас Лейбництің тарихи түпнұсқалық тұрғысына сәйкес келеді [36]. Ақыр аяғында, халықаралық құқықты дамыту үшін адамның, мемлекеттің және халықаралық ұйымның халықаралық құқықсубъектілігіне, олардың халықаралық-құқықтық мәртебелерін анықтауға және олардың арасындағы байланысқа қатысты келісімге қол жеткізу шешуші маңызға ие болады.

Адамның халықаралық құқық субъектісі мәртебесін алуға деген ұмтылысы мемлекеттердің осы мәртебені ұзақ жылдар бойы тартып алудың табиғи көрінісі болып табылады [37]. Адам өз мүдделерін қанағаттандыру үшін мемлекет құрғанын және мемлекет пен адамның мүдделері әрдайым сәйкес келмейтінін түсініп, бұл бағыттағы күш-жігерді әділеттілікті қалпына келтіру үшін жұмсайды. Justitiainsuocuiquetribuendocernitur! [38]. Лейбниц көзқарасын қолдаған Дж. Брирли, Ж. Ссель, Г. Кельзен және Г. Лаутерпахт теориялары осы күш-жігердің тұжырымдамалық негізі болды. Манифестацияда рәсімделген көпшіліктің қырғын қабілеттерімен зақымданған, әсіресе мемлекеттің іс-әрекеттері адамды халықаралық-құқықтық теория орталығына қойып, халықаралық құқықтың даму бағытын анықтады [39].

Позитивті құқықта жеке тұлғалардың халықаралық құқық субъектілілік мәселесі Нюрнбергтегі трибунал бекіткен кезде өзекті болды: «Халықаралық құқыққа қарсы қылмыстарды абстрактілі тұлғалар емес, адамдар жасайды және халықаралық құқықтың ережелері осындай қылмыстар жасаған адамдарды жазалау жолымен ғана іске асырылуы мүмкін» [40]. Халықаралық ұйымдар үшін бұл халықаралық құқықтың өлшемі біркелкі емес болды. Бір жағынан, олар аталған идеяларды позитивтендіруде басты рөл атқарды. Атап айтқанда, адам құқықтарын қорғау жөніндегі ұйымдар өз қызметінде аталған ғалымдардың постулатарынан шығады, ал Г. Лаутерпахттың көзқарастары халықаралық құқық субъектілері ретінде ұйымдардың мәртебесі мәселесін пысықтау кезінде БҰҰ Халықаралық Сотының практикасында тікелей іске асырылды. Екінші жағынан, адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау

қажеттілігі халықаралық ұйымдардың қызметін жаңа мазмұнмен толықтырып, олардың халықаралық қоғамдастық үшін өзектілігін арттырды. Осылайша, Бенедикт XVI-тің айтуынша, халықаралық ұйымдардың рөлі «адам мен халықтардың негізгі құқықтарын қорғаушылары ретінде олардың өмір сүруі мен қызметінің негізгі ақталуы болып табылады» [41]. Сонымен қатар, осы идеялар ұйымдардың позицияларын әлсіретеді.

XIX ғасырдың басында Г. Грингтің әр адамға Людовик XIV сөзін қайталауға деген жағымды шақыру таралды: «Мемлекет – бұл мен!»[42]. Адамның өз құқықтарын бекіту арқылы мемлекет деңгейіне дейін көтерілуге ұмтылуы соңғысын деабсолютизациялау жолымен көрінді. Бірінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін дәл соны енді ұйымдар жасауға тырысты. Бұл ретте, мемлекеттің шексіз билігін өзгертуге сөзсіз адамның немесе ұйымның шексіз билігі орын алады. Соның салдарынан қандай айырмашылық болады, заңның нормалары мемлекет атынан, адам құқықтары немесе ортақ мүдделерден бұзылады ма?

Бір ғасырдан кейін А.Карте жағдайдың басты бағытын айқындайды: «...халықаралық құқық орталығына адам құқығын қою халықаралық құқық қақтығысуға тиіс проблеманың мәнінен толық бас тартуды білдіреді, атап айтқанда, ұжымдық тұлғалар халықаралық қоғамда қалай және неге өзара сәйкес бола алады деген мәселе туындайды. ...халықаралық құқықтың барлық заманауи ғимараты, жаһандық конституционализм және адамның жеке құқықтарының үстемдігі деп аталатын үрдіс жеке тұлғаның жеке автономиясын абсолюттеудің пайдасына ұжымдағы және қоғамдағы өмірді бөлшектеуге негізделеді, ал оның салттық сипаты мұқият міншіл тексеруден қорғалынған фактісінде бекітіледі. Осылайша, халықаралық құқық өзін дұрыс түсінбегендіктен, өзінен алшақтап баруда» [43]. Қарапайым тест – цитатадағы «адам құқығы» деген сөз тіркесін «мемлекет» немесе «халықаралық ұйым» деген сөздермен алмастыру – бар болғаны айтылғанды растайды. Жалпы алғанда, ғалымның пікірінше, халықаралық қатынастардың институционализациясы мен гуманизациясы бір-бірін толықтырып қана қоймай, бір-бірін жоққа да шығара алады.

Тағы да бір мәселе - екі жеке тұлғаның арасындағы қарама-қарсы тұру ұжымдық тұлғалар баламасының мәнін жоюы [44]. Нәтижесінде, халықаралық құқықтың субъектісі ретінде халықаралық ұйымның болуы күмән туғызады. Ұйымдар осыған ұқсас жағдайды, бірақ өзінің қалыптасу кезінде басқа өлшемде бастан кешкен. Халықаралық ұйым идеясын дамытудың ең нашар уақыттарының бірі – мемлекеттің жеке тұлға ретінде қабылдауда мемлекеттік дүрлікпе шыңы. 1860 жылы А. А. Каширкин өзінің диссертациясында атап өткендей, Мемлекет XVI-XIX ғғ. дейінгі халықаралық қатынастар эволюциясының негізгі заңдылықтарын айқындады.: «жеке тұлға ретінде мемлекет туралы ой оларды мықты одақпен байланыстырудың орнынамемлекеттерді ажыратуға бағыттады» [45]. М. А. Лихачев бұл тезисті мемлекет туралы айтумен аяқтады: «...тек тікелей мүдделер мен қажеттіліктердің ауыртпалығы жағдайында олар сыртқы қатынастарды қолдау

туралы ойлайды және бұл үшін құрбандықтарға баруға дайын болады» [46]. Шынында да, осындай көзқараспен, мемлекеттің жеке басы адамның және кез-келген жеке тұлғаның жеке басын жұтып, өзіне керекті зат ерекшеліктерін алады. Ұлттық мүдделерге қатаң шектеулі мәселелермен халықаралық қатынастарға қатысу жауап беретіні анық болды.

Әкімшілік-техникалық мәселелер жөніндегі ұйымдар оңтайлы, зиянсыз және көрнекі дәлелі - мемлекеттің халықаралық өмірге белсенді қатысуын жаңылыстыру саналады. Кез келген басқа жағымсыз аспектіні, тіпті әкімшілік мәселелерді бұзу ұйымнан шығуға қатысты қатынастар мен қауіптердегі дағдарыс үшін бірден себеп болады. Мұндай жағдайларда халықаралық ұйымдардың құқықсубъектілігі рудимент түріне жақындайды. Сонымен қатар, XX ғасырдың ортасында ұйымдар тарихында мемлекеттер мен халықтар қысқа мерзімді кезеңде болса да, оларды әділдік тағына тұрғызған оқиға болғанын да атап өткен жөн [47].

Қазір халықаралық ұйым екі тараппен – мемлекет және адамның арасындағы қыспаққа қалып отыр. Олардың бірінің түпкілікті үстемдігінің құлдырауына әкеледі, содан кейін ұйымдардың өзектілігін төмендетеді және оның халықаралық-құқықтық тұлғасы туралы идеяларды қысқартады. Бірақ дәл осындай ережені орнатудың кешенді және көп өлшемді процедурасы, чектер мен теңгерімдерді құру халықаралық ұйым мәртебесін заңдастырудың және легализациялаудың нақты деңгейін қамтамасыз етеді.

Әрине, бұл процесс теориялық пісіп-жетілдіруге және ұйымдардың заңды тұлға тұжырымдамасын толыққанды нормативті қалыптастыруға мүмкіндік бермейді. Ақыр соңында, егер ұйымдарды бір мезгілде екі тараптың мүддесі үшін пайдаланса, халықаралық ұйымдар идеясы адамдар мен мемлекеттерге осы көзқарас шеңберінде қызықты бола алады. Адамдар халықаралық ұйымдардан мемлекеттің еркіндігін шектеуді күтуде-ұйымдар шеңберінде алынған рәсімдер мен міндеттемелер адам құқықтарының бұзылуына әкеп соғуы мүмкін және оларды қорғау тетіктерінің дамуына ықпал ететін мемлекеттердің екпіндерін түсіреді. Мемлекеттер ішкі және халықаралық заңдылықты талап етеді және олар бақылайтын БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі кеңесіне, Еуропа Кеңесіне және т.б. белсенді қатысады.

Халықаралық ұйымдар мен халықаралық қоғамдастық үшін осы жағымсыз үрдістерді еңсеру мақсатында «қоғамның дербестігі» өзіндік философиясын дамытуға қазірдің өзінде алғашқы шақырулар таратылуда, бірақ халықаралық-құқықтық шындық осы сұраққа жедел практикалық жауап беруді талап етеді. Ғылыми ащы тәжірибемен ғалымдар халықаралық ұйымдарды тұлғалық халықаралық құқықтың мәнмәтінінен алып тастауға және олардың құқықтық субъектілігін тұлға емес, қатынастар призмасы арқылы негіздеуге тырысады. Сондай-ақ жеке тұлғаның құқық субъектілілігі мемлекетпен ұқсастық бойынша құрыла алмайтынын түсіндіру де күшейтіледі [47, 75б.].

Халықаралық құқыққа дәйекті түрде енгізілген «барлық субъектілер тең, бірақ одан да теңірегі бар» қағидасы жалпы әділеттілікке барынша қол жеткізудің негізгі талабына сәйкес келмейді. Реттелетін халықаралық

құқықтағы қоғамдастықта бір субъектінің басқасына үстемді болуына да жол берілмеуі тиіс.

Көп жылдық мемлекеттік басқарудың аясында басқа субъектілердің деңгейіне көтерілудің тамыр жайған кемшілігі: мемлекет үлгі болып табылмайды және болған-болашақ жағдайларды қайталау қателерді көбейтуге алып келеді. Сондықтан болар, халықаралық құқыққа «Мемлекет – бұл Мен!» деген сөздер емес, «Мемлекет – бұл халық» деген қағида жарасымдырақ. Және халықаралық құқықтың рухы мен әрпіне едәуір дәрежеде оның субъектілерінің толық ұқсастығы емес, олардың алуан түрлілігі мен жалпы табиғатын ұғыну сәйкес келеді, өйткені «барлық одақтар мен мекемелер адамдармен құрылған, тиісінше, бір мақсат пен бір құралдарға ие»[48]. Барлық осы мәселелер біздің зерттеу шеңберінде нақтылауды қажет етеді.

Біздің зерттеуіміздің маңызды әдіснамалық аспектісі қазіргі халықаралық құқық ғылымы пайдаланатын терминология туралы мәселе болып табылады, өйткені жеке тұлғаның құқықтық жағдайын сипаттауда қолданылатын терминдердің қайсысы «лайықты» екенін анықтау өте маңызды. Шындығында бұл терминдердің саны көп. Ең танымал және жиі қолданылатындары: «тарап» («бөлек тарап»), «тұлға», «персона», «адам», «жеке тұлға», «индивид», «индивидуум» және «азамат».

Келтірілген терминдердің негізінде, шартты түрде талданатын субъектінің атауы қалыптасқан түрлер туралы айтуға болады, алайда оның жалпы қабылданған жіктемесі жоқ. Сонымен қатар, құқық субъектілігінің заң табиғатының қандай да бір аспектілерін реттейтін барлық көздердегі халықаралық құқық осы ұғымдардың жалпы және ерекше белгілерін арнайы белгілемейді. Алайда, реттелетін объект немесе пән тұрғысынан, жоғарыда келтірілген терминдердің әрқайсысы өзінің логикалық тұрғыдан анықталған түсінігін және тиісті құбылыс туралы ақпаратты білдіреді. Сонымен қатар, кейбір жанама дереккөздерде және әсіресе ғылыми зерттеулерде осы терминдердің барлығы жиі «араласады», соның салдарынан, өзара толықтырушы (өзара алмастырушы) немесе өзара шарттасқан ұғымдар ретінде пайдаланылады. Сенімді болу үшін «тұлға» сөзі бір жағдайда «адам, жеке тұлға», басқа жағдайда - «бөлек тұлға», «әрекет етуші тұлға», «жеке тұлға» (құқық қабілеті бар адам) және үшінші жағдайда – заңды тұлға дегенді білдіреді[49].

Француз заңгері Л. Дж. Морандье анықтамасы бойынша – адам ұжымдық жекелендірілмеген мүдделердің бірлестігі болып табылады» [50]. Оған қарағанда, И.Б. Новицкий «римдік заңгерлер заңды тұлға ұғымын ерекше субъект ретінде қарастырмады...» олар оны адаммен, жеке тұлғамен салыстырды», және ұйым personavice (тұлғаның орнына) әрекет ететінін айтқан»деп санады [51]. Бұл ұстанымды Корецкий де қолдады, ол «заңды абстракцияда заңды тұлғалар – жеке тұлға сияқты тұлғалар, шетелдік заңды тұлғалар – шетелдік жеке тұлғалар сияқты шетелдіктер» деп болжамдады [52]. «Тұлға» өз кезегінде – белгілі бір қасиеттерді тасымалдаушы тарап немесе адам; «персона» жалпы дәл сондай тұлға (атап айтқанда, адам немесе ерекше

мәртебеге ие өкіл); «адам» - өзінің жеке ерекшеліктері және қабілеті бар қандай да бір нақты тұлға; «жеке тұлға» тар мағынада «адам» түсінігінің вариациясы ретінде түсіндіруге болады»; «индивид» «индивидуум» адамды бөлек тұлға ретінде білдіреді; «азаматты» адам (ересек адам) ретінде де, сондай-ақ қандай да бір мемлекетпен тұрақты «қолдау көрсететін байланыстың болуы салдарынан құқықтар мен міндеттер жиынтығына ие адам мәртебесінде де түсінуге болады (осыдан тиісінше «жеке адамның нақты мемлекетке қатысты құқықтық жағдайының азаматтығы, көпшілік сипатқа ие өзара құқықтар мен міндеттер үшін тұрақты жиынтықта көрінетін» ұғымы туындайды)[52, б. 32].

Осылайша, жоғарыда айтылғандардың мазмұнын қорытындылай келе, біріншіден, көрсетілген терминдер кейбір басқа да ерекшеліктерді ескере отырып, «халықаралық құқықта салыстырмалы түрде туыстық және тең мағыналы болып табылады, екіншіден, оларда ұлттық оң құқық тұрғысынан әртүрлі аттары бар жеке және ұжымдық субъектінің тән ерекшеліктері көрінеді»[5, б.200].(бұл жағдайда атап өткендей, «жеке тұлға» (адам) «азаматтық құқықтағы заңды тұлға, еңбек құқығындағы қызметкер, конституциялық құқық саласындағы азамат, әкімшілік құқықтағы мемлекеттік қызметкер және қылмыстық құқықтағы қылмыскер және т.б. түсініктерімен анықталады [52, б. 32]. Онымен С. Мороз да келіседі, ол «өзара құқықтары мен міндеттері бар құқықтық қатынастарға қатысушылар құқықтық қатынастардың субъектілері болып табылатыны [53] және олар дәстүрлі түрде жеке және ұжымдық болып бөлінетіні» туралы жазады; үшіншіден, екі құқықтық жүйелерде де бірыңғай немесе Е.И. Бурьянованың айтуынша бейтарап интегративтік ұғым жоқ екенін байқамауға болмайды, оның пікірінше, жоғарыда аталған ұғым барлық осы терминдерде көрсетілген әр түрлі аспектілерді біріктірер еді [11,с. 14].

Соңғы автор айтқан пікірмен келіспеу қиын. Шын мәнінде, егер қазіргі заманғы халықаралық құқық тұрғысынан қатаң айтатын болсақ, негізінен «адам», «тұлға» және «индивид» (өте сирек «жеке тұлға») сияқты терминдер қолданылатын жағдайлар (немесе оқиғалар) жиі кездеседі. Біздің көзқарасымызша, оны реттеу саласында олардың әрқайсысы жалпы және салалық нормалармен, қағидаттармен белгіленген функцияны орындайды және осыған байланысты ілеспелі ерекшеліктерді қоспағанда, барлық арнайы ерекше белгілері бар адамның құқықтық субъектілігінің мәнін білдіретін жалпы ұғымның рөліне толық талпынуы мүмкін емес. Мысалы, Е. И. Бурьянованың позициясына сәйкес «адам» термині «құқық қабілеттілік»санатына ұқсас белгілі бір тұлғаның дербес ерекшеліктерінен максималды оқшауландырылған барынша кең абстракцияны білдіреді. Жеке тұлға өз тарапынан «жеке жетілудің, жауапкершіліктің, адамның дербестігінің әлеуметтік қажетті сапасын көрсетеді»[11,с.6], бұл, атап айтқанда, шетелдіктерге қолданылады, олар Е.С. Смирнованың ұйғарымы бойынша заңды және халықаралық-құқықтық тәртіпте танылған және кепілдік берілген мүмкіндіктерді – құқықтарды, бостандықтарды, міндеттер мен мүдделерді іске асыра алатын және қорғай алатын [54], бірақ та құқықтық қатынастардың субъектісі ретінде

тұлғаның кешенді сипаттамасы үшін база ретінде қызмет еткісі келмейді. «Жеке тұлға» деген сөз тіркесі «әмбебап емес», өйткені ол, халықаралық жеке құқықты қоспағанда, «тек кейбір салаларда ғана пайдаланылады», мысалы, халықаралық қылмыстық құқық, халықаралық іс жүргізу құқығы шеңберінде және сондықтан «жалпылама теориялық санат»түрінде қарастырылмайды [54,с. 12].Бұл терминнің толық емес және сәтсіздігі бұрынғы кеңестік заң әдебиетінде ерекше атап өтілетін. Осылайша, бұл тұжырымдама «адамның белгілі бір сынып немесе қоғам мүшесі емес, психофизиологиялық тұлға ретінде табиғи, әлеуметтік қасиеттеріне байланыссыз заңның субъектісі болып табылатындығын көрсетеді» деп жазды О.Иоффе[55] және С.Братусь[56].

«Индивид» терминін қолданумен басқа жағдай туындады. Е. Бурьянова мен Ю. В. Григорович сияқты бөлек зерттеушілердің пікірі бойынша индивид «құқықтық ретте әртүрлі ипостастарда «адам ретінде де, тұлға ретінде де, жеке тұлға ретінде, азамат ретінде де, сондай-ақ өзге де «заңды рөлдерде» (арнайы құқықтық мәртебеде) сөйлей алатын құқық субъектісі болып табылатын адамзат қауымдастығының жеке өкілі», сондықтан бүгінгі күні осы ұғым ғана халықаралық құқықта ең «орнықты және жиі қолданылатын» болып табылады [54,с.15].

Біз осы ғалымдардың көзқарастарын ұстанамыз және олардың объективтілігі мен шынайылығын растаймыз. Сонымен қатар, жоғарыда аталған кемшіліктерге қарамастан, «жеке тұлға» термині «индивид» ұғымымен жоққа шығармай немесе бәсекелеспей халықаралық құқық жүйесінде, ғылымында және практикасында біріктіруші санат ретінде қатар кеңінен қолданылуы мүмкін деп атап өтуді маңызды санаймыз. Оған қатысты өз объективті алғышарттары мен сенімді негіздемелері, сондай-ақ басқа ғалымдар тарапынан контраргументтер де бар. Біріншіден, Л.Г.Мораньдеге сілтеме жасай отырып[50], жеке тұлғалар мен индивидтердің бірдей екенін, яғни олар «дәл сол адам екенін атап өту керек, себебі олар өз алдына құқық субъектілері боп табылады». Екіншіден, олар да бір уақытта бірнеше «рөлдерде» бола алады: тұлға ретінде, жеке азамат ретінде, сонымен қатар шетелдік және азаматтығы жоқ тұлға ретінде (апатрид). Үшіншіден, құқықсубъектілігі бар жеке тұлғалар болып табылмайтын адамдардың мүлдем жоқ екендігін (демек, бұл ұғым астарында («персонаны» қоса алғанда) барлық адамдар түсініледі) жоққа шығармау керек (бұны жоғарыда аталған авторлардың бірі Е.И. Бурьянова да мойындайды)[11,с.16]. Төртіншіден, индивидтер сияқты жеке тұлғалар өз атынан әрекет ететіні даусыз болып табылады. Мұндай «дәлелді базаның» жиынтығын негізге ала отырып, екі маңызды түйін шығаруға болады. Бірінші түйін: «жеке тұлға» терминіне халықаралық-құқықтық түсіндіру кезінде шектеулі көлем мен сипат берілетіні туралы негізді түрде айтуға болады. Екінші түйін: «индивид» ұғымымен қатар, бұл санат тұлға (азамат) ретіндегі сол не басқа актордың құқықтық мәртебесін сипаттау үшін пайдалануда заңды болып табылады. Тиісінше, осы зерттеуде «индивид» сөзінің басымдықты және дәстүрлі болып табылатын көптеген басқа ұқсас жұмыстардан айырмашылығы біз осы терминді ең маңызды тұжырымдама ретінде қарастырамыз. Сонымен

қатар, «индивид» терминінің рөлі мен мәнін төмендетпей, оның жұмыс контекстінде ұқсас «жеке тұлға» ұғымы ретінде қолданылатынын атап өткіміз келеді. Оның мазмұнынан өз кезегінде «лауазымды тұлғалар», «босқындар», «әйелдер», «балалар», «инвесторлар», «еңбекші-мигранттар» және т.б. сияқты тар мамандандырылған деңгейлер «бөлінеді», олар жұмыстың келесі бөлімдерінде жеке қаралатын болады. Барлық осы мәселелер біздің зерттеу жұмысымыз шеңберінде нақтылауды қажет етеді.

Сонымен, адам, мемлекет, ұйым, ТҰК – бәрі халықаралық-құқықтық қатынастардың қатысушылары болып табылады, дегенмен әрбіреуінің өз мақсаттары мен функциялары бар. Ж. Т. Сайрамбаеваның пікірінше, «ТҰК халықаралық құқық субъектілігінің кейбір белгілеріне ие» [57], бұл индивид туралы айтпағанның өзінде солай болады. Азаматтар сайланған органдар (парламенттер) немесе тікелей (референдум) арқылы егеменді билікті жүзеге асыру жолымен мемлекеттің мақсаттары мен функцияларын айқындайды. Мұндай тәртіппен құрылған сәтте немесе мемлекеттің жұмыс істеуі процесінде оған қосымша құқықтар мен міндеттер берілуі немесе олардың біреуін иеленуден тікелей бас тартылуы мүмкін. Сондай-ақ халықаралық шарттың күшіне енуімен мемлекеттің белгілі бір халықаралық бірлестіктерге қатысуы, оның шекараларының өзгеруі, иммунитеттерден бас тартуы және сол сияқтылар шектелуі мүмкін.

Отбасыға, қауымға, қонысқа, қалаға, елді мекенге, корпорацияға, жағдайға, мемлекетке, мемлекеттер одағына, халықаралық ұйымға бірігу адамның өзін-өзі танытудың, өз қажеттіліктерін қанағаттандырудың жаңа тиімді нысандарын тұрақты іздеуі болып табылады. Бұл ретте әрбір кезекті кезең алдыңғы кезеңді қамтымай,адамның әділдікке қол жеткізудегі мүмкіндіктерін байыта отырып, оны толықтырады.

XIX ғасырда бұны ұғыну ғалымдардың мемлекет ұйымның ең жетілген нысаны болып табылатындығымен келісуіне мүмкіндік беретін және сонымен бірге: «Адам өзі көздеген мақсаттардың әртүрлілігі салдарынан бір мезгілде әр түрлі одақтардың мүшесі болып табылады,ал бұл соңғылары өз кезегінде өзара қарым-қатынасқа келіп, сондай-ақ жоғары бірліктерге ұйымдастырылады немесе олардың бір бөлігі мен бүтін ретінде кіреді» [58].

Кері құбылысты дәлелдеу үшін халықаралық құқықты мемлекеттің Прокруст түйсігіне салынған. Ю.Н. Чорномидздің дәл анықтамасы бойынша, «мемлекеттің салыстырмалы қызметтік рөлі ұмытылды... мемлекет абсолютті мағынада адамның жеке тұлғасына ұқсастырылды» [59]. Халықаралық құқықтың тарихы енді мемлекеттің пайда болуымен басталды, оның дамуын мемлекеттер белгіледі, оның тағдыры оларға тәуелді болды.

XX ғасырдың екінші жартысы мен XXI ғасырдың басы кері құбылысты көрсетті. ЕО тәжірибесі басқаруды жүзеге асыру үшін мемлекеттің оңтайлылығы туралы тезисіне де күмән келтіреді. Қоғамдық өмірдің жаңа нысандарының дамуымен мемлекет бастапқы емес, халықаралық құқықтың кезекті субъектісі болып табылады. Тиісінше, мемлекеттің

қайталама(туынды)сипаты халықаралық ұйымның қайталама(туынды)сипатына қарағанда кем болмайды (егер мұндай терминология іс жүзінде рұқсат етілсе).

XIX ғасырдың халықаралық құқығы философиясының идеалы субъективті (адам, мемлекет) және объективті (одақ) бастаулардың үйлесімді кірігуі болды. Оған жету жолында философия еңсере алмайтын бөгет – жеке басқа табыну мәселесі тұрды. «Мемлекеттік фетишизм мен белгілі бір тіршілік иесі сияқты мемлекет түріндегі пірге табыну» [58,б.], табынушылық пен жеке басқа табынушылық ұйымдары тарихта мессиандық рөлді орындап, дәйекті түрде үйлесімділікке қол жеткізуге тырысты. Жеке тұлғаның табынушылығын бұзу тіпті оған тікелей мүдделі адамдар үшін де күрделі және ұзақ іс болды.

Мұның бәрі, біріншіден, халықаралық құқық субъектілігі институтының эволюциясы туралы, атап айтқанда, халықаралық құқық ғылымының шеңберінде тиісті санаттар мен ұғымдар үшін белгілі бір салдарлар болмайтын жалпы халықаралық құқық тәртібінің өзгеруін куәландырады.Екіншіден, «халықаралық қатынастардың және олардың халықаралық құқық нормаларын реттейтін кең алуан түрлілігі мен жүйелілігінің қалыптасқан statusquo халықаралық құқықтық қатынастарға қатысушы субъектілердің әртүрлілігі мен жүйелілігін болжайды», оның мәні: егер индивид көптеген жылдар бойы «әдетте мемлекетпен байланысты болса және халықаралық құқықтың дербес субъектісі ретінде қарастырылмаса» [60], енді бұл сұрақта халықаралық құқық координациядан кооперацияға өтеді» [61]. Үшіншіден, жеке эксперттер айтқандай, «индивидке халықаралық құқық субъектілігіне ие болу үрдісі либералды-демократиялық өркениеттің идеологиялық бір бағытталған мемлекеттердің қоғамдастығы ретінде Даму координаттарының берілуімен алдын ала анықталған» [62], сондықтан «мұндай жаһандық өзгерістерді жоққа шығармау және көрмеу, кем дегенде, мағынасыз әрі өте қауіпті» және осы мағынада жеке қасиеттерге ие индивид – халықаралық құқық бойынша, абыроймен қамтамасыз етілген және оның қажеттіліктері мен қабылдауларына сәйкес әрекет ететін мінсіз адам [63].

Индивидтің тиімді құқық субъектілігін айқындау жолындағы бірінші қадам оның құқық қабілеттілігін тану, яғни оның қолданыстағы заңнамада көзделген құқықтары мен міндеттерінің болуы болып табылады. Бұл ретте, алайда, жекелеген зерттеушілер атап өткендей, индивидтерге қатысты «халықаралық құқық субъектісін» түсінудің қазіргі таңда бар әртүрлі тәсілдерін қайта ескеру қажет: егер олардың халықаралық құқық субъектілігі құқықтар мен міндеттердің қандай да бір міндетті шеңбері арқылы қалыптасатынын мәлімдесе, онда басқалары жеке тұлғаларды олардың нақты тізбесіне қарамастан, халықаралық құқық бойынша кез келген құқықтар мен міндеттерді иемденушілер ретінде қарастырады. Тиісінше өз кезегінде мынадай сауал туындайды: халықаралық құқықсубъектілік талаптарына (критерийіне) не кіреді – қандай да бір ерекше құқықтар мен міндеттерге ие болу қабілеті немесе осындай құқықтар мен міндеттерге ие болу қабілеті (құқық иеленудің жалпы, абстрактілі алғышарты). Соңғы жағдайда, кейбір авторлар өздерінің пікірлерінде үзілді-кесілді, олардың шын мәнінде пайдаланылатынына немесе

пайдаланылмайтындығына қарамастан құқық субъектісі құқық иеленетін кез келген адам деп аталатынын көрсеткен. Бірақ, осындай жағдайларда айтылғандай, ақиқат «қақ орта» бойынша: жеке тұлғаның халықаралық құқық субъектісі ретіндегі ұғымының негізі оларға субъективті құқықтар мен заңды міндеттерді иелену мүмкіндігі фактісін құрайды. Және шын мәнінде, индивидтің халықаралық құқықсубъектілігін халықаралық құқықтың өзі айқындайды. Мысалы, «Адам құқықтары саласындағы халықаралық-құқықтық нормаларды, оларды қамтамасыз ету тетіктерін талдау индивид халықаралық құқық бойынша тікелей халықаралық құқықтар мен міндеттерге ие болуына байланысты халықаралық құқық субъектісі болып табылатынын көрсетеді». Бұл тұжырым туындаған дау кезінде құқықтар мен міндеттердің жиынтығы туралы халықаралық құқықсубъектілігінің сандық өлшемі ретінде оларды иелену қабілеттеріндегі айырмашылықтар туралы айту орынды екендігін көрсетеді. Себебі, «халықаралық құқықтың түрлі сапалы субъектілері құқықтар мен міндеттердің біркелкі емес көлеміне ие», демек, мемлекеттер мен өзге де негізгі субъектілерден басқа, өзінің «өзіндік» немесе «ерекше қасиеттері» бар халықаралық құқықтың басқа да субъектілері өмір сүре алмайтынын жоққа шығармайды[64]. Нәтижесінде, халықаралық құқық субъектісін анықтау контексінде жеке тұлға, біздің ойымызша, Я. С. Кожеуров «халықаралық құқық нормаларына байланысты оның реттеуші әсеріне бағынуға қабілетті, бұл тұлғаның халықаралық субъективті құқықтарға ие болу және халықаралық субъективті міндеттерді атқару қабілеттілігінен көрінеді, бұл бір мезгілде тұлғаның халықаралық құқықтық қатынастарға қатысу қабілетін білдіреді» тұлға ретінде түсінілуі тиіс. Сондай ақ, өзімізден,халықаралық құқық нормаларын қолдану қабілетіне ие болуы да тиіс деген тұжырымды қосқанды жөн санадық[65].

Осыған дейін адамның халықаралық-құқықтық субъектілігі идеясы халықаралық құқықтың сипаты мен мақсаттарына сәйкес келмейді. Бұл жүйелік проблеманы жеңу үшін XXI ғасырдың басында халықаралық құқық философиясы алға ілгері қадам жасады. Ол әділ түрде адамның да, мемлекеттің де, ұйымның да барлық халықаралық аурулардан панацея ретінде қарастырмайды, тек оның белгілі бір еңбектерді мойындайды. Олар абсолюттен салыстырмалы санаттарға айналады. Дәл осындай теңестіру тұтастай алғанда халықаралық құқықтың және атап айтқанда халықаралық құқық субъектілілік институтын дамытудың позитивті болашағы болып табылады.

1.2 Жеке тұлғалардың халықаралық құқықсубъектілігіне қатысты доктриналық көзқарастар

XX ғасырдың ортасындағы жағдайдың парадоксы іс жүзінде мемлекеттер болып табылмайтын халықаралық құқықтың көптеген даусыз субъектілері болған, олардан кездейсоқ «қалыпсыздықтан» қашқандай оңай кету мүмкін емес еді.

Осылайша, 1946 жылдың 1 қазанында Нюрнберг қаласында Халықаралық әскери трибунал халықаралық құқық нормаларына сәйкес халықаралық қылмыс

жасағаны үшін кінәлі адамдарды анықтады. 1948 жылғы 10 желтоқсанда БҰҰ Бас Ассамблеясы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 6-бабында: «Әрбір адам қай жерде болмасын, өзінің халықаралық құқықсубъектілігінің танылуына құқығы бар» деп анық айтылған [66].

Халықаралық Сот, Біріккен Ұлттар Ұйымының қызметіне келтірілген залалды өтеу туралы 1949 жылғы 11 сәуірдегі өзінің Консультативтік қорытындысында Біріккен Ұлттар Ұйымының халықаралық құқықсубъектілігін мойындады [67].

Мұның барлығы тұтастай алғанда үкіметаралық ұйымдардың халықаралық құқықсубъектілігінбіртіндепдоктриналды түрде мойындауға алып келеді. Отаршылдық жүйенің ыдырауы түрлі ұлт-азаттық қозғалыстардың және протодержавалардыңхалықаралық құқық субъектілері ретінде танылуына алып келеді. Адам құқықтары саласындағы халықаралық құқық, соның ішінде адам құқықтарын қорғау жөніндегі аймақтық сот органдары пайда бола бастайды. Дегенмен, социологиялық көзқараспен жеңілдетілген статистика бұл жағдайға бейімделіп, халықаралық құқықтың барлық басқа субъектілері мемлекеттердің рұқсатымен ғана болады деп мәлімдейді. Яғни, дарынды (егемендікке ие) құқықтардың ескі феодалдық тұжырымдамасы XX ғасырдың екінші жартысында таралады. Мемлекеттер біреулерге халықаралық құқықтар береді, дегенмен дәл осындай құқықтарды, тіпті адамнан да айыруы мүмкін. Жоғарыда көрсетілген тәсіл посткеңестік кеңістікте әлі күнге дейін кең тараған, сондықтан доктринадағы антропологиялық нигилизммен теориялық-әдіснамалық күрес халықаралық құқықтың отандық ғылымының аса қажеттілігі болып табылады.

«Жеңілдетілген» этатизмнің жағымды жағы халықаралық құқықтың кейбір, бірақ барлық емес, нақты субъектілерінің халықаралық құқық субъектілігін мәжбүрлі мойындау болып табылады. Халықаралық-құқықтық жүйе халықаралық қатынастардың басқа қатысушыларының қол жеткізуіне қатаң тыйым салынған тек мемлекетаралық жабық жүйе ретінде қаралмады. Кейде тіпті адамның «шектеулі», «ішінара», «дәстүрлі емес» халықаралық-құқықтық мәртебесі мойындалады. Классикалық этатизммен салыстырғанда бұл, әрине, үрдіс болыпсаналады.

Алайда, халықаралық қауымдастықтың өмірі XX – XXI ғасырлар тоғысында тіпті, халықаралық-құқықтық реттеу деңгейі ілесе алмайтындай жылдамдық алды. Жаһанданудың теріс және оң салдарын көрсету жеткілікті. Бүгінгі таңда халықаралық құқықтық қатынастар қатысушылары - бұл доктрина халықаралық құқықтың субъектілерінің түбегейлі плюралистік құрамымен халықаралық құқықтық жүйенің ашық сипатын дұрыс белгілейтін әлеуметтік белсенді субъектілердің кең ауқымы. Халықаралық құқықта халықаралық қатынастардың кез келген қатысушысы үшін халықаралық құқықсубъектілігіне тыйым салынбайды және ешқашан тыйым салынбаған. Халықаралық құқықтық субъектінің халықаралық құқықтық мәртебесі туралы пікірталастар туындауы мүмкін, бірақ халықаралық құқық субъектісінің мәселесі тура қойылмайды. Сонымен, жарғыларда олардың халықаралық құқықсубъектілігіне тікелей

сілтеме жасалатын халықаралық құқықтың дәстүрлі субъектісі және үкіметаралық ұйымдармен қатар, халықаралық-құқықтық қатынастардың қатысушылары халықаралық құқықтың комплиментарлық (қосымша, факультативтік) субъектілері – субұлттық аумақтық бірліктер (федерация субъектілері, автономиялар, әкімшілік-аумақтық бірліктер), үкіметтік емес ұйымдар, коммерциялық кәсіпорындар және т.б. бола алады. Олардың әрқайсысында барлық халықаралық-құқықтық жүйенің қалыпты жұмыс істеуі үшін қажетті өзінің ерекше халықаралық-құқықтық мәртебесі бар. Бұл мәртебе халықаралық құқық үшін «шектеулі», «ішінара», «екінші дәрежелі», қандай да бір «қалыпсыз» болып табылмайды. Ол қандай болмақ, солай қала бермек. Оны жетілдіруге, заманауи халықаралық қатынастармен сәйкестендіруге болады, бірақ мемлекеттердің халықаралық-құқықтық мәртебесін халықаралық құқықтың барлық субъектілері үшін жалғыз мүмкін болатын «эталон» ретінде қабылдауға болмайды. Әсіресе бұл адамның халықаралық құқықтық субъектілігіне қатысты. Жеке тұлғаның халықаралық-құқықтық «екінші дәрежелегін» мойындау, адамның егемендігі, аумағы және елі болмауы – бұл этатизм жеткен заңдық схоластиканың жоғары сатысы. Сонымен қатар, мемлекеттің өздері адамдардан өз бетінше әрекет ететін «жартылай адам» білімі ретінде қарастырылады [68]. Жеке тұлғалар кез келген құқықтың, соның ішінде халықаралық құқықтың барлық қалған субъектілерін құрайды, догматикалықтеоретикалық-әдіснамалық тәсілдерге байланысты этатисткеқолжетімсіз болды. Сондықтан XX ғасырдың екінші жартысында этатистік тәсіл өзінің өзектілігі мен барабарлығын біртіндеп жоғалтты.

Халықаралық құқықтың қазіргі заманғы доктринасы жаһандану жағдайында сот практикасының ғылыми және практикалық мәселелерін шешуге қабілетті жаңа теориялық, әдістемелік және аксиологиялық тұжырымдарды іздестіруде. Ғылыми қауымдастық арасында өзінің жетекші рөлін этатизм тарапынан жоғалтуына күмән тудырмайды. Сонымен қатар жаңа парадигманың қырлары өзінің одан әрі жүйелі әзірленуін, талдауын және синтезін талап ететін жаңа білімнің жеке элементтері немесе сегменттері ретінде көрініс табады [69].

Біздің пікірімізше, халықаралық құқықтың жаңа парадигмасы келесі ережелерді қамтиды. Халықаралық құқық өз субъектілерінің принципті плюралистік шеңбері бар ашық, жалпыға ортақ жүйе болып табылады. Халықаралық қатынастардағы кез-келген қатысушы халықаралық құқық субъектілерінің тасымалдаушыларының тізімінен априори алынып тасталмайды. Кез-келген құқықтық жүйеде заңды тұлғаның негізгі көзі әрқашан адам болып табылады. Адамсыз құқық негізінде өмір сүре алмайды. Мемлекеттік қызметшілер болмаса, мемлекет бос қабық. Корпоративтік қызметкерлер болмаса, заңды тұлға нөлге тең. Сондықтан жеке тұлға барлық құқықтық жүйелердің міндетті субъектісі болып табылады. Индивидтің халықаралық құқық субъектілігін терістеу адамды субъектіден құқық объектісіне айналдыруын білдіреді, яғни кез келген ұлттық, этникалық, саяси, идеологиялық, экономикалық немесе өзге де белгілермен адам нәсілінің

өкілдерін заңды түрде жою мүмкіндігінің тұжырымдамалық негіздемесі [70 б.189]. Сондықтан XXI ғасырдың заңы адамның заңды тұлғадан қандай да бір құқықтық жүйеден айырылуына тыйым салатын заңды аксиоманы анық тұжырымдау керек. Дәл осы жеке тұлғалар заңды тұлғалардың құрылтайшылары болып табылады және тәуелсіз тұлға ретінде мемлекеттерді құрады. Тек жеке тұлғалардың арқасында барлық басқа ұжымдық құқық субъектілері өмір сүре алады және әрекет ете алады. Мемлекеттердің үкіметаралық ұйымдарының негіздері ешқандай жағдайда да жоққа шығармайды, керісінше, жеке тұлғалардың халықаралық қызметшілер ретіндегі халықаралық-құқықтық қызметін болжайды. Жеке тұлғаларсыз үкіметаралық ұйымдар халықаралық заңды тұлғалар ретінде іс-әрекетке қабілетсіз болады.

Халықаралық құқықтағы өздерінің әлеуметтік сипаттағы әртүрлі болуы адамзаттың жарқын әр алуандығының және демократиялық халықаралық-құқықтық жүйесінің көрінісі болып табылады. Халықаралық құқықтың бұл сипаттамалары күрделі әлеуметтік ортаға, жаһандық саяси, экономикалық және әлеуметтік-мәдени өзгерістерге үнемі бейімделуге, халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтаудың тиімді құралы болуға мүмкіндік береді. Сондықтан халықаралық құқықтың заманауи доктринасының маңызды міндеттерінің бірі сот практикасындағы статистиканың қалдықтарын түпкілікті жеңу және бүкіл әлемдік ғылыми қоғамдастықпен бірге халықаралық құқықтың жаңа парадигмасын қалыптастыруға қатысу болып табылады.

Өзінің әлеуметтік табиғаты бойынша әртүрлі халықаралық құқық субъектілерінің болуы адамзаттың жарқын әралуандығының және халықаралық-құқықтық жүйенің демократиялылығының көрінісі болып табылады. Халықаралық құқықтың нақ осы сипатты белгілері оған тұрақты түрде күрделі әлеуметтік ортаға, жаһандық саяси, экономикалық және әлеуметтік-мәдени өзгерістерге бейімделуге, халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті қолдаудың тиімді құралы болуға мүмкіндік береді. Сондықтан халықаралық құқықтың қазіргі заманғы доктринасының маңызды міндеттерінің бірі-құқықтанудағы этатизм қалдықтарын түпкілікті еңсеру және халықаралық құқықтың жаңа парадигмасын барлық әлемдік ғылыми қоғамдастықпен бірге қалыптастыруға қатысу болып табылады.

Әрине, жеке адам және мемлекет біркелкі емес құбылыстар. Тек ережелерді жасау күш-жігерінің арқасында сол немесе басқа халықаралық құқықтық мәртебеге ие бола алады. Адам өз әрекеттерімен халықаралық құқық нормаларын жасай алмайды. Дегенмен, тәжірибе көрсеткендей, Бұл ретте индивидтің нормашығармашылық функцияларының болмауы оның халықаралық құқықсубъектілігі жоқ және бола алмайтыны туралы емес, оның құқық субъектісі ретіндегі ерекшелігін ғана куәландырады. «Халықаралық құқық ғылымында, – Х.М.Б. Шутурова, – «құқық субъектісі» санатының жалпы қабылданған анықтамасынан бас тартудың ешқандай негізі жоқ, ол оның құқығы қолданылатын адамдарға тағайындау үшін қызмет етеді»,- деп көрсеткен [71]. Сондай-ақ, оның «адам өзі қатысатын немесе қатыса алатын құқықтық қатынастар шеңберінің ауқымдылығына қарамастан

құқықсубъектілікке ие болады деген ескертуін дұрыс деп тану керек. Құқықсубъектілікке ие болу үшін тек осындай құқықтық қатынастардың біріне ғана ие болу жеткілікті» [72].

Индивидке қатысты айтар болсақ, бүгінде жүзден астам әмбебап және өңірлік халықаралық шарттар, тіпті екі жақты халықаралық келісімдер индивидтердің халықаралық құқықтарын таниды және тағайындайды. Олардың ішінде 1949 жылғы 12 тамыздағы соғыс құрбандарын қорғау туралы Женева Конвенциясы және 1977 жылғы 8 маусымдағы оларға қосымша екі хаттама[73], адам құқықтары туралы халықаралық билль, құлдықтың күшін жою туралы Конвенция, геноцид қылмысының алдын алу туралы, әйелдердің саяси құқықтары туралы Конвенция [74], ХЕҰ қабылдаған көптеген конвенциялар және т.б. сияқты беделді халықаралық шарттар бар. Көптеген осындай халықаралық шарттарда «әрбір адам қай жерде болмаса да, оның құқық субъектісі ретінде танылуына құқығы бар» деп тікелей жазылған (адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 6-бабы, 1966 ж. азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің 16-бабы, 1995 ж. адамның құқықтары мен негізгі бостандықтары туралы ТМД Конвенциясының 23-бабы және басқалар). Бұл жерде әңгіме адамның ішкі мемлекеттік құқықсубъектілігі туралы емес, себебі мұндай ережелерді бекіту ұлттық заңнама аясында жүзеге асады[75].

Индивидтің халықаралық құқық субъектілігінің қарсыластары халықаралық соттардың шарттарында да, беделді шешімдерінде де көзделмеген критерийлерді ұстануды талап етеді. Мәселен, БҰҰ Халықаралық сотының 1949 жылғы 11 сәуірдегі консультативтік қорытындысында «БҰҰ қызметіне келтірілген залалды өтеу» ісінде сот Халықаралық құқық субъектісі ретінде кім болатынын анық айқындады: «Халықаралық құқық субъектісі ретінде атану дегеніміз – халықаралық құқықтар мен міндеттерге ие болуды, сондай-ақ осы құқықтарды халықаралық соттарға шағымдар және өтініштермен қамтамасыз етуге мүмкіндігін білдіреді»[76, С.25-32].

Индивидтердің халықаралық сот институттарына жүгінуіне тыйым салуды жеке тұлғаның халықаралық құқықсубъектілігінің қарсыластары олардың ұстанымдарын негіздеудің іргетасы деп санады. Мемлекеттер мұндай өтініштерге тыйым салуды алып тастағаннан кейін, олар «халықаралық құқықты құруға қатысуға және ... халықаралық құқықтың сақталуын қамтамасыз етуге өкілеттігі болуы керек» деген секілді жаңа критерийлерді ұсынуға кірісті [77]. Халықаралық құқық нормаларын сақтауды қамтамасыз ету арқылы олар өз міндеттемелерін орындау және жауапкершілікті алуды сезінеді, сондай-ақ халықаралық институттармен мемлекетке қарсы талап қоюға да құқылы болады. Егер «халықаралық құқық нормаларын құруға қатысу» критерийін негізге алсақ», онда мемлекеттердің (тек шағын, танылмаған немесе тәуелді ғана емес) және халықаралық ұйымдардың жартысына жуығы халықаралық құқық субъектілерінің шеңберінен шығып кетеді, өйткені олар халықаралық заң шығару қызметіне аз қатысады. Сонымен қатар, жеке тұлғалардың халықаралық заң шығару қызметінен мүлдем шеттетілгендігін

үзілді-кесілді мәлімдеуге болмайды. А.С. Новиковтың пікірінше, индивидтер халықаралық құқық нормаларын дамытуға қатыспайды деген тұжырымды абсолютті деп санауға болмайды [78]. Сонымен, доктриналардың халықаралық құқық нормаларын әзірлеуге, БҰҰ шеңберінде талқылау және бекіту үшін конвенциялар жобаларын (мысалы, бала құқықтары туралы Конвенция) ғалымдармен әзірлеуге және т б. әсерін айтуға болады.

Индивидтердің халықаралық құқық нормаларын орындау бойынша міндеттер мен жауапкершілікте болу қабілеті туралы мәселе ерекше қарсылық тудырмайды. Нюрнбергтегі халықаралық трибуналдың үкімі жарияланғаннан кейін: «Халықаралық құқыққа қарсы қылмыстарды дерексіз құрылымдар емес, адамдар жасайды, мұндай қылмыстарды жасаған адамдарды жазалау арқылы халықаралық құқық нормалары қолданылуы мүмкін», халықаралық құқық ғылымында немесе іс жүзінде бұл мәселеге қатысты елеулі қарсылықтар болмады.

Ресей Халықаралық заңгерлерінің ішінен индивидтіңқұқықсубъектілігін мойындаудың ең басты қарсыласы профессор С.В. Черниченко болып табылады. Оның ойынша, «индивид ешқандай жағдайда мемлекет сияқты адамдардың ұйымына, тіпті, үкіметаралық ұйымдар сияқты мемлекеттердің ынтымақтастығына теңестірілмейді». Сондықтан ол мемлекетаралық қатынастардың қатысушысы бола алмайды және халықаралық құқық нормаларының тікелей ықпалына бағынады. Ол халықаралық құқық субъектілігінің бірде-бір элементіне ие емес және болашақта да ие болмайды» [79].

1947 жылы Л. Оппенгейм «халықаралық құқықтың қалыпты субъектілері мемлекет болғанымен, олар жеке тұлғалар мен басқа тұлғаларды халықаралық құқықтар мен міндеттемелерге тікелей жатқызылған деп есептей алады және осы шектерде оларды халықаралық құқық субъектілері етеді» деп атап өтті. Ол өз ойын келесідей нақтылайды: «Қарақшылықпен айналысқан адамдар, ең алдымен, әртүрлі мемлекеттердің ішкі заңнамасымен емес, халықаралық құқықпен белгіленген нормалармен жауапкершілікке тартылады» [80]. Бұл жөнінде М. С. Атькова былай деп жазады: «қазіргі халықаралық құқықта индивидке тікелей таралатын бірқатар нормалар бар. Ал егер индивидтер қатысатын қатынастар бар болса және осы қатынастар халықаралық құқықпен реттелген болса, онда, әрине, мұндай қатынастарға қатысушылар халықаралық құқық субъектілері болып танылуы тиіс» [81]. М.С. Атькова өз позициясын қолдау үшін Г.М.Вельяминов, Н.В.Захарова, В.С.Верещетиннің шығармаларына сілтеме жасайды.

Жоғарыда келтірілген дәлелдерге сәйкес, индивидті халықаралық құқықтың жеке субъектісі ретінде қарастырылуға болады. «Индивидтің» халықаралық-құқықтық тұлғасын мойындау негіздеріне мыналар жатады:

1) халықаралық құқық адамның құқықтары мен міндеттерін тікелей құра алады;

2) өз құқықтарын қорғау үшін халықаралық сот мекемелеріне өтініш бере алады;

3) индивидтер халықаралық қылмыстары үшін халықаралық қылмыстық жауапкершілік субъектісі танылады.

Қазіргі уақытта индивидтердің немесе мемлекеттердің индивидтерге қатысты құқықтары мен міндеттері көптеген халықаралық құжаттарда бекітілген:

–1948 жылғы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында (6-бабында);

–1966 жылғы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіде (2-бабында);

–1990 жылғы барлық көшіп-қонушы адамдар мен олардың отбасы мүшелерінің құқықтарын қорғау туралы халықаралық Конвенцияда (8-бабында).

Аталған дәлелдер В.Л. Толстых үшін индивидтердің құқық нормаларымен реттелген, яғни белгілі бір мағынада халықаралық құқық субъектілері болып табылатынын айтуға негіз береді [82].

Индивидтің халықаралық сот мекемелеріне өзінің бұзылған құқықтарын қорғау туралы хабарламалармен және шағымдармен жүгіну мүмкіндігіне келетін болсақ, онда белгілі бір қайшылықтар байқалады, олар одан әрі егжей-тегжейлі қарастырылады.

Халықаралық құқық субъектісі ретінде индивидті мойындағысы келмейтін қарсы тараптар өз ұстанымын растау үшін дәлел ретінде индивидтердің халықаралық жария-құқықтық шарттар жасай алмайтындығына және сол арқылы халықаралық құқық нормаларын жасауға қатыса алмайтындығына сілтеме жасайды. Бұл пікірмен ішінара келісе аламыз, өйткені тәжірибе көрсеткендей, индивид осы нормалардың кейбіреуінің тікелей адресаты, демек, халықаралық-құқықтық қатынастардың субъектісі болып табылады. Бұл ретте индивидтің заң шығарушылық қызметке қатыса алмауы оның халықаралық құқық субъектілігі жоқ және бола алмайтынын емес, оның құқық субъектісі ретіндегі ерекшелігін ғана куәландырады.

Біздің ойымызша, келтірілген аргументтер индивидтердің халықаралық құқықта көзделген нақты жағдайларда халықаралық құқық субъектілік қасиеттеріне ие, бірақ мұндай құқықсубъектілік көлемі даусыз жеткілікті шектеулі болып табылады деген болжауға негіз береді.

Өзінің тарихи дамуы барысынан XX ғасырдың басына дейін халықаралық жария құқық мемлекетаралық құқықтың даусыз осы анықтаманың толық түсінігінде еді, себебі мемлекеттер оның негізгі және жалғыз субъектілері болатын. Халықаралық ұйымдар мен басқа да құрылымдардың пайда болуы халықаралық құқықтың басқа да субъектілерінің пайда болуына алып келді. Алайда, қазіргі уақытта жеке тұлғаны халықаралық құқық субъектісі деп тану туралы мәселе пікірталастық жағдайда болып табылады.

Халықаралық-құқықтық актілер, яғни жеке тұлға халықаралық құқық субъектісі болып танылатын мемлекеттермен келісілген міндетті халықаралық құжаттар жоқ екенін атап өту қажет. Әмбебап халықаралық сот мекемелері тарапынан осы пікірге қатысты түсінік жоқ. Бұған себеп БҰҰ Халықаралық

соты Жарғысының 34-бабына сәйкес: «Тек мемлекеттер Сот қарайтын істер бойынша қатысушы тарапбола алады».

Халықаралық құқық субъектісінің индивидті жариялауынан немесе осындай мәртебені қалыптастыруды танудан не индивидке белгілі бір халықаралық құқық субъектілігін танудан бастап осындай мәртебенің болмауын айқындағанға дейін әртүрлі позицияларды иеленетін ғалым-құқықтанушылар пікірталастар арасында дамиды. Нәтижесінде, халықаралық құқық ғылымында жеке тұлғаның халықаралық-құқықтық субъектіге деген көзқарасы оның толықтай танылмауынан немесе белгілі бір, шектеулі, арнайы құқықтық тұлғаны заңды тұлғаны сөзсіз мойындауымен ерекшеленеді. Осыған байланысты Н.В. Острухов индивидтің халықаралық-құқықтық субъектілігі туралы пікірталастар мүлдем аяқталмағанын, керісінше, посткеңестік кеңістікте енді ғана өрбіп жатқанын әділ атап өтеді [83].

Көбінесе мұндай жағдай ғалымдардың халықаралық және ішкімемлекеттік құқықтың арақатынасы мәселесіне қатысты көзқарастарына байланысты. 1950 жылдары Еуропада ішкі құқыққа қатысты халықаралық құқықтың алғашқы теориясының кейбір ғалымдармен пайда болуы мен дамуы адамның халықаралық құқықтық субъектілігінің тұжырымдамасының дамуына себепші болды. Халықаралық құқықтың алғашқы теориясын құрушылар мен ізбасарларының тек осы халықаралық жеке тұлғаның идеяларын үнемі қорғап келе жатқанына назар аударайық, тұңғыш осы жолдан өткендердің қатарына Ганс Кельзен, ГершЛаутерпахт және ДжеральдФицморис кіреді.

Мұның барлығы ұлттық құқықтың алғашқы теориясын жақтаушылардың көзқарасы бойынша, халықаралық құқықтағы жеке тұлғаның құқық субъектілілігі туралы мәселенің өз мазмұнын жоғалтумен түсіндіріледі. Классикалық дуалистік теорияның жақтастары да, осы тұрғыдан оның қазіргі замандағы ізбасарлары да, әрдайым теріс позицияны ұстанды, өйткені, басқа тәсілде халықаралық құқық индивидтар мен мемлекеттер арасындағы ішкімемлекеттік қатынастарды реттеуге қабілетті болар еді, ал бұл өз кезегінде дуалистік теорияның ғылыми мәнін жоққа шығарады. Қазіргі үйлестіру теориясының жақтаушылары, мысалы М.А. Лихачев, бір жағынан, «жеке тұлға халықаралық құқық субъектісі бола алмайтыны туралы жалпы норма жоқ» деп атап өтсе, екінші жағынан – «индивидті халықаралық құқық субъектілеріне жатқызу пайдасыз(ұтымсыз) болар еді, өйткені бұл шын мәнінде жоқ құқықтардың болуын болжап, жеке тұлға мен халықаралық құқық субъектілерінің өзге де түрлері арасында айырмашылықты жүргізу қажеттігінен арылтпайды»деп мәлімдейді [84].

КСРО-ның таралуына дейін халықаралық құқықтың кеңестік доктринасы да жеке тұлғалардың халықаралық құқық субъектілігін үзілді-кесілді жоққа шығарды, ол индивидтің халықаралық, мемлекетаралық құқықтық қатынастардағы әрі құқық қабілеттілігі, әрі әрекет қабілеттілігі жоқтығынан туындап отыр.Мысалы,Сарсембаев М.А. өз диссертациясында былай дейді:«Халықаралық-құқықтық әдебиетте халықаралық құқық субъектісі кім екендігі туралы мәселе даулы болып табылады. Кейбір заңды ғалымдар Г.И.

Тункин, А.Ш. Туганбаев және т.б. халықаралық құқықтың субъектісі - бұл класс үстемдік аппараты ретінде мемлекет қана болады[85]. Басқа Г.П. Задорожный, И.П. Блищенконың пікірінше қазіргі заманғы сәйкес халықаралық қатынастарда тек әрекет ететін адамдар. Диссертация авторы әр одақтық республиканың халқы халықаралық құқық субъектісі ретінде әрекет ететіндігі және олардың халықаралық-құқықтық тұлғасы конституциялық және конституциялық сыртқы қатынастар органдары болып табылатын ұлттық мемлекет / республика үшін жасалатын іс-әрекеттерде көрінетін ұстанымға бейім» екендігін көрсетті[85,б.6]. Ал И.М. Махнибородa «индивидтер қандай жағдайда да халықаралық құқық субъектісі болмаған және бола алмайды», онымен қоса «мемлекетаралық қатынастарды реттейтін және тікелей индивидтерге таратылмайтын құқық ретінде халықаралық құқықтың объективті шекаралары бар, оның индивидтердің жағдайына әсер ету нысандары оның табиғатымен айқындалады» деген үзілді-кесілді қорытындыға келді. Бұл нысандардың өзгеруі тек халықаралық құқық сипатының, оның объективті шектері өзгеруінің нәтижесінде ғана мүмкін. Бірақ мұндай өзгеріс халықаралық құқықтың аяқталуын білдіреді». Ғалым индивидтің халықаралық құқықтағы рөлін гипертрофияландуынан сақтандырады және жеке тұлғада халықаралық құқық субъектілігінің бар болуына қатысты дәлелдермен келіспейді [86].

Қазіргі заманғы монографиялық және оқу әдебиетінде (отандық, батыстық, посткеңестік) осы мәселе бойынша әртүрлі көзқарастар бар. Соңғы уақытта халықаралық құқықтың ұлттық және индивидтің халықаралық субъективтілігінмойындаудағы алғашқы (басым, артықшылықты) теориясын жақтаушы ғалымдардың шеңбері кеңеюде. Мысалы, біреулері халықаралық құқықтың жалпы нормалары ел құқығының бір бөлігі болып табылады және олардың ішкі заңдар алдында артықшылығы бар, сонымен қатар, мемлекеттің құқық қолдану қызметі процесінде оның азаматтары үшін тікелей құқықтар мен міндеттерді жасайды деп санайды. Екіншілері халықаралық құқықта адамның құқық субъектісі ретінде пайда болуын көрсетеді, дегенмен оның құқық субъектілігі шектеулі болмақ. Басқалары тіпті, пікір таластырмай, индивидтер халықаралық құқық субъектілері ретінде танылуы тиіс деп те талап етеді. Осы мәселе бойынша А. В. Кузьмина былай деп жазады: «қазіргі халықаралық құқықта индивидке тікелей таралатын бірқатар нормалар бар (әңгіме адам құқықтары және адамзатқа қарсы қылмыстар үшін жауапкершілік саласындағы халықаралық-құқықтық актілер туралы болып отыр). Ал егер индивидтер мен халықаралық үкіметтік емес ұйымдар қатысатын қатынастар болса және осы қатынастар халықаралық құқықпен реттелсе, онда мұндай қатынастарға қатысушылар халықаралық құқық субъектілері болып танылуы тиіс» [87]. Ғалым өз көзқарасын қолдау мақсатында, Вельяминов Г.М., Верещетин В.С., Захарова Н.В., Мюллерсон Р.А. еңбектеріне сілтеме жасайды.

А.А. Каширкинаның сөзінше, бүгінгі күні халықаралық құқықта оның субъектілерінің шеңберін кеңейтуден тұратын жаңа үрдістер байқалады: халықаралық құқық субъектілігінің белгілі бір элементтеріне жеке (индивидтер) және заңды тұлғалар (трансұлттық корпорациялар) ие.

Халықаралық құқықтың қолданыстағы нормалары көптеген жағдайларда халықаралық құқықтың дәстүрлі субъектілері (мемлекеттер, халықаралық ұйымдар, мемлекетке ұқсас құрылымдармен), сондай-ақ индивидтер, ТҰК, өз тәуелсіздігі үшін күресетін ұлттар мен халықтар сияқты халықаралық қатынастарға қатысушылармен теңдік орнатады. Бұл ретте, оның пікірінше, зерттелген кешенді құқықтық көрсеткіштер бойынша индивид өзінің халықаралық құқық субъектісі ретінде қалыптасуында трансұлттық корпорациялармен салыстырғанда анағұрлым «жетілген» актор деп есептейді [88, б.7-8].

Профессор А.Ковлер индивидтің халықаралық-құқықтық субъектісін мұқият қорғайды. Маман «халықаралық құқықтың жаңа толық құқықты субъектісі – Адамның келуі туралы хабар беруді уақытынан бұрын асықпай, керісінше, осы ерекшеліктің сипаттарын анықтау үшін халықаралық құқықтағы индивидтің ерекше құқықтық субъектілігін тану туралы уағдаласқан жөн» деген ұсыныс тастауда [89].

П. В. Фадеев бұл мәселені қарастыра отырып, керісінше, ол халықаралық құқықтың рөлін арттырудың оңтайлы жолы индивидтің халықаралық-құқықтық субъектілігін жариялау болып табылатынына сенімді емес екендігін жазады [90]. Маман «халықаралық құқық субъектісі мәртебесін индивидке ресми тану бұл тұрғыда аз тиімділікті береді, өйткені оның халықаралық құқық тетіктерін пайдаланудың тиісті мүмкіндіктері жоқ. Екінші жағынан, бұл тетікті түбегейлі өзгерту халықаралық құқықтың бірегей функциясына, яғни халықаралық қатынастарды реттеуге нұқсан келтіреді. Нәтижесінде бұл адам құқықтарына да теріс әсер етеді. Сондықтан – дейді ғалым маңызды қорытынды жасау барысында – мемлекет пен олардың ұйымдары халықаралық құқық субъектісі деп индивидті мойындауға әзірше дайын болмауы кездейсоқ емес», соның салдарынан халықаралық құқықтағы адамның құқықтық субъектісі туралы әңгіме жүргізуге әлі ерте.

Осындай көзқарасты В.Г. Буткевич те қолдайды, оның ойынша, «ғалым келтірген сол не басқа тұжырымдамасы емес, халықаралық тәжірибені, ең алдымен, халықаралық құқық пен сот практикасының көздерін талдау жеке тұлғаның халықаралық құқық субъектілігін бекіту факторы болуы мүмкін» [91]. Бұл жерде халықаралық келісім оған қатысатын елдердің азаматтарын құқықтармен қамтамасыз ететін ережелер көрсетілген белгілі бір шешімдер қабылдайтын адам құқықтары бойынша Сот тәжірибесі айқындалады. Дегенмен, Г.В. Игнатенкодоктриналдық тәсілді толығымен елемеу дұрыс емес деп ескертеді, «себебі ол «opiniojurissivenecessitatis» жеке тұлғаның халықаралық құқықтағы құқықсубъектілігін де дәлелдеуі мүмкін». «Құқық субъектісі» санаты құқықтың кімге қатысты болатынын және оның нормалары кімге бағытталатын анықтайды» деген ереже туынды болып табылады [92].

Индивидтің халықаралық құқық субъектілігі теориясының отандық және шетелдік жақтастарының көпшілігі оны қорғаудағы негізгі дәлелдер ретінде мыналарды келтіреді:

1) халықаралық құқық тұлға үшін құқықтар мен міндеттерді тікелей жасай алады;

2) индивидтер өз құқықтарын қорғау үшін халықаралық сот мекемелеріне жүгінуге құқылы;

3) индивидтер халықаралық қылмыстары үшін халықаралық қылмыстық жауапкершілік субъектілері болып табылады, сондықтан да халықаралық құқықтық субъектілері саналады».

Мысалы, ресейлік зерттеуші У. Ю. Мамедов былай дейді: «индивидтің халықаралық құқық нормаларына байланысты құқықтары мен міндеттерінің болуы, оларды халықаралық сот және соттан тыс органдарда қорғау, сондай-ақ халықаралық құқықтың принциптері мен нормаларын бұзғаны үшін жауапкершілікті көтеру қабілеті – қазіргі заманғы халықаралық өмірдің объективті шынайылығы, ол индивидтің халықаралық құқық субъектілігін айғақтайды, оның көлемі халықаралық және ішкімемлекеттік актілермен айқындалады»[93, б.7]. Мұндай көзқарасты көптеген ғалымдар ұстанады.

Халықаралық құқықсубъектілік екі аспектіде қаралуы мүмкін:

1) халықаралық жария құқық жүйесінің элементі ретінде (бұл ретте құқық субъектілігі халықаралық құқықтың жалпы жүйелік институты болып табылады.);

2) халықаралық құқық субъектісінің сапалық сипаттамасы ретінде. Бұл жағдайда халықаралық құқықсубъектілігі тұлғаның халықаралық құқық субъектісі, халықаралық құқықтар мен міндеттерді иеленуші, халықаралық құқық қатынастарына қатысушы болу қабілетін білдіреді. Бұл ретте, субъектінің халықаралық-құқықтық қатынастарға қатысу дәрежесі оған берілген құқықтар мен міндеттердің халықаралық құқық нормаларымен айқындалады [93, б.6].

Көбінесе индивидтың халықаралық құқықтарды иеленуін мамандар өркениетті адамзат үшін өзекті және айрықша маңызды әмбебап және аймақтық халықаралық-құқықтық актілермен байланыстырады, олардың нормалары адам құқықтарын қорғау мәселелері бойынша мемлекеттердің ынтымақтастығын реттейді. Көп жағдайларда мынадай құжаттарға сілтеме жасалады: 1966 жылғы экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы Халықаралық пакт [94] және 1966 жылғы азаматтық және саяси құқықтар туралы Халықаралық пакт және оған қатысты факультативтік хаттама [95], 1950 жылғы адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы Еуропалық Конвенция және оған қатысты 14 хаттама [96], адам құқықтарының халықаралық құқығы саласындағы басқа да аймақтық конвенциялар, халықаралық гуманитарлық құқықты қатаң бұзғаны үшін жауапты адамдарды сот қудалауы мақсатында БҰҰ Қауіпсіздік кеңесінің шешімдерімен құрылған Нюрнберг пен Токиодағы Халықаралық әскери трибуналдардың және екі Халықаралық трибуналдардың Жарғылары (1993 ж. Югославия және 1994 ж. Руанда бойынша), Халықаралық қылмыстық соттың Рим Жарғысы [97].

Д. Л. Байдельдинов пен Р. М. Бөкенбаев атап өткендей «Осы барлық әмбебап халықаралық заңдық актілердің мақсаты адамның құқықтарын

қорғаудың кешенді жүйесін құру емес, тек жеке адамның нақты құқықтарын қамтамасыз ету» [98].

Осындай құжаттардың өзіндік баптарын талдайық. Мысалы,экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы Пактінің Преамбуласында «осы Пактіге қатысушы мемлекеттер... келіседі...» деп жазылады. Кейіннен Пактінің 2-16 баптары келесідей басталады: «Осы Пактіге қатысатын мемлекеттер...міндеттеледі» немесе «Осы Пактіге қатысушы мемлекеттер...құқықты таниды». Мысалы, Пактінің 2-бабында қарастырылады: «1. Осы Пактіге қатысушы әрбір мемлекет жеке тәртіппен және халықаралық көмек пен ынтымақтастық тәртібімен, ішінара экономикалық және техникалық салаларда, осы Пактіде танылатын құқықтарды барлық тиісті тәсілдермен, атап айтқанда, заңнамалық шаралар қабылдауды қоса алғанда, бірте-бірте толық жүзеге асыруды қамтамасыз ету үшін қолда бар ресурстардың ең жоғары шегінде шаралар қабылдауға міндеттенеді». Басқа баптарда Пактіге қатысушы мемлекеттердің онда бекітілген адам құқықтарын мойындау және жүзеге асыру міндеттері туралы айтылады, бірақ бұл құқықтарға индивид тікелей ие деп айтылмаған. Мемлекет Пактінің ережелеріне сәйкес аталған құқықтармен мемлекетішілік құқық деңгейінде қамтамасыз етеді.

Мұндай міндеттемелер азаматтық және саяси құқықтар туралы Пактіде нақтырақ тұжырымдалған. Дәлірек 2 п. 2-б. қарастырады: «Егер бұл қолданыстағы заңдармен немесе басқа шаралармен қарастырылмаса, осы Шартқа қатысушы әрбір мемлекет өзінің конституциялық рәсімдеріне және Пактінің ережелеріне сәйкес осы Пактіде танылған құқықтарды жүзеге асыру үшін қажет болуы мүмкін заңнамалық немесе басқа да шараларды қабылдау кезінде қажетті шаралар іске асыруға міндеттенеді».

Сөзсіз, мемлекеттер Пактілердің субъектілері болып табылады және олар өз аумағында олардың құзыретінде индивидтерге белгілі бір құқықтарды ұсыну және қамтамасыз ету міндетін өзіне алады. Сондықтан Г.Г. Шинкарецкидің «адам құқықтары туралы нормаларды реттеу объектісі, халықаралық құқықтың басқа да нормалары сияқты мемлекетаралық қатынастар болып табылады, бұл жағдайда адам құқықтарын құрметтеуді ынталандырудағы ынтымақтастық қатынастар»деп жазған ұстанымы әбден түсінікті. «Адамға келетін болсақ, ол осындай ынтымақтастықтың жемістерін пайдаланады; халықаралық ынтымақтастықтың нәтижелерін бекіткен ішкі және халықаралық құқыққа сәйкес құқықтарды жүзеге асырады» [99]. Келтірілген мысал жеке тұлғаны адам құқықтарын қорғау саласындағы халықаралық-құқықтық қатынастардың субъектісі ретінде айқындау үшін негіз болмайды.

Бұл ойды негіздеу үшін Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы Еуропалық Конвенцияның жиі келтірілетін үлгісін қарастырамыз. Конвенция кіріспесінің ережелеріне сәйкес: «Осы Конвенцияға қол қойған Европа Кеңесіне мүше мемлекеттердің үкіметтері... төмендегілер туралы келісті...» және кейіннен 1-бапта былай нақтыланады: «…Уағдаласушы тараптар өздерінің юрисдикциясындағы әрбір адамға осы Конвенцияның I бөлімінде айқындалған құқықтар мен бостандықтарға кепілдік береді». Бұл

бөлім адамның кейбір құқықтары мен бостандықтарын атап көрсетеді: өмірге, жеке қол сұғылмаушылыққа, ой бостандығына, ар-ожданға, діниге және т.б. Келесідей тұжырымдамалар қолданылады «әрбіреудің құқысы бар», «ешкім ұшырамауы тиіс», «ешкім таныла алмайды» және т.с.с. Мысалы, 5-б. атап көрсетеді: «әркімнің бостандыққа және жеке қол сұғылмаушылыққа құқығы бар», 9-б.: «әркімнің ой бостандығына құқығы бар».

Бұл адам құқықтарының жалпыға белгілі халықаралық стандарттарының тізімі, бірақ олар жеке тұлғаларды халықаралық құқықсубъектілікпен қамтамасыз ете ала ма? Егер Конвенцияның 1-бабына қайта оралсақ және оны мұқият оқып шықсақ,онда арнайы ғылыми анализ Конвенция субъектілерін және олар реттеуге келіскен халықаралық қатынастарды анықтау барысында қажет емес. Аталғанды ескере отырып, мазмұны бойынша маңыздысы 59-бап болып табылады: «осы Конвенция Еуропа Кеңесі мүшелерінің (яғни мемлекеттермен) қол қоюы үшін ашық. Ол ратификациялауға жатады». Осы Конвенцияда қатысушы мемлекеттер өздерінің юрисдикциясындағы (осы мемлекеттерде тұратын) адамдарға берілетін құқықтар мен бостандықтардың тізбесі туралы келіскендігі күмән тудырмайды. Конвенцияның өзі индивидтерді халықаралық құқық субъектілеріне айналдырмайды, ал оның қатысушылары өздерінің иелігіндегі барлық құқықтық және ұйымдық құралдармен әрбір осындай құқықтар мен бостандықтарға кепілдік беруге өзара міндеттеме алатындығын ғана білдіреді.

С. Ж. Айдарбаев пен В. М. Шумилов осы жайлы адам құқықтары мәселелері жөніндегі барлық халықаралық-құқықтық актілер аталған мәселені тура емес, мемлекетаралық ынтымақтастық арқылы реттейтінін атап өтеді. Халықаралық актілер мемлекеттердің халықаралық құқық субъектілері ретінде құқықтары мен міндеттерін анықтайды, содан кейін ғана мемлекет олардың ішкі заңнамасына сәйкес құқықтарды қамтамасыз етеді немесе қамтамасыз етуге міндетті. Олардың пікірінше, жеке тұлғалар халықаралық құқық субъектілері болып табылмайды, себебі олар халықаралық-құқықтық нормаларды жасауға қатыспайды және мемлекеттің юрисдикциясында болады. Олар тек құқықтарды тасымалдаушылар, пайда алушылар (бенефициарлар) болып табылады. [100, б.44].

С. Ж. Айдарбаев келесі жағдайды нақтылайды: индивидтердің құқықтары мен міндеттерін реттейтін, сондай-ақ олардың жауапкершілігін қарастыратын халықаралық-құқықтық нормалардың шеңбері біртіндеп өсе түсетініне қарамастан, бұл индивидтердің толыққанды халықаралық құқық субъектісі екенін дәлелдей алмайды [101, б.36].

Қазіргі заманғы құқықтық шындық адам құқықтары мемлекеттердің халықаралық құқықтық қатынастарының объектісі, алиндивид мемлекеттердің халықаралық уағдаластықтары шеңберінде құқықтық қорғаудың объектісі болып табылады деген қорытындыға әкеледі.

Бұл тұрғыда В.А. Прошиннің жеке тұлғалардың мәртебесін анықтау үшін «халықаралық құқықтың дестинаторы» [102], С.Ж. Айдарбаев және В.М. Шумиловтің «халықаралық құқықтың бенефициары (пайда алушысы)» [100

б.44], А. Д. Яньковтың «халықаралық құқықтың алушысы» [103] немесе «халықаралық-құқықтық норманың адресаты» терминдерін қолдану жөніндегі ұсыныстары қолайлы болып көрінеді. Дестинатор, бенефициар, алушы, адресат – мемлекеттер арасында құқықтар мен міндеттерді ұсыну туралы халықаралық шарттан пайда алатын тұлға.

Батыс зерттеушісі К. Парлетт индивидтерді халықаралық құқықтың пассивті субъектілері ретінде қарастыруды ұсынады, оларға қатысты, дәстүрлі субъектілерден айырмашылығы, құқықтары мен міндеттері олардың келісімінсіз жүктеледі [104, б.357].

Индивидтің құқық субъектілілігі мәселесі бойынша адамзаттың алтын дәуірін жақындату және адам құқықтарын түпкілікті әрі толық бақылауға, оны халықаралық құқықтың дербес субъектісі ретінде анықтай отырып, халықаралық құқықты қатаң қорғауды қамтамасыз ететін мүдделерді қою мәселесі бойынша құқықтанушылардың оптимисттерінің де, пессимистерінің де ниеті түсінікті. Бірақ бұл талпыныс әзірше халықаралық шындыққа сәйкес келмейді, бұған қазіргі заманғы теория мен тәжірибе, Ауғанстандағы, Бурунди, Гаити, Гватемала, Камбодже, Косово, Руанде, Сальвадор, Сомали, Судан, Шешен және әлемнің басқа да елдері мен аймақтарындағы адам құқықтары бар соңғы оқиғалар мен дағдарыстық жағдайлар куә.

Қазіргі әлемдегі халықаралық қатынастардың белсенді қатысушылары шеңберін кеңейту проблемасына доктриналық көзқарас пікірлердің кең таралуымен сипатталатынына қарамастан, халықаралық құқықсубъектілігін дамыту үрдісі халықаралық құқықтың «даулы» субъектілерінің проблемасы – бұл XXI ғасыр проблемасы және ол халықаралық құқықтың болашақ дамуы контексінде шешілетіндігін негізді түрде айтуға мүмкіндік береді [2, 187 б.]. Әзірше, мемлекеттер, бұрынғыдай, халықаралық құқық тәртібінің маңызды әрекет етуші тұлғалары болып қала бермек,ал халықаралық құқық мемлекетаралық сипатын сақтауды жалғастырады. Халықаралық қатысушылар қатарына басқа субъектілерді, атап айтқанда адамды енгізу ұсынысы, және, осылайша, оларды мемлекеттерге теңестіру халықаралық құқық тәртібінің тұрақтылығы шын мәнінде мемлекеттік егемендікке негізделетінін іс жүзінде ескермейді [105, б.213].

2 ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ОРГАНДАРҒА ЖҮГІНУЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ СУБЪЕКТІЛІГІ

2.1 Жеке тұлғалардың халықаралық органдарға өтініштері (жүгінулері): жалпы кіріспе сипаттама

Алдыңғы бөлімде жеке тұлғаның құқықсубъектілігі туралы теориялық мәселе қаралды. Бұл ретте индивидуум халықаралық құқықтың субъектісі болып табыла ма, жоқ па деген сұраққа назар аударылды. Бір жағынан, мемлекеттер немесе мемлекеттік ұйымдар (мысалы, БҰҰ) сияқты ұжымдық субъектілер ғана халықаралық құқықтағы құқықтар мен міндеттердің субъектісі бола алады деген пікір (және бұл консервативті көзқарас) айтылды. Екінші жағынан, барлық заңдар адамдардың мінез-құлқын реттеу мақсатында қолданылса, ал мемлекеттер мен мемлекеттік ұйымдар тек жеке тұлғалар арқылы ғана әрекет ете алады деп бекітілді. Демек, халықаралық құқықтың көптеген нормалары адамдардың жеке тұлғалар немесе мемлекет өкілдері ретінде әрекет ететініне қарамастан, олардың мінез-құлқын реттеуге бағытталған.

Адам мен азаматтың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін құқықтық қорғау деңгейі қоғам дамуының басты көрсеткіші болып табылады. Бұл ретте құқықтық, демократиялық мемлекеттің маңызды белгісі азаматтың ұлттық заңнама деңгейінде тиісті түрде бекітілген құқықтары ғана емес, оған берілген құқықтарды қамтамасыз етуі де саналады, себебі бұл осы құқықтарды іске асырудың кепілі болып табылады. Жария басқару органдарына жүгіну құқығы оның құқықтық мәртебесінің ажырамас элементі болып табылады, ал азаматтың халықаралық сот инстанцияларына жүгіну құқығы халықаралық құқықта ерекше орын алады. Азаматтардың өтініштері институтын зерттеу бүгінгі күні өзекті деп айтуға мүмкіндік береді [106].

Қазіргі жағдайда мемлекет қызметінің маңызды және басым бағыты адам мен азаматтың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету және қорғау болып табылады, ал бұл өз кезегінде құқықтық нысандар мен тетіктер болған кезде іске асырылуы мүмкін. Бұл тұрғыда азаматтың мемлекеттік органдарға, лауазымды адамдарға, ал кейде мемлекетаралық ұйымдарға жүгіну құқығы өзінің мәні бойынша іргелі және маңызды болып есептеледі. Мұндай құқықты құқықтық реттеудің, атап айтқанда оны іске асырудың бірқатар аспектілері халықаралық актілерде, сондай-ақ жекелеген мемлекет шеңберінде – конституциялық реттеу деңгейінде көрсетілген. Азаматтардың өтініш беру институты әлемнің көптеген елдерінде бар. Бұл туралы заңға мойынсұнушы азаматтарға тиісті лауазымды тұлғаларға да, түрлі мемлекеттік органдарға да өз құқықтарын қорғау мақсатында жүгіну құқығын берген көптеген дереккөздер куәландырады. Бүгінде әлем мемлекеттерінің басым көпшілігі өз заңнамасында әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін билік органдары мен халықаралық инстанцияларға жүгіну құқығы бар екендігін бекітеді [107]. Мысалы, РФ Конституциясының 46 бабының 3

тармағы «Әркім Ресей Федерациясының халықаралық шарттарына сәйкес, егер қолданыстағы барлық мемлекетішілік құқықтық қорғау құралдары сарқылса, адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау бойынша Мемлекетаралық органдарға жүгінуге құқылы»деп бекітеді [108]. Алайда, ҚР Конституциясы осындай құқықты тікелей бекітпейді [109].

Халықаралық-құқықтық актілерде өтініштер институтын бекіту, ең алдымен, қоғамның барлық мүшелерінің қолданыстағы заңдарды мүлтіксіз орындауына белгілі бір кепілдік беру қажеттігіне байланысты. Адам мен азаматтың негізгі құқықтары мен бостандықтарына, сондай-ақ оларды тиімді қорғауға қатысты мұндай тәсіл құқықтық, демократиялық мемлекет құрудың іргетасы болуы мүмкін. Адам және азамат құқықтары саласында халықаралық қоғамдастық қабылдаған принциптер мен стандарттар ұлттық заңнаманы және оның жекелеген институттарын қалыптастыруға маңызды және белгілі бір әсерін береді.

Халықаралық қоғамдастық қабылдаған негізгі құжаттар адам құқықтарының Жалпыға бірдей декларациясы, адам құқықтары мен негізгі бостандықтарды қорғау туралы Еуропалық Конвенция, азаматтық және саяси құқықтар туралы Халықаралық пакт және Еуропалық Одақтың негізгі құқықтары Хартиясы болып табылады. Бұл құжаттар көптеген ғасырлар бойы адамзат жасаған озық идеяларды жүзеге асырды. Мұндай актілердің негізгі идеясы мемлекеттік билікпен қарым-қатынас барысында адам құқықтарын орнату және іске асыру болып табылады. Бұл аталған құжаттарда адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың негізгі кепілдіктері заң нысанында белгіленуімен және бекітілуімен түсіндіріледі.

Осыған байланысты өтініш беру(жүгіну) құқығын іске асыруға қатысты халықаралық-құқықтық актілердің кейбір нормаларын қарастыру қажет. Осылайша, 1948 жылғы 10 желтоқсанда БҰҰ Бас Ассамблеясы қабылдаған адам құқықтарының Жалпыға бірдей декларациясының ережелері өтініш беру құқығын жүзеге асырудың негізгі сипаты болып табылады [110]. Құжаттың 8-бабы әрбір адамның өзіне конституциямен немесе заңмен берілген негізгі құқықтары бұзылған жағдайда құзыретті ұлттық соттардың құқықтарын тиімді қалпына келтіруге құқығы бар екенін куәландырады. Сонымен қатар, 19-бапқа сәйкес әрбір адам сөз бостандығына және оларды еркін білдіруге құқылы; бұл құқық өз нанымдарын кедергісіз ұстануға және ақпарат пен идеяларды кез келген құралдармен және шекараларға қарамастан іздеуге, алуға және таратуға еркіндік береді. Адамның өтініш беру құқығына тікелей қатысты Декларацияның 21-бабының ережесі де бар, оған сәйкес әрбір адам өз елін басқаруға қатысуға құқығы болады. Маңызды норма 28-бапта бекітілген, оған сәйкес «Әрбір адам осы Декларацияда баяндалған құқықтар мен бостандықтарды толығымен іске асыруға болатын әлеуметтік және халықаралық тәртіпке құқығы бар». Түсіндіре кетсек, декларацияда бекітілген құқықтар толығымен іске асырылуы мүмкін халықаралық тәртіп, тіпті қандай да бір себептермен мемлекет бас тартса немесе тиімсіз әрекет еткенмен, индивидке өзінің бұзылған құқықтарын қорғауға мүмкіндік беретін осындай

халықаралық-құқықтық тетіктерді құру мүмкіндігі мен қажеттілігін болжайды. Декларация нормаларын талдау адамның бұзылған құқықтарды қалпына келтіруге кепілдік беруге құқығы бар екенін куәландырады. Демек, мұндай құқықты іске асыру азаматтың құзыретті мемлекеттік органдарға немесе халықаралық инстанцияларға жүгіну мүмкіндігімен байланысты.

1950 жылғы 4 қарашада қабылданған адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы Конвенцияның 34-бабында «Жеке арыздар» реттеледі, оған сәйкес адамдар өз құқықтарын бұзған жағдайда Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сотқа арыз беруге құқылы [111]. Өз кезегінде мемлекет бұл құқықты жүзеге асыруға кедергі жасамауға міндетті.

1966 жылғы 16 желтоқсанда қабылданған азаматтық және саяси құқықтар туралы Халықаралық пактінің 25-бабы азаматтың мемлекеттік істерді жүргізуге тікелей, сондай-ақ еркін сайланған өкілдер арқылы қатысу құқығын регламенттейді [112]. 2000 жылғы 7 желтоқсандағы Еуропалық Одақтың негізгі құқықтары Хартиясында айналымға құқықты іске асыру 44-бапқа сәйкес жүргізіледі, оған сәйкес Одақтың әрбір азаматы мен азаматшасы немесе Одаққа мүше елде тұратын не заңды мекен-жайы бар жеке және заңды тұлға Еуропалық парламентке петиция жіберуге құқылы [113].

Халықаралық құжаттардың көрсетілген ережелерін талдау онда адамның өтініш жасауға құқығы, сондай-ақ мемлекет тарапынан көрсетілген құқықты іске асыру кепілдіктері бекітілгені туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді, өз кезегінде бұл олардың бұзылған жағдайында адамның іргелі құқықтары мен бостандықтарын қорғау туралы куәландырады [114].

Бүгінгі таңда Қазақстан БҰҰ Азаптауларға қарсы комитетінің, Нәсілдік кемсітушілікті жою жөніндегі БҰҰ Комитетінің және БҰҰ-ның Әйелдерге қатысты кемсітушілікті жою жөніндегі комитетінің құзыреттілігін мойындады. Елімізде адам құқықтарын бақылаудың халықаралық тетіктерінің таралуы халықаралық міндеттемелерге жауапты көзқарасын және оның адам құқықтары саласындағы қағидаттарына бейімділігін көрсетеді.Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіге факультативтік хаттаманы ратификациялау Қазақстанның азаматтарына БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитетіне шағым беру мүмкіндігін ашады. Сонымен, А.Белоусова 2015 жылғы 13 шілдеде БҰҰ-ның Әйелдерге қатысты кемсітушілікті жою жөніндегі комитетіне жүгінді.БҰҰ-ның Әйелдерге қатысты кемсітушілікті жою жөніндегі комитеті Қазақстан туралы алғашқы шешім қабылдап, 34 жастағы Анна Белоусованың құқықтарын бұзушы ретінде мемлекетті таныды.Комитет әйелдерге «Конвенцияға сәйкес (Әйелдерге қатысты кемсітудің барлық нысандарын жою туралы) оның құқықтарын бұзудан туындаған моральдық және материалдық зиян үшін тиісті өтемақы, оның ішінде тиісті қаржылық өтемақы» беру арқылы әйелдердің бұзылған құқықтарын қалпына келтіруге шақырды.2012 жылдың 12 қыркүйегінде оның мәлімдемесі қарауға қабылданды.Комитет істің мән-жайларын зерделеп, Анна Белоусованың пайдасына шешім қабылдады.«Комитет авторға қысым жасаған және қауіп-қатердің сипатын, сондай-ақ ақша талап етуге әрекетін оның бағынышты және

әлсіз жағдайдағы әйел екендігіне байланысты, бұл тең құқықтылық қағиданы бұзу деген пікірді ұстанып отыр»,- делінген шешімде.Сонымен қатар, БҰҰ Комитеті, № 45/2012 мәселесі бойынша Анна Белоусованың Қазақстанға қатысты шешімінде, Қазақстан:

- жұмыс орнында жыныстық қудалауға қарсы тұру үшін еңбек заңнамасын тез арада қабылдап халықаралық стандарттарға сәйкес «жұмыс орнында жыныстық қудалау» ұғымының кешенді анықтамасын, оның ішінде тиімді шағым беру рәсімдерін, құқықтық қорғау құралдарын және санкцияларын қамтуы ;

- жұртшылықты ақпараттандыру үшін қажетті іс-шараларды қабылдау және іс-шараларды жүргізу соның ішінде ауылдық жерлерде, жұмыс орнында жыныстық қудалау туралы қылмыстық құқық бұзушылық ретінде зорлық-зомбылыққа қарсы тұру саясатын жүзеге асыруды ынталандыру, мемлекеттік және жеке секторларды қамтуы;

- әйелдерге қатысты кемсітудің барлық нысандарын жою туралы конвенцияға қатысты мәселелер бойынша судьяларды, адвокаттар мен құқық қорғау органдарының қызметкерлерін тұрақты және гендерлік деңгейде оқытуды,және оған Факультативтік хаттаманы бекіту,сондай-ақ юриспруденция және Комитеттің жалпы ұсыныстарының шешім қабылдаудағы стереотиптердің әсерін жоюды қамтамасыз етуі;

- әйелдерді жұмысқа орналастыру кезіндегі гендерлік кемсітушіліктің барлық түрлерінен тиімді қорғауды қамтамасыз ету үшін барлық ұлттық соттар мен басқа да мемлекеттік органдар Конвенцияны іс жүзінде жүзеге асыруды қамтамасыз ету үшін тиімді шараларды қабылдауы тиіс [115].Жалпы,осындай Келесі жағдай қазақстандық азаматтық қоғам белсендісі Бақытжан Төреғожинаға қатысты. Биылғы жылдың 21 қазанында Адам құқықтары жөніндегі БҰҰ Комитеті 2010 жылы Торегожинаның бейбіт наразылық акциясын өткізу құқығын бұзған қазақстандық биліктің әрекеттеріне шағымы туралы шешім шығарды. Жалпы, соңғы он жыл ішінде кейбір қазақстандықтар өздерінің құқықтарын бұзылған үшін халықаралық органдарға жүгінді, төмендегі кестеде Қазақстан Республикасының азаматтарының өтініштерінің статистикасы келтірілген.

Азаматтың өтініші арқылы осы азаматтың қоғам мен мемлекет істерін басқаруға қатысуының конституциялық принципі жүзеге асырылады. Өтініш беру құқығы Мемлекет Конституциясында бекітілген. Азаматтарға жеке, ұжымдық жазбаша өтініштерді немесе жеке басына қатысты өтініштерді мемлекеттік билік органдарына, сондай-ақ халықаралық инстанцияларға жіберу құқығына кепілдік беру мемлекеттің демократиялық құрылымының іске асуын айғақтайды [116].

Өтінішті таңдау құқығы адамның өзіне тиесілі. Бұл ереже азаматтың өзіне берілген құқығы бұзылған жағдайда өз шағымымен лауазымды тұлғаға немесе органның бағыныстылығы тәртібімен жоғары тұрған тұлғаға ғана емес, сотқа да жүгінуге мүмкіндігі бар екенін түсіндіреді. Заңдарда көзделген барлық ықтимал құқықтық қорғау құралдарын пайдаланғаннан кейін ғана азамат оның бұзылған

құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін тиісті халықаралық сот мекемелеріне немесе мемлекет қатысушысы немесе мүшесі болып табылатын халықаралық ұйымдардың тиісті органдарына жүгіне алады.

Халықаралық шарттық дереккөздерге келетін болсақ, 1950 жылғы Еуропалық Конвенцияның екінші бөлімі Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сот құрады, онда индивидтер өзінің бұзылған құқықтарын қорғау үшін тікелей жүгіне алады. Индивидтердің халықаралық органдарға тікелей қол жеткізуінің басқа да мүмкіндіктері бар, бұл халықаралық тетіктердің көмегімен олардың құқықтарын қорғау үрдісінің таралуымен байланысты. Адам құқықтары жөніндегі бақылау тетіктерін құру индивидтің халықаралық құқықсубъектілік тұжырымдамасын ұстанатын ғалымдар тобын кеңейтті. Сонымен қатар, жеке тұлғалардың халықаралық квазисоттық және сот мекемелеріне құқықтарды қорғау туралы өтініштерін еркін түсіндіру жеке тұлғаның халықаралық құқықтағы құқық субъектілілігінің дәлелі бола алмайды [117].

БҰҰ Халықаралық соты өз Жарғысының 34-бабында қарастырады: «1. Тек мемлекеттер ғана сотта қаралатын істер бойынша тараптар бола алады». Яғни, БҰҰ-ның халықаралық сотына жеке тұлғалардың қолжетімділігін ұсынбайды. Қазіргі уақытта, әмбебап конвенцияларға сәйкес, тек белгілі бір жағдайларда ғана, жеке тұлғалардың өтініштерін қарайтын алты халықаралық шарттық бақылау органдары ғана бар болуы факт болып саналады.

Базалық тұжырымдама кез келген тұлға квазисоттық қарау үшін шартпен құрылатын сарапшылар тобына конвенциялық құқықтардың болжамды бұзылуы туралы шағым бере алады. Мұндай «шарттық органдар» тиісті шартқа қатысушы мемлекеттер таңдаған тәуелсіз сарапшылардан тұратын комитеттер болып табылады. Алайда, мемлекеттер үшін кейбір талаптар бар. Біріншіден, ол ратификациялаған немесе өзгеше түрде қабылдаған аталған Келісімнің қатысушысы болуы тиіс. Екіншіден, мемлекет жеке тұлғалардың шағымдарын қарау үшін тиісті шартта белгіленген комитеттің (факультативтік ереже – осындай рәсімді қолдану туралы міндеттемені еркін таңдау) құзыретін мойындауы тиіс. Мысалы, азаматтық және саяси құқықтар туралы Халықаралық пакті және әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы БҰҰ Конвенциясы жағдайында жеке шарттың, Пактіге бірінші Қосымша хаттаманың және конвенцияға Қосымша хаттаманың қатысушысы болуына байланыстымемлекет тиісті комитеттердің құзыретін мойындайды. Аталған екі шарт болған жағдайда ғана адам Комитетке оның шарт бойынша құқықтары бұзылғанын айта отырып, мемлекетке қарсы шағым бере алады.

Нәтижесінде, мемлекет халықаралық құқықтық қатынастардың субъектісі ретінде өзінің ұлттық құқық тәртібінің субъектісі ретінде жеке тұлғаға өтініш жасауға және осындай квазисоттық қарауға қатысуға құқық беру туралы мәселені шешеді. Бұл жағдайда адам құқықтары саласындағы осындай шарттар бойынша құқық қабілеттілік пен әрекет қабілеттілік мемлекеттерде болады. Деликт қабілеттілік мемлекеттің қалауы бойынша жеке тұлғаға халықаралық

құқық субъектілері арасындағы белгілі бір құқықтық қатынастар объектісі ретінде ұсынылады [118].

Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық Сотқа сілтеме ерекше мұқияттылықты талап етеді. Адам құқықтарын қорғау туралы Еуропалық Конвенцияның 33-бабы «мемлекетаралық істер» деп аталады, тиісінше, кез келген Уағдаласушы Тарап Конвенцияның ережелерін басқа Тараптың кез-келген болжамды бұзғаны үшін Сотқа жүгіне алады. Ал Конвенцияның 34-бабы «жеке арыздарды» қарастырады, онда «Уағдаласушы Тараптардың бірінің Конвенцияда немесе оның хаттамаларында баяндалған құқықтарды бұзуының құрбаны деп санайтын кез келген тұлғадан, үкіметтік емес ұйымнан немесе адамдар тобынан сот арыз қабылдай алады. Мәртебелі Уағдаласушы Тараптар осы құқықты жүзеге асыруға кедергі келтірмеуге міндетті» деп айтылған.

Соңғы сөйлем бойынша, 34-бапта әскери бүліктің нәтижесінде 1967 жылы сәуірде орнатылған диктаторлық режим кезінде Комиссия Грециядағы адам құқықтары бойынша бірқатар теріс баяндамалар дайындаған уақыттағы қызықты факт келтірілген. Бұдан кейін Грекия Еуропа Кеңесіне мүшеліктен бас тартты және 1969 жылдың 12 желтоқсанында 1950 жылғы Еуропалық конвенция мен №1 Хаттаманың күшін жойды, бұл оның азаматтары мен тұрғындарын комиссияға өз құқықтарын қорғау және өтініш жасау құқығынан айырды. 1974 жылдың 28 қарашасындағы әскери диктатураның құлауынан кейін Грекия Конвенцияны және №1 Хаттаманы қайта бекітті [119]. Мұндай әрекеттермен Грекия осы халықаралық институциядағы конвенциялық құқықтарды қорғау мен қолдану құқығын өзінің юрисдикциясындағы адамдарға қайтарып берді.

Конвенция бойынша құқықтар мен міндеттер оның юрисдикциясындағы адамдарға тікелей берілмей, тек мүше мемлекетті міндеттейді. Алайда Еуропалық соттың судьялары Конвенцияны тірі құқықтық ағза ретінде қарастырады және мүше мемлекеттердің қарсылықтары болмаған кезде оның ережесін өз қалауы бойынша талқылайды.

Индивидтердің бұзылған құқықтарын қорғау үшін халықаралық сот және соттан тыс мекемелерге жүгіну құқығын неғұрлым егжей-тегжейлі талдау мақсатында оларды аймақтық және әмбебап тұрғыларында жеке қарау қажет.

2.2 Жеке тұлғалардың әмбебап сипаттағы халықаралық органдарға өтініштері (жүгінуі)

Тарихи тұрғыдан алғаш рет индивидтердің халықаралық сот (квазисот) органдарына жүгіну құқығы пайда болды. Осы тұрғыда, С.В. Черниченко индивидтердің халықаралық сот (квазисот) инстанцияларына тікелей қол жеткізуінің мынадай жағдайларын келтіреді:

- Еуропалық Дунай комиссиясына (1856 жылы құрылған сәттен бастап XX ғасырдың басына дейін болған түрінде) қолжетімділігі;

- 1907 жылғы (іс жүзінде құрылмаған) Гаага Конвенциясының XII бабы негізінде халықаралық жүлде палатасына қолжетімділігі;

- 1907 жылғы 20 желтоқсандағы Вашингтон Конвенциясына сәйкес құрылған Орталық Америка сотына қолжетімділігі;

- алғашқы әлемдік соғысты аяқтаған шарттармен жасалған үштік аралық соттарға қолжетімділігі;

- 1992 жылғы 15 мамырдағы герман-поляк Конвенциясының негізінде құрылған Жоғарғысилездік үштік аралық сотқа қолжетімділігі;

- 1952 жылғы 26 мамырдағы Бонн келісімінде көзделген Жоғарғы реституционды сотқа және Төрелік комиссияға қолжетімділігі [120, б.34].

Я.С. Кожеуров мойындағандай, барлық осы сот және квазисот органдардың белгілі бір тарихи мүдделілік кезіндегі қызметі, әрине, өзінің маңыздылығы бойынша адам құқықтары жөніндегі қазіргі заманғы соттардың қызметімен салыстыруға және жеке адамның құқықтық жағдайын теориялық талдауға жаңашылдық әкеле алмайды, дегенмен, индивидтің халықаралық органдарға қол жеткізуі сияқты құбылыстың салыстырмалы таралуын куәландыруы әбден мүмкін [121, б.119].

Біздің пікірімізше, аталған барлық халықаралық органдарды сот органдарының санатына жатқызуға болмайды. Мысалы, 1907 жылғы Гаага Конвенциясының XII бабы негізінде Еуропалық Дунай комиссиясын, Халықаралық жүлде палатасын немесе 1952 жылғы 26 мамырдағы Бонн келісімімен көзделген Төрелік комиссияны сот органдары деп атау шындыққа жанаспайды. Ең жақсы жағдайда, оларды халықаралық квазисот органдарына зорға дегенде жатқызуға болады. Сондықтан бұл органдарды халықаралық органдар немесе халықаралық инстанциялар, мекемелер ретінде саралау абзал болар еді. Алайда, біздің зерттеу пәніміз мүлдем басқа мәселелер екенін ескере отырып, бұл мәселеге ерекше назар аудармаймыз.

Халықаралық құқық индивидтің халықаралық органдарға (мекемелерге, инстанцияларға) жеке шағыммен жүгіну құқығын растайды және бұл субъективті құқық ғылыми әдебиетте петиция құқығының атауын алды. Бұл жалпы қабылданған атауды біз де ұстанамыз.

Я.С. Кожеуров петицияның екі түрін бөледі [121, б.111]:

1) құқықтардың бұзылуы туралы белгілі бір ақпаратты қамтитын, бірақ адресаттың осы өтінішті мән жайы бойынша қарау міндетіне байланысты емес жеке тұлғаның хабарламасы – пікір-петициясы;

2) халықаралық ұйымның осы өтінішті тиісті халықаралық шартта белгіленген тәртіп мән жайы бойынша қарау міндетін жүктейтінқұқықтардың бұзылуы туралы белгілі бір ақпаратты қамтитын жеке тұлғаның хабарламасы – шағым-петициясы.

Петицияның көрсетілген түрлерінің шектік белгісі жеке тұлғаның тиісті өтінішінің заңды салдарларының сипаты болып табылатынын байқауға болады

Егер бірінші жағдайда петицияны беру қандай да бір құқықтық салдарларға әкеп соқпаса және ақпараттық хабар ретінде қарастырылса, онда екінші жағдайда петицияны беру оны қарау жөніндегі тиісті құқықтық тетікті іске қосады және заңды факт ретінде сарапануы мүмкін.

Я.С. Кожеуров сөздеріне қарасақ, егер петициялар беруге құқық нәсілдік, діни және тілдік азшылықтардың Ұлттар лигасын қорғау шеңберінде тарихи түрде бекітілсе, және бұл ретте Ұлттар Лигасының Кеңесіне осындай петицияның түсуі Кеңестің оны қарастырудың міндеттерін тудырмаса, онда қазіргі кезеңде пікір-петициялар ретінде БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі комиссиясына жеке тұлғалардың жеке өтініштерін анықтауға болады. Осылайша, осындай өтініштерді қараудың тәртібін анықтаған 1970 жылғы 27 мамырдағы ЭКОСОС 1503 (XLVIII) қарарына сәйкес олардың тағдыры тек қана Комиссияның қарауына байланысты [122]. Ішінара, егер адам құқықтарының жүйелі және өрескел, құжатпен расталған бұзушылықтары анықталса, Жұмыс тобы өтінішті қарастыра және осы шолудың нәтижелері бойынша Шағын комиссияға есеп бере алады, ол өз кезегінде Комиссия талқылауына оларды шығару керектігін шешеді, ал Комиссия осы мәселе бойынша БҰҰ-ның экономикалық және әлеуметтік Кеңесіне баяндама жасауды және қандай да бір ұсыныстар беруді шешеді [121, б.111].

Осылайша, *Құқықтық тұрғыдан алғанда, пікір-петиция – адамның бұзылған құқықтарына шағым емес, ақпараттық хабарлама ретінде саналады.* Петиция-пікірлер индивид үшін нақты құқықтық салдарларға әкеп соқпайтынын ескере отырып, бұзылған құқықтарға шағымдану құралы ретінде оларды жеке топқа бөлу жөнінде күмән туындайды. Басқаша айтқанда, *петиция-пікірлер адамның бұзылған құқықтарына шағымдану және қалпына келтіру құралы (амалы) ретінде емес, сол немесе өзге елдегі адам құқықтары бұзылған жағдайлар туралы тиісті халықаралық органдарды хабардар ету құралы ретінде ғана қаралуы мүмкін.*

Біздің пікірімізше, петициялар санатына тек петиция-шағымдарды жатқызу құқыққа сай. Я.С.Кожеуров петиция-шағымдардың мысалы ретінде ХЕҰ Жарғысының 24-25-баптарында бекітілген кәсіпкерлердің немесе еңбекшілердің кәсіби ұйымының өзі қатысушы болып табылатын мемлекеттің қандай да бір конвенцияны бұзу фактілері бойынша петициялар беру құқығын келтіреді. Бұл жағдайда ХЕҰ-ның Әкімшілік кеңесі шағымды мүдделі мемлекетке береді және оған қажетті деп санайтын осы мәселе бойынша өтініш жасауды ұсынады. Әкімшілік кеңес сондай-ақ мәселені зерделеу және баяндаманы ұсыну үшін арнайы комиссия құра алады. Егер мемлекет ақылға қонымды мерзімде өзінің өтінішін ұсынбаса, онда петиция мен баяндама жарияланады, содан кейін бүкіл процесс аяқталады [121, б.111].

Әрине, ХЕҰ-ның жоғарыда аталған өтініш беру механизміниңтиімділігініңдәрежесі туралы дауласуға болады, бірақ бізді ХЕҰ-ның Жарғысы болып табылатын халықаралық шартта петиция беру құқығын белгілеуфактісі қызықтырады.

Сонымен қатар, біз ХЕҰ шеңберінде петициялар беруге құқығы бар туралы келтірілген мысал ең сәттісі деп ойламаймыз, өйткені мұндағы құқық субъектісі жеке тұлғалар емес, кәсіпкерлердің немесе еңбекшілердің кәсіби ұйымдары, яғни кәсіподақтар боп танылып отыр. Ал бізді тек индивидтерге тиесілі халықаралық органдарға петициялау құқығы қызықтырады. Бұл тұрғыда

неғұрлым қолайлы мысал *1966 жылғы азаматтық және саяси құқықтар туралы Халықаралық пакт саналады* [123], оның аясында адам құқығы жөніндегі Комитет құрылған болатын, сол пактіге Қосымша хаттамаға сәйкес, Комитеттің құзыреттілігін мойындаған кез келген мемлекеттің Пактінің нормаларын бұзу құрбандары деп мәлімдеген адамдардың петицияларын қабылдауға және қарауға құқығы бар [124].

Бұл жерде БҰҰ жүйесі шеңберінде әмбебап деңгейде адам құқықтарын көтермелеу және қорғау жөніндегі органдардың екі тобы бар екенін атап өтуді орынды деп санаймыз:

1) БҰҰ Жарғысына сәйкес құрылған органдар;

2) адам құқықтары жөніндегі халықаралық шарттарға сәйкес құрылған конвенциялық органдар.

Бұл топтардың екеуінде де азаматтардың өз құқықтарының бұзылуы туралы жекелеген шағымдарын алуға және қарауға құқылы органдар бар.

Азаматтық және саяси құқықтар туралы Пактінің негізінде құрылған адам құқықтары жөніндегі Комитет конвенциялық органдарға жатады. Хаттамаға қатысушы болып табылатын Пактіге қатысушы мемлекет Комитеттің өзінің юрисдикциясындағы тұлғалардың пактіде жазылған қандай да бір құқықтарды осы Қатысушы мемлекеттің бұзуының құрбаны болғанын мәлімдейтін хабарламаларды қабылдау және қарау құзыретін мойындайды. Егер Пактіге қатысушы мемлекет Хаттамаға қатысушы болып табылмаса, онда Комитет сол мемлекеттің хабарламасының бірде-біреуін қабылдамайды (1-бап). Пактіде көрсетілген қандай да бір құқықтардың бұзылғанын және қолда бар құқықтық қорғаудың барлық ішкі құралдары сарқылғанын мәлімдеген адамдар Комитеттің қарауына жазбаша хабарлама бере алады (2-бап).

Комитет Хаттамаға сәйкес ұсынылған, жасырын болып табылатын немесе оның пікірінше, осындай хабарламаларды ұсыну құқығын теріс пайдаланғысыкелетін немесе Пактінің ережелеріне сәйкес келмейтін кез келген хабарды жөнсіз деп тануы мүмкін (3-бап).

Комитет Пактінің қандай да бір ережелерін бұзатын Хаттамаға қатысушы мемлекеттің назарына өзіне ұсынылған кез келген хабарламаны жеткізеді. Хабарламаны алған мемлекет алты ай ішінде Комитетке осы мәселені түсіндіретін жазбаша түсініктемелерді немесе мәлімдемелерді және егер осындай жағдайлар орын алса, осы мемлекет қабылдауы мүмкін кез келген шараларды ұсынады (4-бап). Комитет алынған хабарламаларды тұлға және мүдделі қатысушы мемлекетпен ұсынылған барлық жазбаша деректерді ескере отырып қарастырады. Сонымен қатар, Комитет келесі жағдайларға көзін жеткізбей, тұлғалардан түскен хабарламалардың ешбіреуін қарастырмайды:

a) халықаралық тергеу немесе есеп берудің басқа рәсімінде дәл осы мәселе қарастырылымда болмауы;

b) аталған тұлға ел ішінде қолжетімді құқықтық қорғаудың барлық түрін қолданып, шешім таба алмаған жағдайда болуы.

Бұл ереже мұндай құралдарды қолдану негізсіз ұзаққа созылса қолданылмайды. Хабарламаларды қарау кезінде Комитет жабық отырыстар

өткізеді және өз пайымдауларын қатысушы мемлекет пен адамға хабарлайды (5-бап). Комитет Пактінің 45-бабында көзделген өзінің жыл сайынғы баяндамасына хаттамаға сәйкес өз қызметі туралы қысқаша есепті енгізеді (6-бап).

Я.С. Кожеуровсөздерінше, кейбір нюанстарға ие ұқсас тетіктер басқа да халықаралық шарттарда қарастырылған, атап айтқанда [121, б.112]:

- 1965 жылғы нәсілдік кемсітушіліктің барлық түрлерін жою туралы конвенция (14-бап - нәсілдік кемсітушілікті жою жөніндегі Комитет);
- 1984 жылғы азаптауларға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын іс-әрекеттер мен жазалау түрлеріне қарсы конвенция (22 бап – азаптауларға қарсы Комитет);
- еңбекші-мигранттар мен олардың отбасы мүшелерінің құқықтарын қорғау туралы 1990 жылғы Халықаралық Конвенция (77-бап-барлық еңбекші-мигранттар мен олардың отбасы мүшелерінің құқықтарын қорғау Комитеті).

Бұл шарттардың қатарына 1966 жылғы экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы Халықаралық Пактіні (БҰҰ экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар жөніндегі Комитеті), 1979 жылғы әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы Конвенцияны (әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою жөніндегі Комитет), 1989 жылғы Бала құқықтары жөніндегі Конвенцияны (бала құқықтары жөніндегі Комитет) жатқызуға болады.

Жоғарыда аталған барлық комитеттер тәуелсіз сарапшылардан өздерінің үкіметтерінің ұсыныстары бойынша олардың жеке қасиеттері негізінде сайланады. Бұл комитеттер адам құқықтары жөніндегі шарттардың нормалары бұзылған уақыттағы шағымдарын қараудың үш негізгі рәсімін пайдаланады: индивидтердің жеке хабарламалары(шағымдары); мемлекетаралық шағымдар; тексерулер (көбінесе үкіметтер есебінің қорытындылары бойынша).

Сонымен қатар, барлық комитеттер индивидтердің шағымдарын қарауға құқылы емес. Бұл процедураны тек төрт орган пайдалана алады:

1) Адам құқықтары жөніндегі Комитет;
2) Нәсілдік кемсітушілікті жою Комитеті;
3) Әйелдерге қатысты кемсітушілікті жою Комитеті.;
4) Азаптауларға қарсы Комитет.

Дегенмен, барлық көрсетілген тетіктер бір ортақ қасиетке ие – конвенциялық (шарттық) сипат, яғни аталған тетіктердің жұмыс істеуі үшін аталған органдардың азаматтардың жеке шағымдарын қарау жөніндегі құзыретін мемлекет арнайы өтініш арқылы тануы тиіс. Мәселен, азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіге Факультативтік хаттамаға қол қойған мемлекет Адам құқықтары жөніндегі комитеттің өзінің юрисдикциясындағы адамдардың жеке өтініштерін қарау құзыретін мойындайды, бұл мұндай тұлғалар Комитетке, оның ішінде үшінші тұлғалар арқылы шағыммен тікелей (мемлекетті айналып өту) жүгіну құқығын алатын жағдайға әкеп соғады.

Осылайша, жеке тұлғалардың әмбебап сипаттағы халықаралық органдарға жеке шағымдармен жүгіну құқығы БҰҰ жүйесінің институционалдық органдары арқылы да, конвенциялық органдар арқылы да жүзеге асырылуы мүмкін.

БҰҰ-ның адам құқықтарын қорғау саласындағы институционалдық жүйесіне қатысты айтсақ, оның құрамына көптеген органдар мен ұйымдар кіреді: Бас Ассамблеяны қоса алғандағы ұйымдар (әсіресе Үшінші комитет), ЭКОСОС, оның ішінде БҰҰ-ның адам құқықтары жөніндегі Комиссиясы (2006 жылдан бастап БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі Кеңесі), Қауіпсіздік Кеңесі, БҰҰ-ның Халықаралық соты, гуманитарлық мәселелерді үйлестіру Басқармасы, БҰҰ-ның босқындар істері жөніндегі Жоғарғы комиссары, ЮНЕСКО және басқалар.

БҰҰ жүйесіндегі барлық аталған органдар мен ұйымдардың ішінен адам құқықтарын тікелей қорғаумен Бас Ассамблеяның косалқы органы және ЭКОСОС құрылымы ретінде БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комиссиясының орнына келген БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі кеңесі ғана айналысады. 2006 жылдан бастап өз жұмысын бастаған Кеңес адам құқықтары жөніндегі Комиссияның тетіктері мен рәсімдерін, оның ішінде жеке тұлғалардың жекелеген шағымдарын қарауға қатысты «1503» рәсімін де сақтап қалды.

Ескі Комиссия шеңберінде кейбір тетіктер (жеке шағымдар) үкіметтермен олардың мандатына кірген адам құқықтарының бұзылу жағдайлары туралы нақты тұжырымдарға қатысты тікелей өзара іс-қимылды назарда ұстады. Бұл араласу орын алған, жалғасып жатқан немесе пайда болу қаупі жоғары адам құқықтарының бұзылуына қатысты болуы мүмкін. Тұтастай алғанда, бұл процесс тиісті Үкіметке осы тұжырым бойынша ақпарат пен түсініктемелер беру, алдын алу немесе тергеу шараларын қабылдау туралы өтініш хат жіберуді қамтиды. Жағдайға араласу туралы шешім арнайы рәсім мандатына және ол белгілеген әр түрлі өлшемдерге байланысты. Өлшемдер, әдетте,қайнар көздің сенімділігі және мандаттан егжей-тегжейлі әрі өз шегінде алынған ақпараттың шынайылығына байланысты. Жеке шағымға жауап беруге байланысты өлшемдер мен рәсім өзгеріп отырады, сондықтан шағым әрбір арнайы рәсіммен белгіленген нақты талаптарға сәйкес берілуі тиіс [125].

БҰҰ-ның азаматтардың жеке өтініштерімен жұмыс істеуге қаншалықты көп көңіл бөлгенін түсіну үшін соғыстан кейінгі кезеңде осы салада қабылданған кейбір құжаттарға қысқаша шолу жүргізуге болады:

1) адам құқығына қатысты хабарламаларды өңдеу туралы 1959 жылғы 30 шілдедегі №728 F (XXVIII) ЭКОСОС қарары;

2) адам құқығына қатысты хабарламаларды өңдеу туралы 1975 жылғы 6 мамырдағы №79 (LVIII) ЭКОСОС шешімі;

3) адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын өрескел бұзуға қатысты ақпаратты зерттеуге адам құқықтары бойынша Комиссияға өкілеттік беретін 1967 жылғы 6 маусымдағы №1235 (XLII) ЭКОСОС қарары;

4) адам құқықтары мен негізгі бостандықтарының бұзылуына қатысты хабарламаларды қарау рәсімін белгілейтін 1970 жылғы 27 мамырдағы №1503 (XLVIII) ЭКОСОС қарары;

5) жағдайлар бойынша Жұмыс тобын құру, құрамы және мүшелерін тағайындау туралы 1990 жылғы 25 мамырдағы № 1990/41 ЭКОСОС қарары;

6) кемсітушіліктің алдын алу және азшылықтарды қорғау жөніндегі Шағын комиссияның (қазіргі адам құқықтарын қорғау және көтермелеу жөніндегі Шағын комиссия) 1971 жылғы 13 тамыздағы №1 қарары;

7) хабарламалар бойынша Жұмыс тобының мүшелерін құру, құрамы және тағайындау туралы 1971 жылғы 16 тамыздағы №2 (XXIV) Шағын комиссияның қарары;

8) адам құқықтары жөніндегі Комиссияның 1974 жылғы 6 наурыздағы №3 (XXX) шешімі;

9) адам құқықтары жөніндегі Комиссияның 1978 жылғы 3 наурыздағы №5 (XXXIV) шешімі;

10) рәсім шеңберінде үкіметтердің қатысуы мен ынтымақтастығына жәрдемдесуге бағытталған мәселелер туралы адам құқықтары жөніндегі Комиссияның 1980 жылғы 7 наурыздағы №9 (XXXVI) шешімі;

11) осы тармақ бойынша Комиссияда талқылаулар барысында қатысатын хабарламалар бойынша жұмыс тобының Баяндамашысы туралы адам құқықтары жөніндегі комиссияның 1978 жылғы 3 наурыздағы №3 (XXXIV) шешімі;

12) адам құқықтары жөніндегі комиссияның 2000 жылғы 26 сәуірдегі N 2000/109 шешімі, 1503 (XLVIII) ЭКОСОС қарары және тиісті қаралар мен шешімдермен реттелетін рәсімге шолуға қатысты Адам құқықтары жөніндегі комиссия тетіктерінің тиімділігін арттыру жөніндегі өзінің ашық құрамның сессияаралық жұмыс тобының ұсынымдарын мақұлдау туралы.

1947 жылы БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі құрылған комиссиясы оның «адам құқықтарының бұзылуы туралы кез келген шағымдарға жауап ретінде қандай да бір іс-әрекет жасауға өкілеттігі жоқ»деп шешкенін атап өту қажет. ЭКОСОС осы тұжырымдаманы растады, бірақ бір мезгілде Хатшылық адам құқықтарының бұзылуы туралы алынған шағымдардың жыл сайынғы тізімін дайындауға міндеттеді. 1947-1959 ж. қабылданған өкілеттіктің жоқтығы туралы ережені өзгертудің көптеген әрекеттері табысты болған жоқ. 1959 жылы ЭКОСОС осы Ережені №758F қарарында растады, ол адам құқықтарының бұзылуына байланысты өтініштер бойынша рәсімдерді біріктірді [126].

№728F қарары БҰҰ Бас хатшысын БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комиссиясы мен оның көмекші органы – кемсітушіліктің алдын алу және азшылықты қорғау жөніндегі Кіші комиссиясы мүшелерінің арасында «адам құқықтарына қатысты басқа хабарламалардың мазмұнының қысқаша сипаттамасын қамтитын құпия ақпаратты дайындауға, таратуға және бұл ақпаратты хабарламалардың авторлары туралы деректерді жарияламай комиссияға (Кіші комиссияға) жіберуге міндеттейді...». Қарар сондай-ақ

үкіметтердің осындай хабарламаларға жауап беруге күш-жігерін ынталандырады [127].

№728F қарары әлі күнге дейін хабарламаларға қолданылады. Шағым авторлары «қандай да бір іс-әрекет жасауға өкілеттігі жоқ» деген ережеге сілтеме жасалған,сондай-ақ №728F, №1235 және №1503 қарарларының көшірмелері тіркелген хат алады. Бұл хат шағымның авторы алатын соңғы ресми ақпарат көзі болып табылады. 1977 жылы Хатшылық хабарламалар туралы құпия ақпаратты олардың мазмұнын қысқаша баяндай отырып таратуды тоқтатты, дегенмен мәліметтерді егжей-тегжейлі баяндай отырып, құпия ақпаратты таратуды жалғастырды. №728F қарарға сәйкес БҰҰ-ға мүше мемлекетке тікелей қатысты хабарламалар осы мемлекетке автордың аты жарияланбай жіберіледі. Осылайша, БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі комиссиясының негізгі назары оның өмір сүруінің бастапқы кезеңінде адам құқықтарының бұзылуы туралы индивидтердің нақты шағымдарына емес, адам құқықтары саласындағы халықаралық құқықтың базалық нормаларын белгілеуге аударылады [126].

1966 жылы екі пактіні дайындау жұмыстары аяқталғаннан кейін, Комиссия ЭКОСОС-тан Комиссия алған адам құқықтарының бұзылуы туралы ұсыныстар енгізу құқығына ие болу үшін өз функцияларын қайта қарауды талап етті. ЭКОСОС Комиссияның өкілеттіктерін кеңейту және оның жұмыс істеу мерзімін жыл сайын 4-6 аптаға дейін созуды БҰҰ Бас Ассамблеясының күн тәртібіне шығару туралы мәселені көтерді, тиісінше ол 1966 жылғы 26 қазандағы № 2144A қарарымен ЭКОСОС пен Комиссияға БҰҰ адам құқықтары бұзылуын тоқтату жолдарын әзірлеуді сұрады. 1967 жылдың басында өзінің келесі сессиясында Комиссия №8 (XXIII) қарар қабылдады, онда №728F қарарға сәйкес дайындалатын хабарламалар туралы деректерді тексеруді арнайы өкілеттікті талап етті [126].

ЭКОСОС өзінің 1967 жылғы 6 маусымдағы №1235 (XLII) қарарында осы талапты мақұлдады. Бұл қарар комиссияға 728F қарарына сәйкес жиналатын деректерде қамтылған адам құқықтарының елеулі бұзылуы туралы ақпаратты тексеруге, сондай-ақ адам құқықтарының жүйелі бұзылуын көрсететін жағдайларды «мұқият зерттеу» жүргізуге мүмкіндік берді. Қарар сондай-ақ кіші комиссияларға ұқсас ережелерді белгілеуге рұқсат берді, бірақ хабарламаларды қарастыру рәсімін айқындамады. №1235 қарарын қабылдау алға жылжудың маңызды қадамы болды, өйткені өзінің құрылған сәтінен бастап алғаш рет Комиссия алынған хабарламаларға жауапты іс-әрекеттер жасауға өкілетті болды. Сол арқылы өкілеттіктің жоқтығы туралы доктрина әлсіреді. Іс жүзінде №1235 қарары Комиссия мен Кіші комиссия сессиясы кезеңінде өткізілетін және нақты елдердегі адам құқықтарының бұзылуына арналған жыл сайынғы дебаттарға (бастапқыда жабық, ал 1970-ші жылдардың соңында – ашық түрде жүргізілді, соның ішінде адам құқықтарын бұзатын нақты үкіметтерді көрсете отырып) негіз болды. Осындай талқылауларға негізделе отырып, Комиссия нақты елдердегі адам құқықтарының бұзылуына алаңдаушылық білдіретін қарарларды қабылдай бастады. Бұдан басқа, 1235 рәсімге сәйкес,

резолюцияларды қабылдаудан басқа, Комиссия арнайы баяндамашыларды, сарапшыларды тағайындау, әртүрлі елдерде адам құқықтарының бұзылуын мониторингілеу үшін жұмыс топтарын және басқа да құралдарды құру практикасын әзірледі [126].

№1235 қарары №728F қарарына сәйкес жиналатын хабарламаларға арналғанына қарамастан, Комиссия осы хабарламаларға тікелей сілтеме жасауға құқылы емес, өйткені олар құпия болып қалады. Бұдан бөлек, №1235 қарары хабарламаларды қарау және талдау үшін тетікті бекітпеді. Сондықтан, 1968 жылы Кіші комиссия №728F қарарының негізінде жиналатын хабарламалар үш кезеңде қаралуын ұсынды: алдымен арнайы құрылған Кіші комиссияның жұмыс тобымен, содан кейін Кіші комиссиямен, одан соң Комиссиямен. 1969 жылғы №17 (XXV) қарарымен Комиссия ЭКОСОС-қа бағытталған Кіші комиссияның осы ұсынысын мақұлдады, бірақ үкіметтерге ұсыныстықарау үшін бір жыл уақытберді. 1970 жылдың 27 мамырында ЭКОСОС №1503 (XLVIII) қарарын қабылдады, ол Комиссия мен Кіші комиссиядағы №1235 қарарға сәйкес өткізілетін жария талқылауға қатысты жеке процедураны белгіледі, алайда жария талқылау тәжірибесі №1503 жаңа қарардың қабылданғанына қарамастан сақталды. Уақыт өте келе №1503 рәсімі онда арнайы көзделмеген жаңа ережелермен толықтырылған болатын, дегенмен, Комиссия немесе ЭКОСОС өзінің келесі шешімдерімен олардың көпшілігін растады. Мәселен, 1974 жылдан бастап Комиссия Кіші комиссия алған адам құқықтарының бұзылуына шағымдардың мәні болып табылатыны туралы тиісті үкіметтерді хабардар ете бастады, сондай-ақ оларға іске қатысты құжаттарды жолдап, үкіметтерге жауап ретінде кез келген түсініктемелерді жіберуді ұсынды. Комиссия дәл сол 1974 жылы Кіші комиссияның Комиссияға баяндайтын жағдайлар туралы мәселені шешу үшін Комиссияның кезекті жыл сайынғы сессиясының алдында жиналуы үшін өзінің жағдайлар жөніндегі Жұмыс тобын құруды шешті. Содан бері жағдайлар жөніндегі Жұмыс тобы жыл сайын кездесіп, ал 1990 жылы ЭКОСОС олардың тұрақты мәртебесін бекітті. 1978 жылы Комиссия хабарламалар бойынша Кіші комиссияның жұмыс тобының төрағасын №1503 рәсім бойынша Комиссияның мәселелерді қарауға қатысуға шақыруға шешім қабылдады. Комиссия сондай-ақ айыпталушыларға комиссияның жабық отырысы кезінде жауап беруге мүмкіндік берді. Сонымен қатар, Комиссия Кіші комиссия мен оның Жұмыс тобы №1503 рәсімге сәйкес өткізілетін комиссияның жабық отырыстары туралы деректерді алуы тиіс деп шешті. 1978 жылы комиссия төрағасы алғаш рет талқылау тақырыбы болған, бірақ шағымдардың мазмұны мен қабылданған шешімдер көрсетілмеген елдерді жария етті, ал 1984 жылы комиссия төрағасы пікірталас жүргізілген елдерді ғана емес, сондай-ақ Комиссия шағымды одан әрі талқылау үшін қабылдағандығы туралы деректерді де жария етті. 1986 жылдан кейін №1503 процедурасы бойынша барлық отырыстар құпиясыздандырылды және олар әлемдік жұртшылық үшін қолжетімді болды [126].

2000 жылы БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі Комиссиясы ЭКОСОС №2000/3 қарарымен қабылданған № 1503 қарарда көзделген рәсімге бірқатар

маңызды өзгерістер енгізді [128]. Жаңа рәсімге сәйкес, хабарламалар бойынша Жұмыс тобының Төрағасы хабардың маңыздылығына байланысты онда аталған елдің үкіметінен хабарға жауап алу қажеттігін шешеді. Адам құқықтарын ынталандыру және қорғау жөніндегі кіші комиссия (бұдан бұрын – кемсітуді болдырмау және азшылықты қорғау жөніндегі кіші комиссия) өзгерістер нәтижесінде №1503 рәсімінен алынып тасталды. Енді үкіметтердің хабарламалары мен оларға жауаптарын алдымен хабарлар бойынша Жұмыс тобы қарайды, ол тиісінше, жағдайлар жөніндегі Жұмыс тобына халықаралық танылған адам құқықтарының өрескел бұзушылықтары туралы шынайы деректері бар елдердің тізімін жіберіп, сондай-ақ осындай бағыттың себептері туралы өздерінің ұсынымдары мен қысқаша түсініктемелерін бере алады. Бұрындары сияқты, жыл сайын мыңдаған хабарламамен жұмыс істейтін хабарлар бойынша Жұмыс тобы хабарламаны қарастыруды кейінге қалдыруға немесе қараудан бас тартуға құқылы. Комиссияның бес мүше-мемлекетінің өкілдерінен тұратын жағдайлар жөніндегі жұмыс тобы Кіші комиссияның бұрынғы тәжірибесін пайдаланады – не қарастырылатын хабарламаларды кейінге қалдырады немесе комиссияның толық құрамының алдында олар туралы баяндайды. Хабарлама комиссияның толық құрамының алдында баяндалып жатқан уақытта, оған қатысы бар ел жабық отырыс барысында комиссияға түсініктеме беруге құқылы. Комиссия осы жабық отырыста осы елдерді талқылау үшін тізімде қалдыру керек пе әлде жоқ па туралы шешім қабылдау мақсатында жиналады. Осы отырыстарда талқыланатын елдің өкілдері мәселені шешу үшін ғана қатысады. Келесі ашық отырыста Комиссия Төрағасыосы жылы талқылау үшін қалдыру немесе қарауды тоқтату туралы шешім қабылданған елдерді жариялайды [126].

Шағымды қарау рәсімі №1503 рәсім шеңберінде, әдетте, төрт кезеңнен өтеді [129, p.49-50]:

1) Хатшылық пен Жұмыс тобының Төрағасын хабарламалар бойынша бастапқы тексеру. Шағымды негізсіз (еуропалық жүйедегідей) деп қабылдамай немесе жауап алу үшін тиісті Үкіметке жіберілуі мүмкін. Үкіметтердің жауаптары құпия және арыз берушінің назарына жеткізілмейді;

2) Хабарлар бойынша Жұмыс тобы, деректер адам құқықтары мен негізгі бостандықтарының тұрақты және қатаң бұзылғандығы туралы куәландыратын шарттарда, оларды жағдайлар жөніндегі Жұмыс тобының назарына жеткізу мақсатында шағымды және оған үкіметтен келген кез келген жауаптарды қарайды.;

3) Жағдайлар жөніндегі жұмыс тобы талапкерлер мен үкіметтерді тартпай, барлық жазбаша материалдар негізінде адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын жүйелі, өрескел және дұрыс расталған бұзу практикасы орын алатынын шешеді. Жұмыс тобының материалдары құпия болып табылады. Топтың шешімі арыз берушілерге емес, үкіметтердің назарына жеткізіледі;

4) Адам құқықтары жөніндегі Комиссия (қазір - Кеңес) жағдайды шешудің бірқатар нұсқаларына ие: (1) кез келген қосымша ақпарат аясында жағдайды бақылауда ұстау; (2) жағдайды бақылауда ұстау және тәуелсіз

сарапшы тағайындау, (3) істі №1503 рәсімге сәйкес тоқтату және ашық рәсімді қолдану, немесе (4) одан кейінгі қарастырылым ақталмаған кезде істі тоқтату. Сондай-ақ ЭКОСОС үшін ұсыныстар шығаруы да мүмкін.

Біз ерекше назар аударғымыз келетін өте маңызды аспект, біріншіден, үкіметтің шағымдарға жауаптары өтініш берушілердің назарына жеткізілмейтіні және екіншіден, топтың шешімі Үкіметке, бірақ өтініш білдірушілердің назарына жеткізілмейтіні болып табылады. Бұл екі фактор, біздің пікірімізше, №1503 рәсімінің мақсаттары мен міндеттерінің шынайы табиғатын бейнелейді, ол біздің ойымызша, адам құқықтарының өрескел бұзылуына байланысты әрбір жағдай бойынша әділдікті қалпына келтіру емес, БҰҰ-ға мүше мемлекеттер шегінде адам құқықтарының өрескел, жүйелі және жаппай бұзылуына жол бермеу болып табылады. Бұл қорытынды БҰҰ шеңберінде пайдаланылатын басқа да қарастырылған рәсімдерге қатысты да әділ болады.

№1503 рәсімге сәйкес адам құқықтарының елеулі және дұрыс расталған бұзушылықтары туралы хабарламаларды жеке тұлғалар да, ұйымдар да жібере алады. Барлық алынатын хабарламалардың төрттен бір бөлігі үкіметтерге жіберілмейтінін атап өту қажет. Жұмыс тобы әдетте жыл сайын 20-25 мың хабарлама алады, олардың тек 500–ге жуығы, әдетте, елеулі қарау үшін дұрыс дайындалған. Жұмыс тобы адам құқықтарының жүйелі және дұрыс расталған өрескел бұзушылықтары үшін ел Үкіметінің жауапкершілігінің жеткілікті дәлелдемелері келтірілген хабарламаларды ғана мұқият қарайды. Хабарлар бойынша жұмыс тобы БҰҰ-ның бес аймақтан өкілдік ететін кіші комиссияның бес мүшесінен тұрады: Африка, Азия, Шығыс Еуропа, Оңтүстік Америка, «Батыс Еуропа және басқа елдер» (оның ішінде Австралия, Канада, Жаңа Зеландия және АҚШ). Кіші комиссияның мүшелері өз елдерінің өкілдері болып табылмайды және тәуелсіз сарапшылар ретінде әрекет етуге тиіс. Бір жыл ішінде алынған барлық хабарламаларды, сондай-ақ мүдделі үкіметтерден түскен оларға берілген жауаптарды Жұмыс тобы тамыз айында қарайды, яғни олар Кіші комиссия сессиясы аяқталғаннан кейін он жұмыс күні ішінде жиналады. Жұмыс тобының отырыстары жабық форматта өткізіледі және оған БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы Комиссарының хабарламалары бойынша оның мүшелері мен кеңсе қызметкерлері ғана қатысады. Әдетте жұмыс тобының мүшелері өз өкілеттіктерін адам құқықтарының санатына сәйкес бөледі, алайда бұл бөлу қатаң болып табылмайды, өйткені топтың кез келген мүшесі Кез келген хабарламаны қарауға қатысуды талап ете алады. БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы Комиссары кеңсесінің қызметкерлері жұмыс тобына қарауға жіберілуі мүмкін хабарламаларды анықтауда көмектеседі. Хабарлама жағдайлар жөніндегі жұмыс тобының қарауына жіберілу үшін топ мүшелерінің көпшілігі (бестен үші) «жақтап» дауыс беруі тиіс. Топ әрбір хабарлама бойынша жеке шешім қабылдайды. Кейде бір елге қатысты бірнеше хабарды Жұмыс тобы Кіші комиссияға жібереді. Хабарлар бойынша Жұмыс тобы әдетте жағдайлар жөніндегі Жұмыс тобына 8-12 елге қатысты хабарларды жібереді және келесі жылы қарау үшін

бірнеше қосымша істерді қалдыру тәжірибесін әзірледі. №1503 рәсім ережелерінің күшіне орай ресми болмаса да, бұл акция, егер үкімет оны ақпаратпен қамтамасыз етпесе немесе жағдай келесі сессияға түзетілмесе, жұмыс тобы хабарламаны жіберу туралы мәселені елеулі түрде қарастыратынын білдіруі мүмкін. Үкіметтер №1503 процедурасы бойынша талқылаудың пәні болғысы келмегендіктен және Жұмыс тобы жауап алынбаған хабарламаларды жіберетіндіктен, үкіметтердің көпшілігі сұрақтарға мұқият жауап береді [126].

Барлық іріктелген хабарлар Төтенше жағдайлар жөніндегі жұмыс тобы үшін БҰҰ-ның негізгі тілдеріне аударылады. Жұмыс тобы хабарлар бойынша қандай хабарламаларды жағдайлар жөніндегі Жұмыс тобының қарауына, ал қайсысын – жалпы отырыс Комиссиясына қарау үшін жіберілетінін ұсына алады. БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы Комиссарының кеңсесі хабарлар жағдайлар жөніндегі Жұмыс тобына жіберілгені немесе хабарламалар бойынша Жұмыс тобының қарауында екендігі туралы хабарлар қай юрисдикцияға қатысты болса, сол үкіметтерге хабардар етеді. Комиссияның жұмыс тобына жіберілген хабарламалар жататын үкіметтер қозғалған мәселелер бойынша жазбаша түсініктемелер жібере алады. Жағдайлар жөніндегі жұмыс тобы хабарлар бойынша Кіші комиссияның Жұмыс тобы жіберген хабарламалар туралы мәселені шешу үшін адам құқықтары жөніндегі Комиссияның жыл сайынғы сессиясының алдында наурыз - сәуір айларында жабық отырыстарда кездеседі. Жағдайлар жөніндегі жұмыс тобы адам құқықтары жөніндегі Комиссияға кіретін елдердің атынан өкілдік ететін бес мүшеден тұрады. Топ қайсы елдердегі жағдайды комиссияға жіберілуі тиіс, ал қайсысы келесі жылы қарау үшін қалуы тиіс екенін шешеді. Комиссияға берілген істерге қатысты Жұмыс тобы Комиссияның осы жағдайларды қарауы бойынша ұсыныстар шығарады [126].

БҰҰ-ның адам құқықтары жөніндегі Комиссиясы оған жағдайлар жөніндегі Жұмыс тобы жіберген хабарламалар туралы мәселелерді шешу үшін жабық отырыстарда жиналады және әдетте отырыстың екінші аптасы кезеңінде (наурыз айының соңында) пікірталасты бастайды. Жағдайлар жөніндегі Жұмыс тобының Төрағасы комиссияға әрбір ел өкілдерінің қатысуымен хабарламалар туралы баяндама жасайды, оған қатысты мәселені Комиссия қарайды. Егер мәселе бойынша арнайы баяндамашы тағайындалса, онда ол жағдай бойынша баяндама жасайды. Комиссия мүшелері ел өкілдеріне сұрақтар қойып, қалыптасқан жағдайды талқылайды. Ел өкілдері комиссия мүшелері қоятын жазбаша материалдар мен сұрақтарға жауап беруге құқылы. Кіші комиссияның Жұмыс тобының Төрағасы, егер қажет болса, отырысқа қатыса алады және қандай да бір хабарлама бойынша Жұмыс тобының таңдау себептері туралы түсініктеме бере алады. Көбінесе ол отырысқа, негізінен, өзінің Жұмыс тобымен комиссияның іс-әрекеттері туралы одан әрі хабардар ету үшін бақылаушы ретінде қатысады. Бірнеше апта өткен соң жеке сессияда мүдделі елдер өкілдерінің қатысуымен Комиссия жағдай бойынша қандай іс-әрекеттер қабылдануға тиіс екенін тағы да шешеді. Шешімнің үш нұсқасы болуы мүмкін:

1) жағдайдың қарастырылуын бір жылға қалдыру; 2) мәселені қараудан алып тастау; 3) комиссияның №1503 жабық рәсімін қолдану қажеттілігін жоятын сессияның ашық отырысында қарар қабылдауға рұқсат ету. Әрбір шешім жағдайдың ерекшеліктеріне байланысты шығарылады. Талқыланатын елдің үкіметі дауыс бергеннен кейін Комиссияның шешімі туралы өз түсіндірмесін жасауға құқылы [126].

№1503 қарарға сәйкес Комиссия ЭКОСОС-ты «мұқият зерттеуді» ұйымдастыруға немесе тіпті арнайы комитеттің көмегімен тергеу жүргізуді ұсынуға құқылы. Комиссия тек екі рет - Уганда мен Экваторлық Гвинеяда «мұқият зерттеуді» ұсынды (Экваторлық Гвинея жағдайын зерттеу кейінірек ашық отырысқа ауыстырылды, ал Угандадағы жағдайды зерттеу қандай да бір маңызды нәтижеге жеткенге дейін тоқтатылды) және бірде-бір рет арнайы комитеттің көмегімен тергеуді ұсынбады. Оның орнына Комиссия талқыланатын Үкіметке жазбаша мәселелерді, талқыланатын мәселе бойынша Үкіметпен тікелей байланыс орнату үшін комиссия мүшесін жіберуді, талқыланатын елге БҰҰ қызметкерін жіберуді, мәселені қарауда қалдыруды, мәселені ашық отырыста талқылау үшін жолдауды, мәселені талқылаудан алып тастауды және т.б. қоса алғанда, жағдайға бірқатар тәсілдерді әзірледі. Мысалы, 1980 жылдардың соңында Комиссия Мьянма Үкіметімен (Бирма) арнайы байланыс орнату үшін арнайы баяндамашыны таңдап алып, тексеру нәтижелері туралы комиссияның жабық сессиясында хабарлауға міндеттеді. Жыл сайынғы бірнеше құпия баяндамалар жағдайдың өзгеруіне әкелмегеннен кейін, ал ел Үкіметі ынтымақтастыққа ұмтылмаған соң, комиссия 1992 жылы арнайы баяндамашыны №1235 ашық рәсімге сәйкес тағайындауды шешті. Комиссия ашық отырыстарға қайтарылса, Төраға №1503 рәсімі тоқтатылған не жалғасатын елдердің тізімін жариялайды. Күн тәртібінде қалдырылған елдер жаңадан алынған хабарламаларға байланысты талқылау пәні болып табылатындығына қарамастан, міндетті түрде келесі жылы қаралады. [126].

Қарастырылған №1503 рәсімдерінің ережелері аясында жеке хабарламаларға жол беру өлшемдері туралы маңызды мәселе болып табылады. 1971 жылы кіші комиссия қолданыста болып табылатын №1503 процедурасы бойынша қарау үшін хабарламаларды жіберу туралы стандарттар мен критерийлерді қабылдады. Мысалы, хабарламалар, «егер...олар адам құқықтары мен негізгі бостандықтардың жүйелі, сенімді түрде расталған өрескел бұзылуының бір мәнді фактілерін, соның ішінде кез келген елде нәсілдік кемсітушілік және сегрегация немесе апартеид саясатын, отарлық және басқа да тәуелді елдер мен халықтарды қоса алғанда, анықтай алады деп сенуге дәлелді негіздер болса ғана қарауға жіберілуі мүмкін». №1 (XXIV) кіші комиссияның қарары «хабарламалар бұзушылықтардың құрбандары... болып табылатын... жеке тұлғадан немесе адамдар тобынан, адамдардың кез келген тобынан немесе осындай бұзушылықтар туралы тікелей және анық мәліметтері бар адамнан немесе БҰҰ Жарғысына қайшы келетін саяси дәлелдерді пайдаланбайтын және осындай бұзушылықтар туралы тікелей және анық мәліметтері бар адам құқықтарын қорғаудың жалпы қабылданған қағидаттарына сәйкес адал әрекет

ететін үкіметтік емес ұйымдардан жіберілуі мүмкін» болатынын айтады. Анонимді хабарламаларға жол берілмейді, бірақ өтініш беруші оның есімінің Үкіметке хабарланбауы жөнінде сұрай алады. Сонымен қатар, хабарламада «фактілерді сипаттау және бұзылған құқықтарды айқындау» мәтіні болуы тиіс. Үшінші тараптан алынған ақпарат, егер «тікелей дәлелдемелермен» ілессе есепке алынады. «Егер хабарламаның тілі дөрекі болса және ... олар шағым жіберілген мемлекеттің атын қорлайтын сөздерді қамтыса, онда сол секілді хабарламаларға рұқсат етілмейді», алайда, одан қорлайтын лексика алынып тасталса хабарламаны қарастыруы мүмкін. Егер олар «анық саяси тұрғыда» немесе «тек қана бұқаралық ақпарат құралдарынан алынған репортаждарға негізделген» болса, онда ондай хабарламаларға да жол берілмейді. БҰҰ мамандандырылған мекемелеріне залал келтіретін, не егер «тиімсіз немесе себебі жоқ созылыңқы» болып табылмайтын бұзушылықпен күрестің ішкі пайдаланылмаған тәсілдері бар болса, не егер мәселе қанағаттанарлық деңгейде реттелген болса, не егер хабарлама «оны шешу үшін барлық ішкі тәсілдерді пайдаланғаннан кейін ақылға қонымды уақыт кезеңі ішінде» ұсынылмаса, онда мұндай хабарламаларға жол берілмейді [126].

1970 жылдан бастап әрекет ететін БҰҰ жүйесіндегі адам құқықтары саласындағы шағымдарды қараудың ең ескі механизмі болып табылатын №1503 процедурасының ерекшеліктері осындай. №1503 рәсім ережелерімен егжей-тегжейлі танысу – оның мақсаты, ең алдымен, нақты индивидтердің қатаң бұзылған құқықтарын қалпына келтіруде немесе қорғауда емес, адам құқықтары мен негізгі бостандықтардың жүйелі және дұрыс расталған қатаң бұзылу фактілерін анықтау болып табылады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Соңғы міндет де жоққа шығарылмайды, алайда ол біздің сеніміміз бойынша екінші кезектегі сипатқа ие. Осы мақсаттарды негізге ала отырып, жеке тұлғалардың жекелеген хабарламаларының (шағымдарының) өздері БҰҰ-ның атынан белгілі бір елде адам құқықтарының жаппай, жүйелі және шынайы расталған қатаң бұзылуы туралы әлемдік қоғамдастықты хабардар ету қызметін орындайды. БҰҰ жеке тұлғаның жекелеген шағымын алып, қабылдап, қорғау сипатындағы белгілі бір іс-әрекеттер жасауға міндетті болғандықтан, мұндай хабарламаларды петиция-шағым ретінде саралау керек.

Сонымен қатар, жеке тұлғалардың жекелеген хабарламаларының (шағымдарының) басты мақсаты бұзылған құқықтарды қалпына келтіру болып табылатындығын ескере отырып, БҰҰ-ның №1503 процедурасының және өзге де құқық қорғау рәсімдерінің тетігі біздің ойымызша, заңдылықтың толыққанды құқықтық кепілдігі мен индивидтердің бұзылған құқықтарын қалпына келтіру құралы бола алмайды.

Бұған БҰҰ шеңберінде (атап айтқанда, адам құқықтары жөніндегі Комиссиялар) адам құқықтарының жаппай, жүйелі, шынайы түрде расталған бұзушылықтарымен ғана емес, сонымен қатар жеке жағдайлармен жұмыс істейтін басқа да рәсімдер (мысалы, арнайы баяндамашылар мен жұмыс топтарын тағайындау рәсімдері) барын атап өткен жөн. Мәселен, тақырыптық рәсімдер шеңберінде Комиссия арнайы баяндамашыға немесе Жұмыс тобына

жеке тұлғалардың жекелеген шағымдарын алып, қарастыру құқығын жиі береді және бұл рәсімдер іс жүзінде азаптауларды қолдануды тоқтатып, хабар-ошарсыз кеткен адамдарды табуға көмектесті және басқа салаларда маңызды әсер етті [126]. Дегенмен, №1503 рәсімге қатысты біз жасаған қорытынды БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі комиссиясы қолданатын басқа да рәсімдер үшін де адал болып қала бермек.

2.3 Жеке тұлғалардың аймақтық сипаттағы халықаралық органдарға өтініш жасаулары (жүгінулері)

Әмбебап деңгейде индивидтердің халықаралық сот мекемелеріне жүгіну мүмкіндігі жоқ, себебі барлық осындай органдар тек мемлекеттердің өтініштеріне арналған (мысалы, БҰҰ Халықаралық соты). Адам құқықтарын қорғауға шақырылған халықаралық сот органдары аймақтық сипатқа ие. Сондықтан, біз осы кіші бөлім шеңберінде айтып отырған петициялар құқығын іске асыру бүгінгі таңда Еуропада, Америкада және Африкада құрылған адам құқықтарын қорғау жөніндегі аймақтық тетіктердің мүмкіндіктерімен толықтырылады. Бұл тетіктер, әдетте, конвенциялық сипатқа ие.

Индивидке жеке шағымдармен қарым-қатынас жасауға құқық беретін аймақтық тетіктердің арасында Африкада бар тетік аз танымал. Адам және халықтар құқықтары жөніндегі Африка Комиссиясы ұсынған 1981 жылғы адам және халықтар құқықтары жөніндегі африкалық Хартиясының аймақтық тетігі, зерттеуші Я. С. Кожеуровтың пікірінше, мемлекеттердің хабарламаларынан басқа (46-54 бап), жеке тұлғалардың шағымдарын да қарауға құқылы боп келеді [130].Индивидтердің шағымдарын қараудың құқықтық негізі Хартияның 55-бабы болып табылады, оған сәйкес «әрбір сессия басталғанға дейін Комиссия Хатшысы осы Хартияға қатысушы мемлекеттердің хабарламаларынан бөлек басқа хабарламалардың тізбесін жасайды және оларды Комиссия мүшелеріне жібереді, ал олар тиісінше, комиссияда қандай хабарламаларды қарау керектігін анықтайды». Хабарламаны Комиссия өз мүшелерінің жай көпшілігінің шешімі бойынша қарайды (55-баптың 2-тармағы).

Алынған хабарламаларды Комиссия қарастырады, егер олар:

1) егер автор анонимді қалғысы келсе де, сол авторды атап көрсетсе;

2) Африка бірлігі Ұйымының Жарғысы және Хартиямен үйлесімді болса;

3) тиісті мемлекетке, оның ұйымдарына немесе Африка бірлігі Ұйымына қатысты кемсітушілік немесе қорлау түрінде жазылмаған болса;

4) бұқаралық ақпарат құралдары таратқан хабарламаларға ғана негізделмеген болса;

5) егер жергілікті құқық қорғау құралдары, оларды пайдалану кей уақытта орынсыз созылып кеткен жағдайды санамағанда, сарқылып біткеннен кейін бағытталған болса;

6) Жергілікті құқықтық қорғау құралдары таусылғаннан кейін немесе Комиссия осы мәселемен айналыса бастағаннан кейін ақылға қонымды мерзімде ұсынылған болса;

7) БҰҰ Жарғысының, Африка бірлігі Ұйымы Жарғысының қағидаттарына немесе Хартия ережелеріне сәйкес осы мемлекеттер реттеген істермен байланысты емес болса (56-бап).

Барлық хабарламаларды мәні бойынша қарау басталғанға дейін Комиссия Төрағасы мүдделі мемлекетке оны жеткізеді (57-бап). Комиссияда талқыланғаннан кейін бір немесе бірнеше хабарлама адам мен халықтар құқықтарының бірқатар елеулі немесе жаппай бұзылуының бар-жоғын анықталса, онда Комиссия оларға мемлекеттер мен үкіметтер басшылары Ассамблеясының назарын тартады, ол комиссияға осы жағдайларды терең зерделеуді және фактологиялық баяндаманы өз тұжырымдарымен және ұсынымдарымен қоса бере отырып дайындауды сұрай алады. Комиссия уақтылы анықтаған төтенше жағдай Ассамблея төрағасына беріледі, ол өз кезегінде осы жағдайды терең зерттеуді тапсыруы мүмкін (58-бап).

Хартия шеңберінде қабылданатын барлық шаралар Ассамблея өзге шешім қабылдағанға дейін құпия болып қалады. Дегенмен, Ассамблеяның шешімі бойынша комиссия төрағасы баяндама жариялайды. Комиссияның қызметі туралы баяндаманы оның төрағасы оны мемлекет және үкімет басшылары Ассамблеясында қаралғаннан кейін жариялайды (59-бап).

Я. С. Кожеуровтың пікірінше, африкалық комиссияға шағым беруші жеке тұлға, тіпті ол тиісті мемлекеттің азаматы немесе оның юрисдикциясында, не Хартияны бұзудың тікелей құрбаны болмаған жағдайдың өзін дебола алады. [121, б.113].Біздің ойымызша, аталған автордың мұндай қорытындысы Хартия нормаларының кең түсіндірілуінен ғана туындайды. Бұл ретте ұсынылған догматикалық түсіндіруге қайшы келуі мүмкін Комиссия қызметінің тәжірибесін зерттеу жұмысы жүргізілген жоқ.

Адам құқықтары жөніндегі еуропалық және американдық конвенцияларға қарағанда, африкалық хартия сот құруды көздеген жоқ. Африка мемлекеттерінің басшылары құзыреті шектеулі квазисоттық органға артықшылық берді, сондықтан сот басқа функцияларды орындаудан бөлек, адам мен халықтардың құқықтарын қорғау, осы құқықтарды ынталандыру және адам мен халықтар құқықтарының Африкалық Хартиясын талқылау Комиссиясымен ауыстырылды. Комиссия Хартия күшіне енгеннен кейін құрылып, өз жұмысын 1987 жылдың 2 қарашасында бастады [131, б.107].

Алайда, Комиссия адам құқықтарын қорғаудың пәрменді тетігі бола алды. Либерия Президенті мен Нобель сыйлығының лауреаты Эллен Джонсон-Серлифтің айтуынша, адам және халық құқықтары жөніндегі Африка комиссиясы: «…жұмыс жасамайды. Мен соңғы уақытта біздің континентте ол шешкен адам құқықтары саласындағы қандай да бір негізгі проблемаларға байланысты бірде-бір жағдайды білмеймін» [132].

Мұның бәрі адам және халық құқықтары бойынша Африкалық сот құру идеясына әкелді. Д. Беккер пікірі бойынша «Африкалық соттың құрылуын Африкалық комиссия қызметінің тиімсіздігімен байланыстырмау керек. Керісінше, қалыптасқан жағдайларда, адам құқықтары саласындағы Ережемен

негізделген экономиканы дамыту үшін батыс көмегіне мүдделі бола отырып, Африка мемлекеттері Сот құруға шешім қабылдады» [133].

ОАЕ мемлекет және үкімет басшыларының конференциясы 1998 жылдың 8-10 маусымы аралығында өткен өзінің 34-ші сессиясында қол қою үшін құқықтар мен халықтар жөніндегі африкалық сот құру туралы африкалық Хартияға Жаңа хаттаманы ашты. Осы сессияда 30 мемлекет 2004 жылғы 25 қаңтарда күшіне енген Хаттамаға қол қойды. Бүгінгі таңда 30 мемлекет хаттаманы ратификациялады, олардың тек 8-і ғана Сот құзыретін тану туралы арнайы мәлімдеме жасады. Адам құқықтарын қорғау жөніндегі еуропалық және американдық Соттармен салыстырғанда, африкалық Соттың құзыреті тараптардың келісімі қағидаттарына негізделеді, сондықтан да ратификациялаудан басқа мемлекеттер индивидтар мен ҮЕҰ өз құқықтарын қорғау үшін адам және халықтар құқықтары жөніндегі африкалық Сотқа тікелей жүгінуге мүмкіндік беретін мәлімдеме жасауы тиіс. 2008 жылы Шарм-эль-Шейхтегі екі түрлі сот инстанцияларының жұмысын қаржыландыру проблемасына байланысты Африка одағы мемлекет және үкімет басшыларының Конференциясы «африкалық сот төрелігі және Адам құқықтары соты» атты африкалық Соттың біріккен юрисдикциясына Африка одағының Сот төрелігі Сотпен бірігуі туралы хаттама қабылдады. Бұл Хаттама 1998 жылғы 10 қаңтардағы адам және халықтар құқықтары жөніндегі африкалық сот құру туралы Адам және халықтар құқықтарының африкалық хартиясының хаттамасын (2004 жылғы 25 қаңтарда күшіне енді) және 2003 жылғы 1 шілдедегі Африка одағының соты туралы хаттаманы (2005 жылғы 25 қарашада күшіне енді) ауыстырады. Біріккен сот екі секциядан тұруы тиіс: Адам құқықтары жөніндегі Секция және жалпы істер жөніндегі Секция. Соңында, бұл хаттама да күшіне енбеді, өйткені әлі күнге дейін АС-қа мүше мемлекеттердің ратификацияларының ең аз санын алған жоқ (оны тек бес мемлекет ратификациялаған: Ливия, Мали, Буркина-Фасо, Бенин және Конго) [131, б. 108].

Еуропалық және американдық аналогтар қарағанда, адам және халықтар құқықтары жөніндегі африкалық Сот неғұрлым кең юрисдикцияға ие, себебі Африка хартиясына сәйкес оған жіберілген адам құқықтарының бұзылуына ғана емес, тиісті мемлекеттер бекіткен адам құқықтары саласындағы кез келген актілердің негізінде де қолданылады. Сот адам мен халықтар құқықтарының африкалық Хартиясын, ел ратификациялаған адам құқықтары туралы хаттаманы және басқа да тиісті құжаттарды түсіндіруге және қолдануға қатысты өзіне ұсынылған барлық істер мен дауларға қатысты құзыретке ие. Африкалық Сот сондай-ақ Комиссия айналысатын мәселелерді қоспағанда, адам құқықтары туралы түрлі конвенцияларға қатысты кез келген заң мәселесі бойынша консультациялық қорытынды бере алады. Сонымен қатар, Адам құқықтарын қорғау жөніндегі Еуропалық сотпен салыстырғанда, африкалық сот бірегей құрылымға ие, себебі секцияларға бөлінбейді, яғни оның шешімдері көпшілік дауыспен қабылданады, шешімдер түпкілікті және шағымдануға жатпайды. Сот Африка одағына мүше мемлекеттердің азаматтары қатарынан он

бір судьядан тұрады. Африка сотының судьялары алты жыл мерзімге сайланады және тек бір рет қайта сайлануы мүмкін. Сотта Бас хатшыдан, хатшының орынбасарынан және өз функцияларын тиімді орындау үшін сотқа қажетті басқа да лауазымды адамдардан тұратын Хатшылық бар [131, б. 108].

Соттың бірінші отырысы 2006 жылдың 2-5 шілде аралығында өтті, ал істің мәні бойынша бірінші шешім 2013 жылдың 14 маусымында шығарылды (осындай ұзақ мерзім қатысушы мемлекеттердің сот құзыретін тану туралы арнайы өтінішінсіз жеке тұлғалар мен ҮЕҰ-дың шағымдарын қарауға қабылдаудан Соттың тұрақты бас тартуымен байланысты болды.). Алайда, көп ұзамай сот қызметі қайтадан тоқтап қалды, себебі 2014 жылдың маусым айында Малабода (Экваторлық Гвинея) өткен Африка одағының саммитінде 2008 жылғы африкалық сот төрелігі және адам құқықтары сотының статуты туралы хаттама Африка Одағы мен Халықаралық қылмыстық сот арасындағы шиеленіс салдарынан қосымша хаттама қабылдау жолымен өзгертілді. Әзірше тек 9 африкалық мемлекет хаттамаға қол қойды: Бенин, Чад, Республика Конго, Гана, Гвинея-Бисау, Кения, Мавритания, Сьерра-Леоне, Сан-Томе и Принсипи. Хаттаманың күшіне енуі үшін 15 мүше мемлекеттің оны ратификациялауы қажет. Жаңа хаттамаға сәйкес соттың ұйымдық құрылымдарында және құзыреттілігіндеелеулі өзгерістер болды [131, б.108]:

1) соттың құзыреті қылмыстық істерді (геноцид, агрессия, адамзатқа қарсы қылмыстар, әскери қылмыстар және т.б.) қарау есебінен кеңейтілді. Егер Хаттама күшіне енсе, онда адам құқықтары жөніндегі еуропалық және американдық соттармен салыстырғанда Африка соты Халықаралық қылмыстық юрисдикция берілген адам құқықтарын қорғау жөніндегі әлемдегі бірінші аймақтық сот болады;

2) болашақ сот құрылымында қабылданған хаттамаға сәйкес Халықаралық қылмыстық істер бойынша тағы бір секция, сондай-ақ құрамында прокурор мен оның екі орынбасары бар айыптаушының кабинеті пайда болуы тиіс;

3) африкалық мемлекеттер мен үкіметтердің басшыларына, сондай-ақ басқа да жоғары лауазымды адамдарға олардың функцияларын орындау кезеңінде сот қудалауынан иммунитет берілді.

Жалпы қорытынды ретінде африкалық хартия бойынша бақылау *тетігінің*саяси сипатын атап өткен жөн, бұл африкалық жүйені еуропалық жүйеден ажыратады [134, б. 249].

Африкалық Хартияның адам және халқы құқықтарының көзге түсетін әлсіз механизміне қарамастан, индивидтің халықаралық-құқықтық тұлғаға көзқарасы біз үшін, Африка континентінде әлсіз болса да, жеке тұлғалардың жолдауын қарауда халықаралық механизмі бар екені маңызды.

Еуропа мен Америкада аймақтық сипаты бар индивидтердің өтініштерін қараудың өзінің халықаралық тетіктері жұмыс істейді. Әлі толық жұмыс істемейтін африкалық механизмге қарағанда, олар анағұрлым пәрменді, өйткені индивидтердің шағымдарын осы органдарда қарау заңды түрде міндетті шешімдер шығарумен аяқталады. Дәл осы жағдай көптеген ғалымдар үшін

Европа мен Америкада көрсетілген бақылау механизмдерін тіркейтін халықаралық құқық нормаларын жеке жіктеу тобына бөлуге негіз болады.

Егер Африкада адам және халықтар құқықтары жөніндегі африкалық Соттың мекемесіне арналған адам және халықтар құқықтарының африкалық Хартиясының Хаттамасына сәйкес, индивидтердің құқықтарын қорғаудың халықаралық Сот тетігі әзірге толық шараға тартылмаған болса, онда Европа мен Америкада бұл аймақтық тетіктер қазірдің өзінде елеулі тәжірибе жинақтаған.

Адам құқықтарын қорғаудың өңірлік тетіктерінің арасында Европалық жүйе неғұрлым дамығаны болып табылады. 1950 жылғы Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы Европалық Конвенция негізінде құрылған индивидтердің құқықтарын қорғаудың бастапқы тетігі (1953 жылы күшіне енді) [135], 1998 жылдың 1 қарашасына дейін редакцияда заңды міндетті шешім қабылдауда үздік петиция құқығына қолданылатын механизмді еске салды [121, б.114].

1998 жылғы 1 қарашадағы №11 хаттама және өтпелі кезең күшіне енгеннен кейін Конвенцияның орындалуын бірыңғай тұрақты жұмыс істейтін орган-Адам құқықтары жөніндегі Европалық Сот қамтамасыз ете бастады. (бұған дейін тұрақты емес негізде екі орган әрекет етті – адам құқықтары жөніндегі Европалық Комиссия және адам құқықтары жөніндегі Европалық сот). Конвенция негізінде мемлекетаралық шағымдар рәсімі де, индивидтердің шағымдарын қарау рәсімі де қолданылады. Европа конвенциясының қолданылу аясын кеңейту үшін Европа кеңесі жаңа құқықтарды бекітетін немесе оларды қолдану жүйесін өзгертетін 12 хаттама қабылдады. Адам құқықтарын қорғау жөніндегі Европалық жүйе құқықтық нормалардың айрықша жиынтығын қамтиды және қазіргі уақытта оның шешімдерін орындаудың жоғары дәрежесіне қол жеткізілді. Европалық Конвенцияға қосымша европалық әлеуметтік Хартияны, европалық әлеуметтік Хартияға қосымша Хаттаманы, азаптауларды және адамдық қадір-қасиетін қорлайтын қарым-қатынасты немесе жазалауды болдырмау жөніндегі Европалық Конвенцияны қоса алғанда, адам құқықтары жөніндегі бірнеше өзге де Европалық шарттар бар. Бұдан басқа, адам құқықтарымен байланысты бірнеше өзге институттар бар, оның ішінде азаптауды болдырмау жөніндегі Европалық комиссия, Брюссельдегі Европалық сот (Европалық Одақ Соты) және Европарламент. Европа Кеңесіне Европалық одаққа қарағанда көп мүшелер кіреді. Европалық Конвенцияда көзделген адам құқықтарына байланысты негізгі стандарттар осы екі ұйымның жұмысы үшін жалпыға танылған база болып табылады [136].

Біз қарастырып отырған тақырыптың аспектісінде индивид Адам құқықтары жөніндегі Европалық сотқа оның құқығын немесе бостандығын басқа индивидтің ықтимал бұзуы жөнінде жүгіне алмайтын ереже өте маңызды болып табылады, өйткені адам құқықтары жөніндегі Европалық сотқа тек қатысушы мемлекеттің адам құқықтарын бұзуына байланысты шағым беруге болады.

Жеке тұлғаға қарсы кез келген петицияны сот 34-бап бойынша rationepersonae Конвенциясымен сәйкес келмеуі бойынша қолайсыз деп тануы тиіс.Әдебиетте аталып өткендей, құқықтар мен бостандықтар тұжырымдамалары өздерінің Конвенцияда көрсетілген түрінде айқын болады, яғни оның авторлары жеке тұлғалар арасындағы қатынастарда осы құқықтар мен бостандықтардың қолданылмайтындығын білдірді. Еуропалық конвенцияның бірде-бір ережесі Жеке тұлғалар арасындағы қатынастарда Конвенцияның қолданылуының пайдасына немесе танылуына қарсы барлық айқындықпен келтірілуі мүмкін болмаса да, осы уақытқа дейін бұрын қолданыста болған адам құқықтары жөніндегі Еуропалық Комиссия мен Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сот индивидтердің арасындағы қатынастарға Конвенция нормаларының қолданылуын мойындау үшін қалыс қалған.[134, б. 46-48].

Егер азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіге Факультативтік хаттама қабылдау талап етілсе, онда Еуропалық Конвенцияға жеке петициялар идеясы алғашқы кезден бастап болған деп есептеуге болады. Жеке петицияға қатысты құқық №11 хаттама күшіне енгеннен кейін халықаралық пакт бойынша қосымша және Еуропалық Конвенция бойынша міндетті болып табылады [134, б. 238].

Әрбір жағдайда петиция қолайлы деп танылуы және мәні бойынша қарауға қабылдануы үшін, ол бірқатар талаптарға жауап беруі қажет. Қосымша Хаттама бойынша хабарлама қабылдауға келмейтін деп танылады, егер: 1) құқықтық қорғаудың барлық ішкі құралдары сарқылмаса; 2) жасырын хабарлама болса; 3) хабарлама осындай хабарламаларды ұсыну құқығын артық пайдаланса; 4) хабарлама Пактінің нормаларымен сәйкес келмейтін болса; 5) мәселе халықаралық талқылаудың басқа рәсіміне сәйкес қарастырылса. Еуропалық Конвенция осы тізбеге бірқатар жаңа белгілерді қосады,мысалы, егер ұлттық органдар түпкілікті шешім шығарған сәттен бастап алты айдан астам уақыт өтсе, сондай-ақ егер ол анық негізсіз болса, шағым өрескел деп танылады [134, б. 238].

Жеке шағым берудің екі конвенциялық тетігі - 1966 жылғы пактіге Факультативтік хаттама және Еуропалық Конвенция бойынша индивидтің құқығы бұзылған жағдайда бір мезгілде екі шартта бекітілген екі жүйенің қайсысын таңдаса да өзі шешуге құқылы.

Бұл ретте индивидтерге көрсетілген шарттар бойынша мемлекет өз міндеттемелерін бұзуы туралы шешім қабылдаған жағдайда Тараптар үшін салдарлардағы айырмашылықтарды ескеруі қажет: 1966 жылғы пактіге сәйкес, бұзушылықтың құрбаны максималды үміт ете алатыны — бұл құқық бұзушы мемлекетке саяси ықпал етуі (қысымы). Еуропалық Конвенция бойынша, егер достық реттеуге қол жеткізу мүмкін болмаса, істі қарау адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сот шешімінің қабылдануымен сөзсіз аяқталады: бұл құқық бұзушы мемлекеттің заңнамалық және құқық қолдану практикасына өзгерістер енгізуге [134, б. 240], сондай-ақ бұзылған құқықты қалпына келтіруге мәжбүр болуына бірнеше рет әкеп соқты.

Бірдей шағымдар екі рәсімге сәйкес бір мезгілде берілген жағдайлар болуы мүмкін. Бұл ретте петицияны адам құқықтары жөніндегі Комитет пен Еуропалық адам құқықтары жөніндегі Сот қолайсыз деп танылатын жағдайы жоққа шығарылмайды. Көбінесе өтініш берушілер басқа органдардан адам құқықтары жөніндегі Комитеттің пайдасына өз шағымдарын қайтарып алатын, алайда өтініш беруші өзінің шағымын адам құқықтары жөніндегі Комитетінен адам құқықтары жөніндегі Еуропалық Комиссияның пайдасына кері қайтарып алған жағдайы да белгілі (№11 хаттама күшіне енгенге дейін, оған сәйкес адамдар сотқа тікелей қол жеткізді) [137, б.13].

Егер петиция алдымен Пактінің, ал содан кейін – Конвенцияның рәсімдеріне сәйкес жіберілетін болса, онда егер бұл ретте адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сот Еуропалық Конвенцияның 35-бабы 1-тармағының (b) тармақшасынан туындайтын осы іс бойынша ешқандай жаңа ақпарат ұсынбаса, ол сөзсіз жөнсіз деп танылады. Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сотқа, содан кейін – адам құқықтары жөніндегі Комитетке петицияның бастапқы бағытталу мүмкіндігі жөнінде, 1966 жылғы пактіге Факультативтік хаттаманы ратификациялауға ниет білдірген ұйымның мүше-елдеріне 1970 жылы бекіту кезінде адам құқықтары жөніндегі комитетке жеке тұлғалардан хабарламаларды қабылдау және қарау өкілеттігін мойындамау туралы ескерту жасауға шақырумен жасалған Еуропа Кеңесі Министрлер комитетінің үндеуі бар, бірақ бұл хабарламалар Еуропа конвенциясында белгіленген рәсімге сәйкес қаралған немесе қаралымында болуы керек. Кейбір елдер (Дания, Франция, Италия, Испания, Швеция және т.б.) осындай ескертпелер жасады. Министрлер Комитетінің мұндай ұстанымы еуропалық органдардың шешімдеріне шағымдану Конвенцияның бақылаушы органдарының шешімдерінің түпкілікті екенін растайтын Еуропалық Конвенцияның авторларының ниеттеріне қайшы келетіндігі түсіндіріледі [134, б. 239-240].

Еуропалық Конвенцияның 34-бабы бойынша «сот кез келген жеке тұлғадан, үкіметтік емес ұйымнан немесе жеке тұлғалардың кез келген тобынан шағым ала алады, олар Жоғары Уағдаласушы Тараптардың бірінің Конвенция ережелерінде және оның хаттамаларында көзделген құқықтарды бұзудың құрбаны болып табылады» деп мәлімдейді. «Мәртебелі Уағдаласушы Тараптар осы құқықты тиімді жүзеге асыруға ешқандай да кедергі келтірмеуге міндеттенеді». Ғалымдардың көпшілігінің пікірінше, Конвенцияның 34-бабы оның ең озық ережесі болып табылады.

Еуропалық Конвенцияны ратификациялаған сәттен бастап мемлекеттің юрисдикциясындағы кез келген тұлға оған адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сотқа петиция беруге құқылы. Конвенцияның 1-бабынан көрініп тұрғандай, адамның азаматтығы маңызды емес. Осылайша, осы құқыққа «тиісті мемлекеттің барлық азаматтары мен ұлттық үкіметтік емес ұйымдар, осы мемлекеттің аумағында жүрген Еуропа Кеңесіне мүше басқа мемлекеттердің барлық азаматтары, тіпті елге өте ұзақ емес, оның аумағына кездейсоқ немесе заңсыз кірген барлық шетелдіктер, сондай-ақ босқындар мен азаматтығы жоқ адамдар ие».[138, б. 33-34].

Бақылау механизмін реформалауға дейін жеке петициялар құқығы қосымша сипатта болды, яғни тікелей түрде Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сотқа емес, тек Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық Комиссияға жүгінуге болатын еді. Егер Конвенцияны бұзғаны үшін айыпталған мемлекет Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық комиссияның мұндай шағымдарды қарау құзыретін тану туралы мәлімдеме жасаған жағдайда ғана жеке тұлғалардың бақылау органдарына жүгінуіне болатын еді [134, б. 105].

Петицияны қолайлы деп тану үшін өтініш беруші заң бұзушылықтың құрбаны болуы керек. Сондықтан Конвенцияны дұрыс қолдану үшін «құрбан» терминінің мәні үлкен маңызға ие. Бұл термин 34-бапта қаралып отырған әрекетпен немесе әрекетсіздікпен кездескен тұлғаны білдіреді [139].

Сонымен қатар, құқық бұзушылық өтініш берушіге жеке қатысты болуы тиіс [140]. Автор өзінің "құпия шаралардың немесе құпия шараларға жол беретін заңнаманың болуы салдарынан болған бұзушылықтардың құрбаны болып табылатынын "мәлімдей алады, бұл ретте ол мұндай шаралардың шын мәнінде оған қолданылғанын бекітуге міндетті емес" [141]. Соңғы жағдай кейіннен "Бельгияға қарсы Маркс" ісі бойынша шешімде расталды, онда сот "конвенцияның 25-бабы Жеке тұлғаларға қандай да бір заң, егер осы Заң оларды тікелей қозғаса, тіпті оны имплементациялау бойынша жеке шарасыз да, өз бетімен олардың құқықтарын бұзатынын бекіту құқығын береді" деп қаулы етті [142]. Бұл жағдайда адам оның құрбаны болып табылатындығын айта алмады [143]. Еуропалық сот петицияның қолайлылығы туралы шешім қабылдаған кезде, бұзушылық шын мәнінде орын алды деп жорамалдап, мұндай жағдайда аталған адамның заң бұзушылықтың құрбаны болуы мүмкін бе деген мәселені зерделейді. Бұл ретте, АҚЕС петицияның авторы, сондай-ақ бұзушы мемлекет болжаған фактілерді тексереді[134, б. 108].

Белгілі бір жағдайларда Комиссия тұлғаға басқа адам тікелей құрбаны болып табылатын бұзушылық жөнінде өз атынан петиция беру құқығын берді. Осы негізде адам құқықтары жөніндегі Еуропалық Комиссияның прецеденттік құқығында құрбанның жақын туысы немесе кез келген үшінші тарап істі өз бастамасы бойынша комиссияға (ал енді АҚЕС-да) қаралып отырған бұзушылық сондай-ақ оған залал келтірген немесе оның бұзушылығының тоқтатылуы үшін нақты жеке мүддесі болған жағдайда өз бастамасы бойынша бере алатынын білдіретін "жанама құрбанның" тұжырымдамасы әзірленді[134, б.106-107].

Петицияны беру құқығы туралы мәселе бойынша АҚЕС-мен хат жазысудың өздігінен қолайлылық ережелері қолданылатын петиция ретінде қаралмайды. Жалпы ереже бойынша бұл мәселені АҚЕС және тиісті мемлекет әкімшілік тәртіппен шешеді [134, б.108].

Осылайша, БҰҰ жүйесімен және Факультативтік хаттамамен салыстыра отырып 1966 жылғы Пактіге, жеке тұлғалардың петициясы шеңберінде адам құқықтарын қорғаудың Еуропалық жүйесіне шолу БҰҰ-ның соттан тыс тетігіне және Факультативтік хаттамаға қарағанда, ең алдымен, Еуропалық конвенцияға қатысушы елдер үшін міндетті болып табылатын АҚЕС шешімдерін

орындаудың мәжбүрлі тетігінің болуына байланысты неғұрлым тиімді болып табылады деп жасасуға мүмкіндік береді.

Объективтілік үшін біз жеке тұлғалардың халықаралық құқықтықсубъектілігін ескермейтін кейбір сот шешімдерін (бұйрықтарын) береміз және жеке тұлғалардың халықаралық-құқықтық мәртебенің мәні де, іс жүргізу тұрғысынан да кеңейіп келе жатқандығын растаймыз. Атап айтсақ, БҰҰ-ның Халықаралық соты 2001 жылғы 27 маусымдағы өз шешімдерінде АҚШ-қа қарсы Лаграндтар ісіне қатысты (LubrandsCaseGermanyv. UnitedStatesofAmerica) Америка Құрама Штаттарының 1963 жылғы консулдық келісімдер туралы Вена конвенциясының 36-бабын бұзуы Лаграндық ағайындардың жеке құқықтарын бұзу болып табылады деп атап өтті.[121]Халықаралық шартпен құрылған Еуропа Кеңесінің Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық соты соңғы кездері бірқатар елдердің әділет органдарының Еуропалық конвенция нормаларының тікелей әсер етуіне және сонымен бірге халықаралық деңгейге қатысты әрекеттеріне қатал жауап берді. жеке тұлғаның туған тұлғалық. Осылайша, 2003 жылғы 27 наурызда «Скординосоавт. Италия» ісіне жол беру туралы шешімде, Сот осы елдің Кассациялық Сотына (ең жоғарғы сот) «Конвенцияның 34-бабына сәйкес шағым беру шарттары бірдей болмауы керек» деген ескерту жасады. ұлттық деңгейде локусстанды басқаратын жағдайлар », яғни. Еуропалық сотқа жеке шағым түскен жағдайда, адам ұлттық деңгейден гөрі сапалық тұрғыдан басқа заңды тұлғаға ие » [144]. Сондай-ақ, сот көмекші принцип қағидаты ішкі қорғау құралдарын қолдану нәтижесінде алынған нәтижелерге ешқандай бақылауды беруді білдірмейді ... »(192-бет) Жеке адамның әрқашан қолданыстағы жүйенің орталығында болатындығын жеке тұлға Конвенциямен мойындайды. Халықаралық істердің субъектісі ретінде бұл төңкеріс орын алды және адамның өз құқығын халықаралық қорғауы әлсіретілмеуі керек деп атап өтті Соттың жоғары лауазымды тұлғалары [145].

Бұдан басқа, егер соттан тыс тетіктер, ең алдымен, адам құқықтарының жүйелі және дұрыс расталған өрескел бұзушылық фактілерін анықтау үшін анықталғандай, жеке тұлғалардың жеке хабарламаларының (шағымдарының) өздері БҰҰ тұлғасында адам құқықтарының сол немесе өзге елде жаппай, жүйелі және өрескел бұзушылық туралы әлемдік қоғамдастықты хабардар ету функциясын орындайды, ал нақты индивидтердің бұзылған құқықтарын қалпына келтіру немесе қорғау соттан тыс мекемелер үшін екінші дәрежелі сипатқа ие болса, Еуропа Кеңесінің адам құқықтарын қорғау жөніндегі сот тетігі нақты индивидтердің бұзылған құқықтарын қалпына келтіру және қорғау бірінші орынға қояды. Бұл ретте осы жүйеде индивид іс жүзінде Еуропалық конвенцияға қатысушы мемлекеттермен тең құқықтарға ие, бұл индивидтің халықаралық құқық субъектілігін тану жақтастарының ең күшті дәлелдерінің бірі болып табылады.

Америка мемлекеттерінің ұйымы (бұдан әрі - АМҰ) шеңберінде әрекет ететін адам құқықтарын қорғау жүйесі Еуропалық өңірлік жүйемен салыстырғанда бірқатар ерекшеліктерге ие. Американдық ғалымдардың

айтуынша, адам құқықтарын қорғаудың америкаааралық жүйесінің екі негізгі көзі бар: адам құқықтары мен міндеттерінің американдық декларациясы-1948 жылы ОАТ Жарғысымен бір мезгілде ОАТ қабылдаған нормативтік акт және 1969 жылы қабылданып, 1978 жылы күшіне енген Адам құқықтары туралы американдық Конвенция. 1959 жылы ЕАТ Адам құқықтары жөніндегі америкаааралық комиссияны құрды, алайда 1970 жылға дейін ол комиссияға қандай да бір нақты өкілеттіктер бермеген ЕАТ Бас Ассамблеясының қарары негізінде ғана болған. 1970 жылы ОАТ жарғысында өзгерістер болды, олар америкаааралық комиссияны ОАТ-тың бас органдарының біріне айналдырды. Бүгінгі таңда Адам құқықтары жөніндегі америкаааралық Комиссия және америкаааралық сот Америка Конвенциясының сақталуына жауапты органдар болып табылады [136].

Г.Е.Лукьянцевтің пікірінше, адам құқықтарын қорғаудың америкаааралық жүйесі негізінде бір уақытта екі емес, бірден үш құжат жатыр: адам құқықтары мен міндеттерінің американдық Декларациясына және Адам құқықтары жөніндегі америкаааралық конвенцияға ЕАТ Жарғысын да қосады, яғни соңғы құжат тек бір ғана ортақ нормамен шектелетіндігі туралы ескерту жасайды: "Америка мемлекеттері нәсіліне, ұлтына, нанымдарына немесе жынысына қарамастан адам тұлғасының негізгі құқықтарын жариялайды", ал басқа екі - адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау және көтермелеу мәселелеріне арналған [134, б. 240-241].

Американдық декларация – саяси, азаматтық, әлеуметтік-экономикалық және мәдени құқықтар жарияланған бірінші халықаралық-құқықтық құжат, өйткені ол 1948 ж. адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясынан алты ай бұрын қабылданған. Оның ерекшелігі-жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарының кең тізбесін ғана емес, сондай-ақ адамның он міндеттерін (жалпы қоғамға және балалар мен ата-аналарға қатысты, білім алуға, заңға бағынуға, қоғамға қызмет етуге, салық төлеуге, шет мемлекеттегі саяси қызметтен тартынуға, жұмыс істеуге және т. б. қатысты міндеттер) бекіту. Бұл құжаттың маңыздылығы 1959 жылдан 1978 жылға дейін Декларация ӨБ бойынша америкаааралық комиссияның құқықтық қызметінің функциясын орындады (1959 жылы ОАТ шеңберінде ӨБ бойынша америкаааралық комиссияны құру туралы шешім қабылданды, ал 1978 жылы - ӨБ бойынша америкаааралық конвенция күшіне енді).

1978 жылдан кейін ӨБ бойынша америкаааралық комиссия қызметінің құқықтық негізі америкаааралық конвенция болды. Сонымен қатар, конвенцияны ратификацияламаған ОАТ–қа мүше мемлекеттерге қатысты комиссия қызметінің құқықтық негізі болып Декларация болып қала береді. Мәселен, бүгінгі күні конвенцияға ОАТ-тың 34 мүшесінің 23-і қатысады, ал екі ел бұрын конвенцияға қатысушы болды, бірақ оның күшін жойды (Венесуэла, Тринидад және Тобаго) . Нәтижесінде, американдық континентте бір аймақтық қорғаныс жүйесі шеңберінде бір уақытта екі кіші жүйе әрекет ететін бірегей жағдай пайда болды: бір базалық құжат үшін заңды міндетті емес Декларация,

екіншісі үшін - қатысушы мемлекеттер үшін міндетті ӨСБ бойынша америкаааралық конвенция [146, б.241 - 242].

1969 жылғы 22 қарашада қабылданып, 1978 жылғы 18 шілдеде күшіне енген Адам құқықтары жөніндегі америкаааралық конвенция (екінші атауы - Сан-Хосе пактісі – құжат қабылданған жер бойынша) жабық шарт болып табылады, өйткені қол қою, ратификациялау немесе оған қосылу құқығына тек ОАТ–ға мүше мемлекеттер ғана ие [147]. Америкаааралық Конвенциядағы құқықтар мен бостандықтардың тізбесі дәстүрлі азаматтық және саяси құқықтардың шегінен шықпайды. Ол азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіде бекітілген тізімде, дегенмен ол еуропалық Конвенциядан кең. Мысалы, онда баланың атына құқық, азаматтыққа құқық немесе ұлтқа құқық, заң алдындағы теңдік құқығы, баспана құқығы және т.б. құқықтар бар. [134, с. 242].

1959 жылдан бастап әрекет ететін ОАТ органы —адам құқықтары бойынша америкаааралыққомиссияОАТ-ның Бас Ассамблеясы 4 жыл мерзімге сайлайтын 7 сарапшыдан тұрады. Комиссия оған қатысушы мемлекеттер тарапынан Конвенцияның бұзылуына шағымдарды қарайды және егер жауапкер мемлекет істі сот қарауына келісімін білдірсе, онда оларды АҚ бойынша америкаааралық сотқа бере алады. Ол сондай-ақ Адам құқықтары мен міндеттерінің американдық декларациясы нормаларының сақталуын қарастыруға құқылы[148].

Адам құқықтары жөніндегі америкаааралық сот (бұдан әрі-БААЖ) юрисдикциясы адам құқықтары туралы американдық конвенцияны (БААЖ) ратификациялаған ААТ-ға мүше мемлекеттерге қолданылатын халықаралық сот органы болып табылады. Адам құқықтары жөніндегі америкаааралық комиссиясына оңтүстік және солтүстік Американдағы адам құқықтарын қорғау жүйесі кіреді. Сот 1969 жылы құрылды, бірақ Конвенция күшіне енгеннен кейін 1979 жылы Сан-Хоседе (Коста-Рика) жұмыс істей бастады. Сот құрамына алты жылдық мерзімге ЕАТ Бас Ассамблеясы сайлайтын жеті судья кіреді. Бір судья бір рет қайта сайлануы мүмкін. Сот төрағасы мен оның орынбасарын судьялар сайлайды. ОАТ мемлекетінің сот құрамында өзінің бір ғана судьясы болуы мүмкін. Егер мемлекеттің осы елге қатысты істі қарау кезінде соттың құрамында өзінің судьясы болмаса, онда ол қосымша судьяны ұсынуға құқылы. Сот отырысы жарты жылда бір рет өтеді, бірақ кезектен тыс отырыстар да болуы мүмкін. Сот АКПЧ және адам құқықтары саласына қатысты кез келген басқа американдық құжатты түсіндіруге құзыреті бар. Сот екі негізгі қызметті атқарады: соттық және кеңес беру. Бірінші жағдайда ол АКЖЖ бекіткен елдерде адам құқықтарының бұзылуының нақты жағдайларын қарастырады. Екінші жағдайда ол ОАТ мемлекетіне қандай да бір заңдар мен АКПЧ заң жобаларының және басқа да құқық қорғау құжаттарына сәйкестігі жөнінде кеңес береді [149].

Жеке тұлғалар ЕСЖБ-дан өзгеше сотқа тікелей жүгіне алмайды. Істі БААЖ қарауына беруді ӨБ бойынша америкаааралық комиссия және БААЖ-ға қол қойған мемлекеттер жүзеге асырады. Жеке тұлғалар комиссияға ғана

жүгіне алады. 2018 жылы сот юрисдикциясын АКЧ ратификациялаған 23 мемлекет мойындайды[149].

Конвенцияның "дау тарабы-мемлекеттер және Комиссияның дауды сотқа жіберуге құқығы бар" деген 61-бабының нормасы іс жүзінде өтініш беруші – жеке тұлғалар Конвенцияның ережелерін бұзуға өз шағымдарын соттың қарауына өз бетінше бастамашылық жасай алмауына, ал қатысушы мемлекеттер мен Комиссия өздеріне берілген дауды америкааралық сотқа жіберу құқығын пайдаланбауына алып келді.

Жағдай тек 2009 жылы ғана өзгерді, егер Конвенцияға қатысушы-мемлекет оның юрисдикциясын мойындайтын болса, ережелері дауды комиссия рәсімінің ережелерін қабылдағаннан кейін соңғы сотқа беруге міндеттеген [150, б.140].

Конвенцияға сәйкес құрылған бақылау тетігінің (Комиссия және сот) жұмыс істеуінің негізінде ереже жатыр, оған сәйкес кез келген адам немесе адамдар тобы, сондай-ақ бір немесе одан да көп ОАТ–ға мүше-мемлекеттерде заңды түрде танылған үкіметтік емес ұйым америкааралық комиссияға қатысушы-мемлекеттің Конвенцияны бұзуға шағымдары бар петицияларды ұсыну құқығы беріледі (Конвенцияның 44-бабы). Егер осы ереже Конвенцияға қатысушы кез келген мемлекет үшін заңды түрде міндетті болса, онда мемлекетаралық шағымдар туралы норма факультативтік болып табылады және осыған орай комиссияның осы мәселе бойынша құзыретін тану туралы арнайы мәлімдеме жасаған мемлекеттерге ғана қатысты қолданылады. Е.Г.Лукъянцев атап өткендей, 1997 жылғы қаңтардағы жағдай бойынша комиссияға жалпы алғанда 13 000 петиций жіберілді, оның 13-і содан кейін сотқа жіберіліп, қаралды. Бұл ретте сот қараған тек екі іс процессуалдық құқықтардың бұзылуына қатысты болғанын, қалғандары зорлық-зомбылық жоғалудың, соттан тыс немесе ерікті жазалаудың болжамды жағдайларына қатысты болғанын атап өту керек [134, б.242].

Барлық петициялар бастапқыда оларды қолайлылық тұрғысынан зерделейтін комиссияға жіберілуі тиіс. Америкааралық конвенция бойынша петицияның қолайлылық өлшемдері тұтастай алғанда Еуропалық конвенция бойынша ұқсас талаптарға сәйкес келеді. Шағым қолайлы деп танылған жағдайда, Комиссия тергеу жүргізеді. Шағымды қарау қорытындылары бойынша америкааралық комиссия баяндама жасайды, онда Конвенцияның бұзылуына жол бергені туралы қорытынды қамтылатын болады. Бұл баяндаманы Комиссия одан кейін қарау үшін Адам құқықтары жөніндегі америкааралық сотқа бере алады [134, б. 242]. Баяндамада фактілер және қорытындылар қамтылады, сондай-ақ комиссияның ұсыныстары мен ұсыныстары баяндалады. Егер осыдан кейін үш ай ішінде мәселе шешілмесе және соттың қарауына берілмесе, Комиссия "іске қатысты ұсынымдар береді және мемлекет жағдайды түзету үшін оған жүктелген шараларды қабылдауға міндетті мерзімді айқындайды" (Конвенцияның 51-бабы). Осы мерзім өткеннен кейін Комиссия көпшілік дауыспен Мемлекет қабылдаған шаралар жеткілікті болып табылатынын айқындайды. Осылайша, Я.С.Кожеуров

қорытындылағанындай, Комиссия шешімдері БААЖ шешіміне қарағанда, істі Комиссия немесе мүдделі мемлекет қарауына бере алатын ұсынымдық сипатта болады [121, б. 116-117].

Егер "Конвенцияның қорғауындағы құқықтар мен бостандықтарды бұзу орын алса "сот" жәбірленуші тарапқа оның бұзылған құқықтары мен бостандықтарын пайдалануды қамтамасыз ету үшін" шешім шығара алады. Қажет болған жағдайда сот бұзушылықтың салдарын түзетуге, сондай-ақ зардап шеккен тарапқа әділ өтемақы төлеуге қаулы етеді (63-бап) және Конвенцияның 68-бабына сәйкес оның шешімі дауға қатысушы мемлекеттер үшін міндетті болып табылады [147].

Тәжірибе көрсетіп отырғандай, Соттың маңызды функцияларының бірі "аса маңызды және шұғыл жағдайларда, сондай-ақ қажет болған жағдайда адамдарға орны толмас зиян келтірудің алдын алу үшін" аралық шараларды қабылдау болды (Конвенцияның 63-бабының 2-тармағы). Мұндай шараларды сот өзі қарайтын істер бойынша да, американ аралық комиссияда да қабылдай алады. Қазіргі Латын Америкасының ерекше жағдайларын ескере отырып, осы шаралар адам құқықтарын бұзуға қатысты істер бойынша куәгерлердің зорлық-зомбылықтан қоршауда оң рөл атқарды [134, б.242].

Осылайша, істі сотқа беру құқығына тек Конвенцияға қатысушы мемлекеттер мен американ аралық комиссия ғана ие болады, бірақ индивид емес. Индивидтар шағымды өзі қарайтын немесе істі сотқа жіберетін комиссияға ғана жүгіне алады. Мұндай жағдай Еуропалық адам құқықтарын қорғау жүйесіне реформаға дейінгі кезеңге тән болды. Бұл ретте қаралған істер бойынша сот шешімдері қатысушы тараптар үшін міндетті және шағымдануға жатпайды. Нәтижесінде, американдық жүйе жеке тұлғаның бұзылған құқықтарын қорғау ісіндегі мемлекеттің рөлін басым ету қағидатында құрылған.

В. А. Карташкиннің айтуынша, американ аралық жүйе аясындағы бақылау органдарының қызметі "іс жүзінде тиімсіз" болып шықты, бұл туралы сот шығарған шешімдер мен кеңес беру қорытындыларының аз ғана саны куәландырады [151, б. 97].Бұған Р.Бөкенбаев пен Е.Б. Ахметов «Оңтүстік Американың көптеген мемлекеттері үшін мемлекеттік егемендікті абсолюттандыру әлі де ерекше болып саналады және оны арнайы халықаралық-құқықтық актілер мен қосымшаларға негізделе отырып бақылау механизміне беймдеуіне (консультативтік және сот органдарын) негізделгенін қаламайды» деп атап, және еуропалық жүйеге ұқсас индивидтердің 1969 жылғы Американ аралық конвенцияда көзделген құқықтарды қорғауға қол жеткізуі тиіс екендігіне назар аударады [152].

Е.Г.Лукъянцевтің айтуынша, американ аралық жүйенің жоғары емес тиімділігінің себептерінің бірі оны құру кезінде Конвенция авторлары Еуропалық конвенцияның көптеген элементтерін "американдық топыраққа" механикалық көшіруге тырысқан деп есептеуге болады. Бұдан басқа, еуропалық жүйеге ұқсас жүйені іске қосу үшін ЕАТ жетіспейтін айтарлықтай қаржылық қаражат талап етіледі [134, б.243].

Осылайша, индивидтердің құқықтарын қорғаудың үш аймақтық жүйесін шолу талдауы – африкалық, еуропалық және американдық-бұзылған субъективті құқықтарды нақты қорғау аспектісінде ең пәрменді Еуропалық жүйе болып табылады, ол неғұрлым саяси боялған африкалық және американдық жүйелерге қарағанда, құқықтық сипатқа ие. Егер еуропалық жүйенің басты тұлғасы индивид болып табылса, онда американдық және африкалық жүйелерде – басты бұрышта мемлекет қойылған. Сонымен қатар, аталған жүйелердің ешқайсысында индивидтің халықаралық құқық субъектілілігі туралы ештеңе айтылмаған.

Егер барлық бөлімшелерге қорытынды келтірсек, индивидтің Халықаралық ұйымдарға және мемлекет мүшесі болып табылатын олардың органдарына жүгіну құқығы тұлғаға ұлттық құқық пен мемлекеттің халықаралық міндеттемелері шегінде беріледі. Мұндай жағдайларда адамдардың осындай органдарға еркін және дербес қол жеткізуі туралы және олардың халықаралық құқық субъектілілігі туралы айтуға бола ма, егер индивидтің бұл мүмкіндігі Халықаралық құқық емес, мемлекеттік органға немесе ұлттық заңнамаға ие болса? Оңтайлы жауап беру қиындық тудырады.

Сонымен қатар, индивидтің халықаралық құқық субъектілілігінің болуы туралы мәселе оның халықаралық құқық субъектісі ретінде мемлекет қатысушысы болып табылатын мемлекетаралық сот мекемелерінде халықаралық қорғалу құқығына әсер етпейді деп сеніммен айтуға болады. Бұл жағдайда мемлекеттердің әрқайсысының индивидтердің халықаралық құқық қорғау мекемелері мен ұйымдарына тікелей жүгіну мүмкіндігін тануына қатысты келісімділігі бар.

Индивидтар үшін белгілі бір құқықтарды көздейтін халықаралық шарттардың нормалары олардың халықаралық құқық бойынша құқық субъектілілігінің дәлелі бола алмайды. Мәселен, адам құқықтары жөніндегі Еуропалық конвенцияға №1 хаттаманың "әрбір жеке немесе заңды тұлғаның өз мүлкін бейбіт түрде иеленуге құқығы бар" деген 1-бабының тұжырымдалуы осы тұлғалардың халықаралық құқық субъектілілігінің дәлелі болып табылмайды, сондай-ақ 1982 жылғы Теңіз құқығы туралы БҰҰ Конвенциясының 52 бабы бойынша "барлық мемлекеттердің қайықтары архипелажды сулар арқылы бейбіт өту құқығын пайдаланады..." бірақ бұлтеңіз қайықтарының халықаралық құқық субъектілілігінің дәлелі болып табылмайды, немесе 1944 жылғы Халықаралық Азаматтық авиация туралы Чикаго конвенциясының 5-б әрбір Уағдаласушы Мемлекет басқа мемлекеттердің барлық әуе кемелері Конвенцияның ережелері сақталған жағдайда оның аумағына ұшуды жүзеге асыруға құқығы бар..." бұл әуе кемелерінің халықаралық құқық субъектілілігінің дәлелі болып табылмайды. Халықаралық экологиялық құқық саласындағы конвенциялардың көпшілігі жануарлар дүниесінің түрлі өкілдерін – ақ аюларды, киттерді, итбалықтарды және т.б. қорғауға бағытталған, бұл оларды халықаралық құқық субъектілері ретінде танытпайды. Мемлекет аталған барлық баптарда конвенциялық құқықтарды құрметтеуге, қамтамасыз етуге, жүзеге асыруға және қорғауға міндеттеме

алады және шарттардың, олардың халықаралық құқықтық қатынастарының адресаттарының қолданылуының объектілік саласын айқындайды. Осыған байланысты зерттеушілердің жеке тұлғаның халықаралық құқық субъектілілігі туралы бекітуі бірнеше кесімді болып көрінеді.

Қорытындыда жоғарыда келтірілген мысалдар негізінде жеке тұлғалар шарттарға қатысушы мемлекеттерден және халықаралық ұйымдардан тәуелсіз бола алмайтынын атап өту қажет. Олар өз бетінше, мемлекеттердің қатысуынсыз, халықаралық құқық саласында әрекет қабілеттілікке, құқық қабілеттілігіне, деликт қабілетіне ие бола алмайды. Бұл мәселе бойынша пікір алмасуда жеке тұлға халықаралық құқықтың ерекше объектісі болып табылады деген пікірдің де бар екенін куәландырады [153].

Тұлғалардың халықаралық ұйымдар мен органдарға қол жеткізуі мемлекеттер арасында жасалған шартқа негізделген және индивидке осындай құқық қабілеттілігі бар мемлекеттердің келісімімен туынды болып табылады. Халықаралық құқыққа сәйкес мемлекеттің өзін халықаралық органдарға қатысты индивидтер үшін жасалатын міндеттемелерден босатуға құқығы бар. Демек, индивид халықаралық құқық қабілеттілігіне ие емес, мемлекеттер мұны орынды деп тапқан жағдайда ғана индивидте халықаралық құқық қабілеттілік пайда болады, ал халықаралық құқық қабілеттілігінің болмауы халықаралық құқық субъектілілігінің жоқтығын да білдіреді.

3 ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ СУБЪЕКТІЛІГІН ТАНУДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖӘНЕ ГЕОСАЯСИ АСПЕКТІЛЕРІ

3.1 Жеке тұлғалардың халықаралық қылмыстар жасағаны үшін халықаралық қылмыстық жауапкершілігі және олардың халықаралық құқық субъектілілігі мәселелері

Халықаралық құқық индивидтерге тікелей қолданылмағанымен, ол шын мәнінде адамға белгілі бір құқықтар береді. Сонымен қатар, шектеулі жағдайларда халықаралық құқық индивидтерге тікелей қатысты болуы мүмкін. Ең көп таралған жағдай - адамдар бейбітшілік пен адамзат қауіпсіздігіне қарсы қылмыстар үшін халықаралық қылмыстық жауапкершілікке тартылуы.Адамға адамзатқа қарсы қылмыстарға айып тағылған кезде, оның азаматтық мемлекетінің ұлттық заңдарына қарамастан, тікелей халықаралық құқыққа сәйкес соттауға болады. Сондықтан бұл жағдай индивидтің халықаралық құқық субъектілілігінің маңызды дәлелі ретінде жиі келтіріледі[154].

Қарулы жанжалдарды тудырғаны үшін жеке тұлғаларды жауапкершілікке тарту қажеттілігі 1789-1794 жж. француз буржуазиялық төңкерісі негіздеді. Дегенмен, тиісті прецеденттің бірінші нақты әрекеті бірінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін ғана орын алды. Ол нәтижесіз аяқталды және II Вильгельм императоры жазадан құтылды. Жазалау үшін адамға Нидерланды тарапынан баспана беру ғана емес, сол кезеңдегі халықаралық-құқықтық сипаттағы көптеген құбылыстардың үлгілерінің жетілмегендігі де кедергі болды. Ең алдымен, бұл мемлекет пен индивидтің халықаралық-құқықтық жауапкершілігіне қатысты [155].

Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін, индивидтердің халықаралық құқық нормаларын бұзғаны үшін жауапкершілік институты қарқынды дамыды. Нюрнберг әскери трибуналының үкімінің белгілі тезисі: "халықаралық құқыққа қарсы қылмыстарды абстрактілі субъектілер емес, адамдар жасайды және осындай қылмыс жасаған жеке тұлғалардың жазасы арқылы ғана халықаралық құқық ережелерінің сақталуын қамтамасыз етуге болады" [156]. Бұл халықаралық құқықты бұзғаны үшін мемлекеттің жауапкершілігімен қатар құқық бұзушылық жасаған индивидтің жауаптылығы да туындауы тиіс дегенді білдіреді. Бұл орайда М.Б.Құдайбергенов "құқық бұзушы субъектісіне халықаралық-құқықтық жауапкершілік тартудан тұратын ерекше халықаралық-құқықтық тетікті қолдану арқылы ғана халықаралық құқықтың пәрменділігі қамтамасыз етілуі мүмкін" деп атап өтті [157].

А.Орахелашвилидің пікірінше, белгілі бір іргелі халықаралық міндеттемелерді елеулі бұзғаны үшін жауапты адамдарды соттау қажеттілігі гуманитарлық құндылықтарды қорғау және шамадан тыс зорлық-зомбылықты болдырмау үшін халықаралық құқыққа енгізілді. Кең ауқымды қарулы қақтығыстар кезінде орын алған немесе өз халқына қарсы диктаторлық режимдер жасаған зұлымдық кінәлі адамдарды жазалау қажеттілігінің түсінігін анықтады. Әскери қылмыстар мен адамзатқа қарсы қылмыс жасаған адамдарды

жазалау БҰҰ Жарғысы мағынасында халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті қалпына келтірудің маңызды шарты болып табылады. Аталған іс-әрекеттерді жасаған тұлғалар халықаралық құқық бойынша жеке жауапкершілікте болуы тиіс ереже халықаралық құқықтың жалпыға танылған принципі болып табылады ("juscogens" принципі) және бірінші елеулі прецеденттер Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін жұмыс істеген Нюрнберг пен Токиодағы халықаралық трибуналдар болды [154,p.275].

Мұндай жағдайларда халықаралық құқыққа сәйкес жеке жауапкершілік халықаралық құқық субъектілігінің дәлелі болып табыла ма, соны түсіну үшін, индивидтердің осы трибуналдар алдында қашан және қандай жағдайда жауапты екенін талдау қажет. Ол үшін, А.Орахелашвилидің айтуынша, халықаралық қылмыстық трибуналдар құратын актілерге талдау жүргізу, оларды құрудың алдын ала шарттары мен себептерін, сондай-ақ мемлекеттердің халықаралық міндеттемелерінің табиғаты мен құқықтық контекстін қарау қажет [154, p.275].

Егер жалпы индивидтердің Халықаралық қылмыстық жауапкершілігіне арналған халықаралық құқық нормалары туралы айтатын болсақ, онда оларды әртүрлі негіздер бойынша жіктеуге болады. Біздің ойымызша, ең сәтті жіктемелердің бірі ресейлік зерттеуші Я.С.Кожеуров ұсынған жіктеу болып табылады. Бұл ғалым қандай да бір әрекеттің қылмыстылығын, сондай-ақ оның белгілерін белгілейтін халықаралық құқықтың барлық нормаларын қылмыстық қудалау және кінәлі адамдарды жазалау мәселелері кімнің құзыретінде болуына байланысты халықаралық сот органдарының немесе ұлттық құқықтық жүйелердің құзыретінде екі топқа бөледі [121, б. 120-126]:

1) Халықаралық сот органдарының кінәлі жеке тұлғаларды Халықаралық қылмыстық қудалау мен жазалаудың халықаралық-құқықтық тетіктерін айқындайтын халықаралық құқық нормалары;

2) кінәлі индивидтердің қылмыстық қудалау мен жазалаудың барлық мәселелері ұлттық құқықтық жүйелердің құзыретіне жатқызатын халықаралық құқық нормалары.

Нормалардың бірінші тобының негізгі ерекшеліктері Я. С. Кожеуровтың пікірі бойынша:[121, б. 120]:

1) осы нормалардың жалпы жұрт таныған сипаты, бұл ғалымдарға олардың жалпы халықаралық құқық бойынша қылмыстармен қарастырылған құқық бұзушылықтарды атауға негіз береді (мысалы, ресейлік ғалымдар И.И.Лукашук пен А.В.Наумов оларды дәл осылай деп атайды [158, б. 69]);

2) осы нормаларды бұзғаны үшін жауапкершілік индивидтердің мәртебесіне, қылмыс жасалған орны мен уақытына, ескіру мерзімінің өтуіне (1968 жылғы Әскери қылмыстар мен адамзатқа қарсы қылмыстарға ескіру мерзімінің қолданылмайтындығы туралы Конвенция [159]), ұлттық құқықтағы қылмыс ретінде әрекетті бекітуге қарамастан туындайды.;

3) осы нормалармен әрекеттің қылмыстылығын ғана емес, сондай-ақ кінәлі индивидтерді қылмыстық қудалау, соттау және жазалау принциптерін анықтау;

4) осы нормалар негізінде индивидтерге халықаралық құқықты тікелей қолданатын халықаралық соттар (трибуналдар) құру болып табылады.

Я.С.Кожеуров ұсынған жіктемедегі нормалардың екінші тобы халықаралық құқық нормаларын қамтиды, олар әрекеттердің қылмыстылығы мен олардың белгілерін анықтайды,ал кінәлі индивидтердің қылмыстық қудалануы мен жазаланудың барлық мәселелерін ұлттық құқықтық жүйелердің құзыретіне жатады.

Егер бірінші сыныптау тобы жалпы халықаралық құқық бойынша қылмыстарға қатысты болса, онда нормалардың екінші тобының құрамы халықаралық шарттарда қамтылған "конвенциялық" қылмыстарға қолданылады. Осы халықаралық шарттарға қол қойған мемлекеттер қылмыстық қудалау мен жазалау мәселелерін регламенттей отырып, аталған нормаларды өзінің ішкі құқығына енгізуге міндеттенеді. Басқаша айтқанда, қылмыстық қудалау және үкім шығару ұлттық құқық нормалары негізінде "конвенциялық" қылмыстар бойынша жүзеге асырылады [121, б. 125]. Я.С.Кожеуровтың пікірі бойынша дәл осы жалпы халықаралық құқық бойынша қылмыстардан конвенциялық қылмыстардың түбегейлі айырмашылығы болып табылады.

Конвенциялық қылмыстардың едәуір санын ескере отырып, талдаудың ыңғайлылығы үшін ғалымдар оларды әртүрлі негіздер бойынша жіктейді. халықаралық-құқықтық ғылымда бар барлық жіктеулерді қарастыруды мақсат етпей, ресейлік ғалымдар И. И. Лукашук пен А. В. Наумов ұсынып отырған жіктемелердің бірін ғана келтіреміз [158, б.132-133]:

1) халықаралық терроризм көріністері болып табылатын қылмыстар – әуе кемелерін басып алу және Халықаралық Азаматтық авиация қауіпсіздігіне қарсы бағытталған басқа да заңсыз іс-әрекеттер; кепілге алынған адамдарды басып алу; халықаралық қорғауды пайдаланатын адамдарға қарсы қылмыстар; ядролық материалды заңсыз басып алу және пайдалану; теңіздегі кеме қатынасы қауіпсіздігіне қарсы бағытталған қарақшылық және басқа да заңсыз актілер;

2) адам бостандығына қол сұғатын қылмыстар – сауда-саттық және құлдық; әйелдер мен балаларды сату; жезөкшелікті пайдалану;

3) Қоғамдық, оның ішінде экономикалық қауіпсіздікке қол сұғатын қылмыстар – қоршаған ортаны ластау; атыс қаруын заңсыз сатып алу және сақтау; жол-көлік қылмыстары; спорттық және өзге де ойын-сауық іс-шаралары кезіндегі бұзақылық мінез-құлық; теңіз кемелерінің соқтығысуы және теңізде көмек көрсетпеу; теңіз кабелінің жарылуы немесе зақымдануы;

4) халықтың денсаулығына және қоғамдық имандылыққа қол сұғатын қылмыстар – есірткі құралдары мен психотроптық заттарды заңсыз өндіру және олардың айналымы; халықтардың мәдени құндылықтарына қол сұғу; порнографияны тарату;

5) экономикалық сипаттағы қылмыстар – ақша белгілерін қолдан жасау; қылмыстық кірістерді заңдастыру; айрықша экономикалық аймақта және континенттік қайраңда жасалатын қылмыстар [121, б. 125-126].

Кеңес және посткеңестік әдебиетте қылмыстардың бұл санаты (конвенциялық қылмыстар), халықаралық қылмыстар деп аталған бірінші топқа қарағанда көбінесе "халықаралық сипаттағы қылмыстық қылмыстар" деп аталды. Біз қарастырып отырған мәселе тұрғысында бізді халықаралық қылмыстар қызықтырады.

Халықаралық қылмыс жасаған адамдарды қудалау процесіндегі халықаралық құқықтың рөлі мемлекет прерогативінің иесі болып табылатын индивидтің құқыққа қарсы мінез-құлқын тиісті дәрежеде саралаудан ғана емес, сонымен қатар қудалау процесіне бастамашылық етуден де тұрады. Халықаралық Әділет құралдарын пайдалану құқық бұзушыны қудалау процесінде теріс факторларды жоюға ықпал етіп қана қоймай, халықаралық қатынастарда белгілі бір мінез – құлықты, шын мәнінде-тиісті құқықтық салдарлары бар халықаралық стандартты қалыптастырады. Осыны ескере отырып, тиісті халықаралық міндеттемелерді қалыптастыру процесінің ерекшеліктерін ескере отырып, Халықаралық құқық нормаларын бұзғаны үшін индивид жауапкершілік институтын қалыптастыру мен дамыту серпінін талдауға болады.

Тарихта алғаш рет Халықаралық қылмыстық трибуналды құру Ұлттар лигасы шеңберінде қабылданған, 1937 жылы терроризмнің алдын алу және ол үшін жазалау туралы Конвенцияда қарастырылды, алайда, бұл Конвенция күшке енбеді.[160]

Халықаралық қылмыстық соттар (трибуналдар) құрған халықаралық-құқықтық актілердің тізбесі:

1) КСРО, АҚШ, Ұлыбритания және Франция арасындағы "осы Еуропа елдерінің Бас әскери қылмыскерлерін соттық қудалау және жазалау туралы" 1945 жылғы 8 тамыздағы Лондондық келісім.[161] Нюрнберг трибуналының жарғысы бейбітшілікке қарсы қылмыстар, әскери қылмыстар және адамзатқа қарсы қылмыстар, сотталушылардың іс жүргізу құқықтары мен кепілдіктері, өлім жазасына немесе кез келген басқа да әділ жазаны қоса алғанда, трибуналдық құқықтар мен міндеттер сияқты әрекеттер үшін жауапкершілікті көздеген. Алдын ала сотқа дейінгі тергеу және айыптау қорытындысын дайындау басты әскери қылмыскерлерді айыптау және істерді тергеу жөніндегі арнайы Комитетке жүктелді. Төрт мүшеден тұратын трибуналдың үкімі (келісімге және Жарғыға қатысушы әрбір мемлекеттен бір-бірден) түпкілікті болып табылды және қайта қарауға жатпады;

2) 1946 жылғы 19 қаңтардағы Қиыр Шығыстағы халықаралық трибуналдың Жарғысы (Нюрнберг трибуналының Жарғысына ұқсас)[162];

3) БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің 1993 жылғы бұрынғы Югославия аумағында 1991 жылдан бері жасалған халықаралық гуманитарлық құқықты Елеулі бұзғаны үшін жауапты адамдарды сот қудалауы үшін халықаралық қылмыстық трибунал құру және оның жарғысын бекіту туралы шешімі [163]. Трибунал және Ұлттық соттар трибуналдың юрисдикциясы басым болған кезде параллель юрисдикцияға ие, ол ұлттық соттан кез келген сатыда қарау үшін істі сұратуға құқылы. Халықаралық гуманитарлық құқықтың елеулі бұзылуына: а) Трибунал Жарғысының 2-бабында аталған 1949 жылғы Женева конвенциясын Елеулі

бұзушылық; Б) ашық тізбесі Трибунал Жарғысының 3-бабында көрсетілген соғыс заңдары мен әдет-ғұрыптарының бұзылуы; в) геноцид; г) адамзатқа қарсы қылмыстарды жатқызады. Жарғы бойынша жаза ретінде осы елдің құқығына сәйкес Трибунал белгілеген елде трибуналдың қадағалауымен өтелетін тек түрмеге қамау көзделген;

4) БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің 1994 жылғы Руанда аумағында жасалған геноцид үшін және халықаралық гуманитарлық құқықтың басқа да елеулі бұзушылықтарына жауапты адамдарды және геноцид үшін жауапты Руанда азаматтарын және көрші мемлекеттердің аумағында жасалған басқа да осындай бұзушылықтарға жауапты Руанда азаматтарын сот қудалауы үшін халықаралық қылмыстық трибуналды құру туралы шешімі, 1994 жылдың 1 қаңтарынан 1994 жылдың 31 желтоқсанына дейінгі кезеңде қамтылды [164]. Трибунал өзінің юрисдикциясына басымдық берген кезде Ұлттық соттармен қатар юрисдикцияға ие. Трибуналдың юрисдикциясына мыналар жатады: а) геноцид; Б) адамзатқа қарсы қылмыстар; в) 1949 жылғы барлық төрт Женева конвенциясы мен оларға II қосымша хаттама үшін ортақ болып табылатын 3-бапты бұзу.

Екі Трибуналдар (Югославия және Руанда бойынша) істі мәні бойынша қарайтын екі сот камерасынан және апелляциялық камерадан тұрады. Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізетін және айып тағатын айыптаушы екі Трибунал үшін де бірыңғай болып табылады. Екі трибуналдың жарғыларының қалған барлық нормалары негізінен бірдей болып табылады.

5) 1998 жылғы 17 шілдедегі Халықаралық қылмыстық соттың Рим статуты [165]. ХҚС юрисдикциясына: геноцид, әскери қылмыстар (оның ішінде Халықаралық емес қарулы қақтығыстар барысында жасалған), агрессия, адамзатқа қарсы қылмыстар (азаматтық адамдарға кең ауқымды немесе жүйелі шабуыл жасау шеңберінде жасалған жағдайларда) жатады. Статут мәтінінде қолданылатын құқықты айқындау ережелері, Жалпы қағидаттар, соттың ұйымдық құрылымы, тергеу, қылмыстық қудалау, сот талқылауы (дәлелдемелердің қатыстылығы мен жол берілетіндігі туралы ережені қоса алғанда), үкімдерді қайта қарау және шағымдану тәртібі мен рәсімдері, жазалардың түрлері (өмір бойы қамауға алынғанға дейін) және оларды тағайындау, орындау тәртібі, сондай-ақ сот көмегі мен халықаралық ынтымақтастық мәселелері бекітілген.

Халықаралық қылмыстық соттарды құруды көздейтін халықаралық құқық көздерінің жоғарыда көрсетілген тізіміне сондай-ақ геноцид қылмысының алдын алу және ол үшін 1948 жылғы жазалау туралы Конвенцияны (VI бап) [166] және апартеид қылмысының жолын кесу және ол үшін 1973 жылғы жазалау туралы Конвенцияны (V бап) [167] қосуға болады. Сот органдарының өздері іс жүзінде құрылмағанымен, бірақ бұл үшін заңдық мүмкіндік әлі де сақталып отыр.

Қазіргі халықаралық құқық мемлекетке әскери қылмыстар мен адамзатқа қарсы қылмыстар жасайтын, олардың осындай қылмыстардың жолын кесу және одан әрі жасауын болдырмау мақсатында олардың юрисдикциясындағы

адамдарды (мемлекеттің лауазымды адамдарын да, жеке адамдарды да) жазалау міндеттемесін жүктейді деп айтуға болады. Мемлекеттің бұл міндеттемесі халықаралық-құқықтық құжаттарда бекітілген, онда мемлекет аталған қылмыстардың жасалуын болдырмау үшін заңнамалық, әкімшілік және сот шараларын қабылдауға және оларды жасауға кінәлі адамдарды жазалауға міндеттенгені тікелей айтылған.

Әсіресе, мемлекеттің бұл міндеттемесі халықаралық қарулы қақтығыстарға қолданылатын халықаралық гуманитарлық құқық жөніндегі құжаттарда жиі тіркеледі. Алғаш рет ол 1906 жылы жараланғандар мен науқастардың қатысуын жақсарту туралы Конвенцияда бекітілді [168]. Қазіргі кезде 1949 жылғы Женева конвенциялары, өз кезегінде, халықаралық гуманитарлық құқықтың елеулі бұзылуына кінәлі адамдарды ұстау және жазалау жөнінде мемлекетті міндеттейтін бірқатар баптарды қамтиды[169]. Осыған ұқсас нормалар 1954 жылғы қарулы қақтығыс жағдайында мәдени құндылықтарды қорғау туралы Гаага Конвенциясында және басқа да халықаралық-құқықтық актілерде көрсетілген [170].

Барлық осы құжаттарда мемлекеттің міндеттемесінің мазмұны ашылады, бұл геноцид туралы Конвенцияның мысалында көрсетуге болады, ол "геноцид оның бейбіт немесе соғыс уақытында жасалатынына қарамастан, халықаралық құқық нормаларын бұзатын және оларға қарсы алдын алу шараларын қабылдауға және оны жасағаны үшін жазалауға міндеттенеді" (I бап). Бұдан басқа, "тараптар өздерінің конституциялық рәсіміне сәйкес әрқайсысы қажетті Заңдарды жүргізуге және атап айтқанда, геноцид немесе III бапта аталған басқа да қылмыстарды жасауға кінәлі адамдарды жазалаудың тиімді шараларын көздеуге міндеттенеді" (V бап) [171].

Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде ұлтшылдардың(нацистердің) жасаған қылмыстары әлемдік қоғамдастықтың назарынан тыс қалмады. Нюрнберг пен Токиодағы халықаралық әскери трибуналдар ерекше санаттағы қылмыстарды жасағаны үшін индивидтердің ізіне түсу және халықаралық құқық нормаларына тікелей қол сұғатын адамдардың құқыққа қарсы мінез-құлқына қарсы іс-қимыл үшін іргетасын қалады.

Қазіргі уақытта индивидтің құқыққа қарсы мінез-құлқымен халықаралық құқық нормаларын бұзу мүмкіндігі жөнінде БҰҰ Бас Ассамблеясының 2001 жылғы 12 желтоқсандағы № 56/83 Қарарымен мақұлданған "мемлекеттердің халықаралық құқыққа қарсы әрекет үшін жауапкершілігі" конвенция жобасының ережелерінде көзделген. Атап айтқанда, "мемлекетке мінез-құлық беру" жобасының II тарауы "адамның мінез-құлқы" деген терминді қолданады [172]. Мемлекеттің прерогативінің орындалу фактісін анықтау үшін адам ішкі заңнамада белгіленген ресми мәртебеде бола отырып, берілген функциялар мен өкілеттіктерді орындаған немесе ресми биліктің болмауы немесе қабілетсіздігі салдарынан оларды ауыстырғаны мен жасамағаны болып табылады. [173]. Шын мәнінде, халықаралық қылмыс жасай отырып және халықаралық құқық нормаларына қол сұға отырып, индивид тұтастай алғанда халықаралық құқық субъектісі – мемлекеттің айрықша құзыретін орындайды және оның іс-әрекеті

халықаралық құқық халықаралық аренадағы мінез-құлық ретінде сараланады. Демек, мұндай мінез-құлықты жасау үшін адам оны жалпы қылмыстық қылмыскерлер ортасынан бөліп алатын ерекше өкілеттіктерге ие болуы тиіс. Құқық бұзушының арнайы мәртебесі Халықаралық құқық құбылысы ретінде халықаралық қылмыстың құқықтық табиғаты ерекшеліктерінің бірі болып табылады.

Жеке тұлғаның мемлекетке мінез-құлқын беру туралы әдебиетте көп айтылады. Шынында да, индивидтер халықаралық құқыққа сәйкес жауапкершілікке тартылуы мүмкін қылмыстар жасалғанда, қылмыс болған мемлекет халықаралық жауапкершілікке тартылады.

Мемлекет халықаралық құқыққа сәйкес өз органдарының барлық халықаралық-құқыққа қарсы әрекеттері немесе әрекетсіздіктері үшін жауапты болғандықтан, бұл құқық бұзушылықтар мемлекеттің актілері болады да , бұл ешқандай сұрақ туындатпайды. Алайда, жеке құзыретіндегі адамдардың құқыққа қарсы әрекеттері халықаралық құқыққа сәйкес мемлекеттің актілері болып табылмайды. Бұл жағдайда мемлекет, егер ол өзінің заңнамалық, әкімшілік немесе сот қызметі арқылы жеке тұлға жасаған іс-әрекеттерге көмектессе, келіссе немесе жазаламаса ғана жауапты бола алады. А. Орахелашвили түсіндіргендей, бұл құбылыс мемлекеттің бастапқы және субсидиарлық жауапкершілігінің арасындағы айырмашылық деп аталады, ол өзінің ұлттық заңнамасы шеңберінде өзінің юрисдикциясындағы тұлғалардың негізгі құқықтарын өзге жеке тұлғалар бұзбайды деп кепілдік беруі тиіс. Олай болмаған жағдайда мемлекет осы бұзушылықтар үшін халықаралық жауапкершілікті өзіне алады. Адам құқықтарын бұзатын және бастапқыда тікелей мемлекетке арналмаған заңсыз акт (мысалы, ол жеке тұлғаның актісі болып табылатындықтан немесе жауапты тұлға анықталмайтындықтан) актінің өзі үшін емес, Конвенцияның талаптарына сәйкес бұзушылықтарды болдырмау немесе оларға ден қою үшін қажетті іс-әрекеттердің болмауына байланысты мемлекеттің халықаралық жауапкершілігіне әкелуі мүмкін. Әскери қылмыстар мен адамзатқа қарсы қылмыстар жасаудан туындайтын салдарлар мемлекеттердің жауапкершілігі саласындағы қайталама міндеттемелерге әкеп соғады. Мемлекет мұндай қылмыстар үшін де, сондай-ақ құқық бұзушылық құрбандарына толық өтемді қамтамасыз ету міндеттемесі үшін де жауапты болады. Сонымен қатар, мемлекет қылмыс жасаған адамдарды жазалауға міндетті және бұл міндеттеме осы тәртіп бұзушылықтың алдын алу немесе олардың салдарын қысқарту жөніндегі міндеттемелерге байланысты болмайды[154].

Құқық бұзушылықтың арнайы мәртебесімен қатар, халықаралық қылмыстың құқықтық табиғатының келесі ерекшелігі жеке тұлғаның іс-әрекетін криминализациялау құқық бұзушылық жасау фактісінен кейін жүзеге асырылады, себебі халықаралық құқық нормаларының ықтимал бұзылуын алдын ала болжау қиын [174]. Нюрнберг процесінде ұлттық қылмыстық құқық үшін тән қылмыстық заңның кері күшінің бұзылуына қатысты пікірталас туындады.

Ақырында, халықаралық қылмыстың құқықтық табиғатының үшінші ерекшелігі бар. Халықаралық құқық нормаларына қол сұғатын іс-әрекеттер жасай отырып, индивид іс жүзінде ұлттық заңнамамен мінез-құлық жасау кезінде рұқсат етілген мінез-құлықты жүзеге асырады, өйткені бірде-бір ұлттық құқықтық механизмі оны жасауға қарсы әрекет жасамайды, бірақ бұл мінез-құлықты құқыққа қайшы екенін дәрежелемейді. Мұны ұлттық заңнамада құбылыстың криминализациясының болмауы арқылы мемлекет тарапынан адамға шағымдардың болмауын растауға болады. Мұндай жағдайларда халықаралық құқықтың өзі мемлекеттің құқыққа қарсы мінез – құлқын саралауға байланысты функцияны және соның салдарынан мемлекет прерогативін тасымалдаушы жеке тұлғаның мінез-құлқын орындайды [175].

Баяндалғанды ескере отырып, халықаралық қылмыстың құқықтық моделі ұлттық қылмыстық істерге тән болатындықтан айтарлықтай ерекшеленеді. Сондықтан халықаралық қылмыстарды жасағаны үшін ұлттық құқықтық құралдарды қолдану тиімсіз немесе мүлдем мүмкін емес.

Халықаралық құжаттарға сәйкес, мемлекет өзінің ұлттық соттары арқылы тәртіп бұзушылықпен айыпталған адамдарды айыптауға міндетті. Халықаралық дербес қылмыстық жауаптылық қылмыс жасау актісінің өзіне байланысты туындамайды. Нақты практика, егер заңды құзырында қылмыс жасалған мемлекеттің өз міндеттемелерін орындай отырып, кінәлілерді жазалай отырып, ешқандай жеке пайдасы жоқ деген сенімді дәлелдер болса ғана жеке қылмыстық жауапкершілік туралы мәселе күшіне енетінін растайды. Бұл жағдай, әдетте, әскери қылмыстар немесе адамзатқа қарсы қылмыстар тиісті мемлекеттің саяси мақсаттарымен байланысты және қылмыстар мемлекеттік аппараттың жұмысына байланысты болған жағдайларда орын алады. Мұндай жағдайларда мемлекет өзінің саяси мақсаттарына қол жеткізу үшін сүйенген адамдарды жазалайтын болады деп күтуге болмайды. Нюрнберг пен Токиода әскери қылмыстар мен адамзатқа қарсы жасалған қылмыстар Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Германия мен Жапонияның саяси мақсаттарына қол жеткізу әдістерінің бірі болды деген жалпы мойындалған дәлелдер негізінде трибуналдар құрылды, демек, бұл мемлекеттер әскери қылмыскерлерді жазалай отырып, өздерінің халықаралық міндеттемелерін өз еркімен орындауы жөнінде болжам жоқ.

Нюрнберг пен Токиодағы халықаралық трибуналдар болжамды қылмыскерлерді жазалау механизмін қамтамасыз ету үшін құрылған және Германия мен Жапонияның ішкі юрисдикциясын алмастырды. Нәтижесінде, неміс және жапон әскери қылмыскерлер халықаралық құқық аясында жауапкершілікке тартылды. Алайда, А. Орахелашвилидің пікірінше, бұл трибуналдардың құрылуының шынайы себебі Германия мен Жапония тарапынан олардың әскери қылмыскерлерді жазалау жөніндегі халықаралық міндеттемелерін елеулі бұзу болып табылады[154, p.275-276].

Өте маңызды мәселенің бірі қылмыстық заңның кері күші туралы. Нюрнберг трибуналының Жарғысының ережелері бақылаудағы субъектілердің осындай мінез-құлықты болдырмау және оның алдын алу бойынша

мемлекеттердің міндеттемелері пайда болғанға дейін белгілі бір мінез-құлықтың құқыққа қарсы екенін анықтады. Бұл ұстанымды әлемнің көптеген елдері мойындады, өйткені 1945 жылдың 8 тамызындағы Лондондық келісімге Нюрнберг әскери трибуналының Жарғысы бекітілген болатын. Ол сондай-ақ бірқатар халықаралық конвенцияларда да өзінің бекітілгенін тапты. [176]Олардың біріншісі 1948 жылғы 9 желтоқсандағы геноцид қылмысының алдын алу және ол үшін жазалау туралы Конвенция болды. Атап айтқанда, Конвенцияның 1-бабы геноцидті "халықаралық құқық нормаларын бұзатын қылмыс" деп анықтайды және мемлекетті "оның алдын алу және оны жасағаны үшін жазалау шараларын қабылдауға" міндеттейді.

Кез келген халықаралық құқық нормаларын бұзғаны үшін әдетте халықаралық-құқықтық жауапкершілік туындайды. Нюрнберг әскери трибуналмен әскери қылмыскерлерді қудалау тұжырымдамасы индивидтердің қылмыстық жауапкершілігін өзіне бақылаудағы субъектілердің осындай мінез-құлқына жол берген мемлекеттің халықаралық-құқықтық жауапкершілігінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырды[177]. Жауапкершіліктің екі түрінің үйлесуі (қылмыстық - индивидтар үшін және халықаралық-құқықтық – мемлекеттер үшін) - халықаралық қылмыстарды жасағаны үшін жауапкершілік құбылысының мәні мен мазмұнын және оның халықаралық-құқықтық салдарларын дұрыс түсінуге мүмкіндік беретін ерекшелік.

Нюрнберг әскери трибуналының міндеті, Екінші дүниежүзілік соғыстың әскери қылмыскерлерінің жазасынан басқа, болашақта халықаралық қылмыстарды жасағаны үшін жауапкершілікке тартудың пәрменді халықаралық-құқықтық тетігін құруға ықпал ететін арнайы заңдық принциптерді дамытудан тұрды[178]. Ұжымдық қауіпсіздік принциптерін соғыс аяқталғаннан кейін қайта пайымдауға және халықаралық-құқықтық жауапкершілік мәселелері бойынша теориялық әзірлемелердің жоқтығына байланысты Нюрнберг трибуналында сот ісін жүргізу кейбір құқықтық құбылыстардың жалған түсіндірілуіне бірқатар зерттеушілерді әкелді. Атап айтқанда, белгілі тезис қылмыстық заңның кері күшіне тыйым салуды бұзу болып табылады [179]. Мұндай тәсіл халықаралық-құқықтық жауапкершіліктің қазіргі заманғы тұжырымдамасын ескере отырып, тым үзілді-кесілді болып табылады.

Осылайша, халықаралық қылмыстар жасағаны үшін индивидтерді қудалау халықаралық құқық нормаларын бұзу фактісі анықталғаннан кейін ғана мүмкін болады. Индивидтердің қылмыстық жауапкершілігі мемлекеттің халықаралық-құқықтық жауапкершілігінен туындайды [180]. Өз кезегінде, мемлекеттің халықаралық-құқықтық жауапкершілігі құқық бұзушылықты халықаралық құқық нормаларына сәйкес саралаудан кейін ғана туындайды. 1942-1943 жж. кезеңінде Германияға қарсы наразылық білдіру 1942 жылы құрылған Әскери қылмыстар мәселелері жөніндегі Біріккен Ұлттар комиссиясы мен антигитлерлік коалицияның мемлекеттері құқық бұзушылықтарды көптеген құжаттарда бекіткенімен, соғыс жағдайы кедергі жасады.

XX ғасырдың аяғындағы халықаралық тәжірибеге сәйкес бұрынғы Югославия мен Руанда бойынша Халықаралық қылмыстық трибуналдар қызметіндегі сот төрелігінің Нюрнберг моделінің құқықтарын айқын растады.

Бұрынғы Югославия бойынша Халықаралық қылмыстық трибуналды (бұдан әрі - ЮХҚТ) құру жеке тұлғалардың Халықаралық құқық бойынша дербес (жеке) қылмыстық жауапкершілігін жүзеге асырудың мысалы болды. Бұл трибуналды БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесі оның халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті қолдау және қалпына келтіру жөніндегі мандаты шеңберінде құрды: Кеңес Халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті қалпына келтіру үшін Югославиядағы халықаралық гуманитарлық құқықтың өрескел бұзылуына кінәлі адамдарды сот қудалауы қажет деп қаулы етті [181].

Жалпы алғанда, БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесі бұрынғы Югославия аумағында жаппай кісі өлтіру және этникалық тазарту фактілерін мойындады (мысалы, бұл БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің № 780 (1992) [182], №798 (1992) [183]. Алайда, БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесі өзінің қарарларының бірде-бірінде қылмыскерлерді халықаралық юрисдикциямен сотқа тарту туралы айтқан жоқ, керісінше, кеңес жанжал тараптарының сотқа әскери қылмыскерлерді тарту міндеттемесін атап өтті.

Тек №808 қарарда ғана БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің қылмыстарға нүкте қоюды және халықаралық гуманитарлық құқықты елеулі бұзғаны үшін жауапты адамдарды сотқа тарту үшін тиімді шаралар қабылдауды шешкені атап өтілді. Кеңес аталған адамдардың сот қудалауы үшін халықаралық қылмыстық трибуналды құруға қаулы етті [184]. Жасалған халықаралық қылмыстар тізбесінің өзі трибунал Жарғысының 2-5 бабында көрсетілген [185].

А. Орахелашвилидің пікірі бойынша ЮХҚТ мекемесі Нюрнберг және Токиялық трибуналдары жасалған нақ сол пайымдауларға байланысты туындады. Ол ЮХҚТ құрғанға дейін кеңес жанжалға қатысушылардан халықаралық қылмыс жасаған адамдарды жазалайды деп күтуге болмайды деген қорытындыға келді, себебі жеке тұлғалардың бұзушылықтары мемлекеттерге халықаралық құқыққа қарсы әрекеттер ретінде жатқызылуы тиіс. Демек, ЮХҚТ құру мемлекеттің жауапкершілігінің элементі болып табылады. Егер жанжалда тараптар халықаралық қылмыстарға кінәлілерді жазалауға өз дайындығын көрсете алса, онда ЮХҚТ құру қажеттілігі туындамас еді. БҰҰ қарары Қауіпсіздік Кеңесінің мемлекеттердің халықаралық міндеттемелерін орындауды қамтамасыз ету мақсатында трибунал құру жолымен мемлекеттердің юрисдикцияларын халықаралық юрисдикцияға ауыстыруға мәжбүр болғанын айқын көрсетеді[154, б. 274].

Руанда бойынша халықаралық трибунал БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің 1994 жылғы 8 қарашадағы №955 қарарымен құрылған. Халықаралық қылмыстар тізімі трибунал Жарғысының 2-4-бабында тіркелген [186].

Я. С. Кожеуров Югославия мен Руанда бойынша трибуналдар халықаралық шарт негізінде емес, БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің шешімі негізінде құрылғанына және әрекет ететініне ерекше назар аударады, ол осы трибуналдарды құру бойынша өз өкілеттіктерін БҰҰ Жарғысының VII

тарауының ережелерімен негіздеген, бейбітшілікке қауіп-қатерге, бейбітшілік пен агрессия актілеріне, сондай-ақ мәселенің аса маңыздылығы мен мерзімділігіне қатысты кеңес құзыретін қамтитын, өйткені шарттар жасасу түріндегі қалыпты жол өте көп уақыт алады және трибуналдар құрудың соңғы дәлелі құқықтық емес, саяси сипатқа ие болса да, БҰҰ Жарғысының VII тарауының кеңейе түсуіне қатысты ғалым осы тарауда, сондай-ақ барлық Жарғыда тікелей нұсқаулар Кеңестің тиісті өкілеттіктеріне ие емес, ал тұспа-тұс келетін құзырет теориясы ғылымда да, құқықта да нақты баға алған жоқ. Я. С. пікірі бойынша, трибуналдардың құрылуы мен қызметі туралы нормалар халықаралық-құқықтық болып табылатындығының пайдасына неғұрлым маңызды дәлел болып табылады және мемлекеттердің үнсіз келісіміне және олардың трибуналдар қызметіне іс жүзінде қатысуына байланысты бұл нормалар жалпыға танылған сипатқа ие болуы мүмкін.[187, с. 122-123].

Өз ұстанымын қосымша негіздеу үшін және жоғарыда көрсетілген жағдай Трибуналдарды басқаларды (басқа мемлекеттердің азаматтарын) сот үшін бір мемлекет құруына байланысты туындады деп есептей отырып, Я. С. Кожеуров В. Фридманның ойына жүгінеді, оған сәйкес Нюрнберг трибуналының Жарғысы және оның үкімі " - өзінің уақытша саяси және әскери артықшылық арқылы жеңгендерге саяси жағдайларды ғана емес, сондай-ақ өзінің құқықтық идеяларын (концепцияларын) салуға мүмкіндік беретін үлкен соғыста жеңімпаздар билігінің нәтижесі болып табылады. Бірақ халықаралық қатынастардағы күштердің әдеттегі балансының осындай айрықша бұзылуы нәтижесінде алынған институционалдық және басқа да құқықтық жетістіктер басқа жағдайларда қолданылатын үлгілер мен қағидаттарды құруы мүмкін" [188, p.238].

Нюрнберг, Токио, бұрынғы Югославия және Руанда Трибуналы adhoc сот органдары болды. Сонымен қатар халықаралық қылмыс жасаған адамдарды қудалау үшін тұрақты жұмыс істейтін сот органының болмауы сезілді және осы мақсатта 1998 жылдың 17 шілдесінде Халықаралық қылмыстық сот құрылған Рим статуты қабылданды. Егер Нюрнберг және Токио трибуналдары бейбітшілікке, адамзатқа және әскери қылмыстарға қарсы қылмыстарға шоғырланса, ал бұрынғы Югославия мен Руанда бойынша трибуналдарға қосымша геноцид қосылған болса, онда халықаралық қылмыстық соттың (бұдан әрі – ХҚС) Рим статуты қосымша агрессия қылмысын кодификациялаған. Осылайша, Нюрнберг трибуналынан бастап және ХҚС құру дейін өзгерту мен жетілдіру Халықаралық қылмыстар жүйесіне де қатысты болды. Егер халықаралық қылмыстың тағы бір құрамы жоғарыда аталғандарға қосымша БҰҰ – ның халықаралық құқық комиссиясы 1996 жылы қабылдаған бейбітшілік пен адамзат қауіпсіздігіне қарсы қылмыстар кодексінің жобасын ұсынатынын назарға алсақ – әңгіме БҰҰ қызметкерлеріне және онымен байланысты персоналға қарсы қылмыстар туралы болып отыр-онда халықаралық қылмыстар жүйесі үнемі жетілдіріліп келеді деген қорытынды жасауға болады.

ХҚС, оның Нюрнберг, Гаага және Аруштағы бұрынғы модельдері сияқты ірі масштабты зұлымдыққа жауапты басты қылмыскерлерге бағытталған. ХҚСмемлекетті емес, жекелеген адамдарды жазалайды. Негізінен бұл басты әскери қылмыскерлер. Қалған барлық жеке тұлғаларды, оның ішінде халықаралық қылмыстар жасауға кінәлі адамдарды ұлттық сот органдары жауапқа тартуға тиіс.

ХТҚ аталған қағидатқа сәйкес заңды құзыретін мемлекет жеке тұлғаның құқыққа қарсы мінез-құлқы үшін өзіне халықаралық жауапкершілік алғанын мойындаған, яғни осы мемлекет қылмыс жасауға көмек көрсеткен не болжамды қылмыскерді жазалай алмаған жағдайларда қабылдайды. Хас Статутының 17-бабында қамтылған қолайлылық шарттары осы тәсілдің дұрыстығын растайды. Хақ Жарғысының осы бабы, егер жеке тұлғалардың құқыққа қарсы мінез-құлқы мемлекетпен байланысты болмаса, сот бұл мәселені қолайсыз деп жариялауы тиіс екенін растайды. Сот қарау кезінде қолайлылық жағдайының сақталғанын анықтау үшін мемлекеттің міндеттерін нақтылауы керек болады. Басқаша айтқанда, жеке тұлға халықаралық қылмыс жасаған мемлекеттің кінәсі болған кезде ғана халықаралық қылмыстық жауаптылыққа тартылуы мүмкін.

Егер мемлекет халықаралық қылмыс жасамаса, индивид халықаралық жауапкершілікке тартыла алмайды, ол жалпы қылмыстық жауапкершілік тәртібімен ұлттық соттың алдында жауап беруі тиіс.

Индивид Хқк-нің юрисдикциясына жататын қылмысты жасауға қатысқаны үшін тек топтың қылмыстық қызметіне немесе қылмыстық мақсатына жәрдемдесу мақсатында жасалған шамада, сондай-ақ мұндай қызмет немесе мақсат соттың юрисдикциясына жататын қылмысты жасау кезінде көзделген жағдайларда ғана жауапты бола алады [189]. Рим мүсінінің осы жағдайымен шабыттанған ЮХҚТ төрешілері "қылмыстық сөз байласу" теориясын әзірледі. Тиісінше, жеке тұлғалар тарапынан халықаралық құқық нормаларына қол сұғушылықтарды криминализациялау екі бағытта жүзеге асырылады: әмбебап халықаралық-құқықтық актілерде халықаралық қылмыстардың тізбесін тіркеу және құқық бұзушылық фактісін тиісті халықаралық органдардың, атап айтқанда БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің көмегімен анықтау. Бірақ халықаралық қылмыстар жасалған жағдайда халықаралық жауапкершілік көлемі мемлекет егемендігінің басқа да шектеулерімен қатар мемлекеттер үшін өз азаматтарына халықаралық юрисдикцияны бұзушы мемлекеттердің тануына қатысты халықаралық міндеттемелерді және осы адамдарды тиісті халықаралық органдарға қудалауды жүзеге асыру үшін беруді қамтуы мүмкін [190].

Р. Шайнердің айтуынша, ХҚС-тың болуына қарамастан, халықаралық Әділет қолданылуы мемлекеттік егемендікке және өз азаматтарының қамқорлығына ешқандай қол сұқпайды[191]. С. Солайман мен Л. Лангстедтіңесептеуінше,Халықаралық әділет органдарын халықаралық қылмыстар үшін қудалау процесінде тарту тек рұқсат етілген ғана емес, сонымен қатар қажетті болып табылады, себебі ұлттық тетіктермен оң нәтижеге қол жеткізу мүмкін емес немесе санкцияның мөлшері жасалған әрекеттің қоғамдық қаупіне сәйкес келмейді [192].

Бұл туралы А. Орахелашвили халықаралық құқыққа сәйкес индивидтерді жауапкершілікке тарту мүмкіндігі туралы айта отырып, объективті жағдайларға байланысты қылмысты алдын алатын және құқық бұзушыны жазалайтын ұлттық құқықтық тәртіп жоқ. Бұл "бола алмаған мемлекет" жағдайы, сондай-ақ мемлекет аумағының бір бөлігі көтерілісшілердің немесе сепаратистердің бақылауында болған жағдай. Халықаралық гуманитарлық құқықты сақтау міндеті мемлекеттермен шектелмейді, ол түрлі мемлекеттік емес субъектілерге де қолданылады. Мысал ретінде Сомалиядағы жағдай туралы айтуға болады [154, p. 275].

А. Орахелашвили геноцид жасаған қылмыстарынан кейін "болмаған мемлекет" болған Руанда жағдайына әкелетін басқа да ғалымдардың пікірлері туралы айтады: оның үкіметі тиімсіз болды, Халықаралық гуманитарлық құқық нормаларының сақталуын қамтамасыз ете алмады, ал сот жүйесі функцияланбаған болды, осыған байланысты Руанда үкіметі БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесіне геноцид қылмыстары және Руандадағы жанжал барысында жасалған гуманитарлық құқықтың басқа да елеулі бұзушылықтары мәселелері бойынша шешім шығару үшін трибунал құруды сұрады. [193]Руанда бойынша Халықаралық қылмыстық трибунал (РХҚТ) БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің № 955 қарарына сәйкес құрылды.[194]

"Болмай қалған мемлекет" жағдайы және басқа да аралас жағдайлар қағидаттың әділдігін жоймайды, халықаралық құқыққа сәйкес жеке қылмыстық жауапкершілік мемлекет жауапкершілігінің бір бөлігі болып табылады. Нәтижесінде А. Орахелашвили,халықаралық қылмыстарды жасауға кінәлілерді жазалауға қабілетті және дайын ұлттық құқықтық тәртіп болмаса ғана, жеке қылмыстық жауапкершілік туралы мәселе халықаралық трибуналдың күн тәртібіне енгізілуі мүмкін деп санайды [154, p.275-276].

Қарулы қақтығыс барысында қылмыс үшін индивидтерді халықаралық-құқықтық жауапкершілікке тарту үрдісін қалыптастыру соңғы уақытта қабылданған нақты қадамдардың бірі болды, олар тек жақында ғана толыққанды жауапкершілік жүйесі шеңберінде әзірленді. Бірінші қадам әскери командирлерді олардың жеке іс-әрекеттері, соғыс заңдары мен әдет-ғұрыптарын құрметтеу бойынша функционалдық міндеттерін бұзғаны үшін немесе осындай бұзушылықтарды болдырмаудағы әрекетсіздігі үшін жауапкершілікке тарту бойынша білім жүйесін қалыптастыру болды. Келесі қадам осындай міндеттерді ұлттық заңнамаға, кейінірек халықаралық шарттарға енгізу болды. Келесі қадам осы шарттарға қатысушыларды қылмыс жасады деп күдік келтірілген өз азаматтарына қарсы қылмыстық іс қозғауға міндеттер еді. Қорытынды қадам барлық адамдар өздері жасаған немесе рұқсат еткен немесе олар үшін жауапты болатын басқа адамдар жасаған гуманитарлық құқықты бұзғаны үшін жауапты болатын нормаларды жалпыға бірдей мойындау болар еді [195].

1990 жылдардың соңында Югославия мен Руанда бойынша халықаралық әскери трибуналдар, сондай-ақ халықаралық қылмыстық сот құру халықаралық

қылмыстық құқықтың, әсіресе, индивидтерді халықаралық жауапкершілікке тартуға қатысты бөлігінде қарқынды дамуына алып келді.

Аталған халықаралық сот органдарының қызметі осы органдардың тәжірибесінде туындаған көптеген теориялық сұрақтарға жауап беруді талап етті. Ғалымдар белсенді талқылаған осындай мәселелердің аз ғана іріктелген тізімі: бұйрық бойынша жеке тұлғаның іс-әрекеттері туралы; әскери қолбасшылық құрамындағы азаматтық тұлғалардың жауапкершілігі туралы; мемлекет басшыларының жауапкершілігі мен иммунитетін іске асыру мәселесі; қылмыстық заңның кері күші қағидаты туралы; халықаралық қылмыстық жауапкершіліктің жасы туралы, оның ішінде солдат-балалар туралы; индивидтердің функционалдық жауапкершілігінің тұжырымдамасы туралы мәселе. Аталған мәселелерге қысқаша шолу беру дұрыс деп ойлаймыз.

Бұйрық бойынша жеке тұлғаның іс-әрекеті мәселесі. Доктрина әскери қызметкерлердің функционалдық жауапкершілігінің тұжырымдамасын қабылдады, ол бойынша командир құқыққа қарсы қызмет туралы білуі тиіс. Сонымен қатар, әскери қызметші ғана өз билігінің шеңберінде өзінің қолбасшылығындағы бағыныштылардың құқыққа қарсы әрекетін болдырмау үшін барлық қажетті және ақылға қонымды шараларды қолдануға міндетті емес, сондай-ақ қарамағындағылар да заңсыз мінез-құлықты болдырмау үшін қажетті және ақылға қонымды шаралар қабылдауға міндеттеме алады. Бұл ретте әскери басшы өз қарамағындағы адамдардың заңсыз іс-әрекеттерінің алдын алуға қабілетті болуы тиіс [196]. Бұл жоғары тұрған адам үшін тапсырылуы тиіс кезде жоғары тұрған адамның функционалдық сақтық қағидаты. ЮХҚТ, РХҚТ және ХҚС жарғылары кінәлілерді жазалау үшін,кінәсін қоса алғанда, қажетті және ақылға қонымды шаралар қабылдау және істі тергеу мен жазалау үшін құзыретті органдарға жіберу мүмкін болмаған жағдайларда одан әрі жүрді. Командир заңсыз актілер жасауды басу үшін оның күшінде болатын барлық қажетті және ақылға қонымды шараларды қабылдауы тиіс [197]. Екі жағдайда да-алдын алу және жолын кесу-әскери командирлер өздерінің бағыныштыларын тиімді бақылауды жүзеге асыруға міндетті [198].

Әскери емес персоналдың жоғары тұрған тұлғаларының жауапкершілігі туралы мәселе.Т. Дуглас атап өткендей, әскери стандарттар азаматтық аналогтармен салыстырғанда 2 себептер бойынша анағұрлым жоғары: әскери құрылымдарда жоғары тұрған тұлғалардың жауапкершілігімен қатар тәртіпті жоғары деңгейде ұстау қажеттілігі бар, сондай-ақ соғыс және бейбіт уақытта тиімді тежеуде айырмашылықтар бар [199]. Бұл ретте, әскери емес персоналдың жоғары тұрған адамдарының жауапкершілігі туралы мәселені шешу олардың әскери персоналдың бөлігі болып табылатындығына байланысты емес. Бұл жағдайда ең маңызды мәселе олардың тиімді әскери командирлер ретінде бақылау және басқару функцияларын жүзеге асыруымен байланысты. Мәселен, Бас қолбасшының азаматтық тұлға болуы және әскери қолбасшылықтың бір бөлігі болуы мүмкін және басқару мен бақылау бойынша тиімді міндеттері болуы мүмкін басқа да азаматтық тұлғалар арасындағы

айырмашылық жасалуы тиіс. Бас қолбасшы, оның атауына қарамастан, өз лауазымы бойынша барлық өкілеттіктерді жүзеге асыра алмайды. Керісінше, әскери қолбасшылықта қызмет атқаратын азаматтық тұлға іс жүзінде стратегиялық немесе тактикалық мәселелер бойынша немесе олардың екеуі бойынша [200] шешімдер қабылдай алады. Бұл дәлелдеу проблемасы. Дәлелдеу проблемалары әскери қолбасшылықтың жауапкершілігі саласында неғұрлым өткір тұр, азаматтық адамдар нақты белгіленген иерархияда алдын ала белгіленген функцияларға ие болмаған кезде, онда басқару және бақылау жөніндегі міндеттер белгілі бір атаққа сәйкес келеді [201].

Мұндай жағдайдағы азаматтық адамдар олардың жағдайының тұрақтылығы туралы мәселелерді көтере отырып, шешім қабылдау процесінің бір бөлігі болуы немесе болмауы мүмкін. Алайда, әскери және әскерилендірілген қызмет шеңберіндегі қолбасшылықтың жауапкершілігі олардың әскери иерархиясының бөлігі болып табылатындығына қарамастан, қолбасшылықтағы барлық адамдар үшін бірдей болып табылады. [201]Айырмашылық қолбасшылық жүйесінің бір бөлігі болып табылатын әскери қызметшілерге қатысты құқықтық және нақты болжамдарға ғана қатысты.

Азаматтық адамдар басқалардың мінез-құлқына, олар неғұрлым жоғары жағдайда болғанда және өз қарамағындағы адамдардың мінез-құлқын бақылауға қабілетті болғанда жауапты бола алады. Мұндай бастықтар мемлекеттік құрылымдарда жұмыс істей алады немесе саясаткерлер, коммерциялық кәсіпорындардың басшылары бола алады. Әскери құрылымдардың бір бөлігі болып табылмайтын немесе олардың бақылауында болмаған адамдар қолбасшылықтың жауапкершілік саласындағы нормалар мен стандарттардың қолданылуына жатпайды [202].

Бұл ретте, adhoc трибуналдарын құру арқылы халықаралық құқықтың дамуын жеделдету, сондай-ақ азаматтық тұлғаларға қатысты да функционалдық жауапкершілік доктринасының дамуына әсер етті. Нюрнбергтен кейін ЮХҚТ және РХҚТСтатуттары бұрын әскери қолбасшылықты жауапкершілікке тарту үшін белгіленген негізде азаматтық басшылардың қылмыстық жауапкершілігін анықтады. Жалпы ереже Білім немесе түсіну, билік немесе қызметтік өкілеттілік, мақұлдау немесе немқұрайлылық критерийлерін қолдану болып табылады [203].

Прецеденттік құқық осы критерийлерді жетілдірді және ескерді, бұл қолданыстағы хас Статутында өз көрінісін тапқан қылмыстық жауапкершіліктің толыққанды жүйесін қалыптастыруға мүмкіндік берді. Қараджич пен Младич істері жөніндегі 61-ереже туралы шешімде сот палатасы функционалдық тәсілді қолданды, жоғары басшы органдарында өзінің ережесі арқылы оқиғаларға ықпал етуге мүмкіндігі бар адамдар жауапкершілікке тартылуы тиіс екенін атап өтті. 61-ереже туралы шешімде сот палатасы Николичтің лагерь бастығы қызметін атқарғанын және оның жауапкершілігі осындай қылмыстың алдын алмаған кезде билік органдарында оның жағдайына байланысты пайда болғанын атап өтті.

ХҚСстатутын құру процесі шеңберінде жоғары тұрған азаматтық лауазымды адамдар әскери командирлер сияқты жауапкершілік алады ма, және олар әскери командирлер сияқты жағдайда бола ма деген мәселе көтерілді, және олардың бағыныштылардың қылмыс жасауының алдын алуы немесе жолын кесуі және кінәлілерді жазалауы мүмкін [204]. ХҚССтатутының 28-бабы бұл мәселені екі түрлі тармақ бойынша бөлу жолымен реттейді. Әскери бөлім "олар білуі тиіс" деген қосымша критерийді көздейді, ал азаматтық тұлғаларға қатысты тармақ оны [205] көздемейді.

Қылмыс жасады деп айыпталған адамдарды соттық қудалау әдетте азаматтық мемлекеттің тікелей құзыретінде болады, бұл ереже қылмыскердің азаматтығы немесе қылмыс жасалған орын сияқты қарапайым критерийлерден құралған [206]. Дегенмен, гуманитарлық құқықты бұзу сипаты бұл қылмыстарға азаматтығы мен жасалған жеріне қарамастан халықаралық мәртебе береді[207].

Мемлекет басшыларының жауапкершілігі мен иммунитеті туралы мәселе.Мемлекет басшыларының, Сыртқы істер министрлерінің және мемлекет басшыларының иммунитеті халықаралық құқықта жақсы танымал: бұл rationepersonae иммунитеті (жеке иммунитет), ол бұрынғы шенеуніктерге де қатысты, сондай-ақ rationemateriae иммунитеті (материалдық иммунитет). Халықаралық құқыққа сәйкес, Ұлттық соттар ортақ қылмыстарға қатысты екі иммунитетті да құрметтеуге тиіс. Дегенмен, Вена Конвенциясы сияқты қазіргі халықаралық-құқықтық құралдар көрсетілген иммунитеттер ұғымын анықтау кезінде қорғалатын адамдардың гуманитарлық құқықты бұзғаны үшін жауапкершілігін нақты қарастырмайды [208]. Бұрынғы шенеуніктер үшін rationemateriae иммунитетін жоққа ұлттық заңнамада үрдіс бар. Бұл мысал-Ұлыбританиядағы Лорд палатасының Пиночет ісі бойынша іс-әрекеті. Сонымен қатар rationepersonae иммунитеті (жеке иммунитет) жоғары лауазымды тұлғаларға қатысты бұрынғысынша құрметке ие. [209]Халықаралық деңгейде мұндай иммунитеттер Нюрнберг трибуналының Статутында, ЮХҚТ және РХҚТСтатуттарында және ХҚССтатуттарында теріске шығарылады. Мемлекет басшыларын жауапкершілікке тартудағы жалғыз ерекшелік айыпталушының жасы болуы мүмкін [210].

Жаза мен заңның кері күші ұстанымдарының қайшылықтары туралы мәселе.Жалпы қағидатқа сәйкес халықаралық қылмыстар жазасыз қалмауы тиіс. Дегенмен, бұл принцип адамдардың өздері қылмыс болып табылатындығын білмейтін іс-әрекеттер үшін жауапты болмауы тиіс идеясына негізделген заңның кері күшінің болмауы принципімен қақтығысуы мүмкін. Нюрнберг трибуналының шеңберінде бұл қағидаттардың қақтығысы күрделі мәселе болды, бірақ қазіргі кезде ол сирек кездеседі, егер ол жалпы кездесуі мүмкін болса. ЮХҚТ мен РХҚТСтатуттарында аталған халықаралық құқықтың бұзылуы бұрынғы Югославия мен Руандада болған оқиғаларға артынан таралған және олар талқылау үшін маңызды тақырып болған жоқ [211]. ХҚС Рим Статуты осы мәселені шешті және енді ХҚС ресми қолданысқа енгізілгеннен кейін жасалған қылмыстарға қатысты юрисдикцияға ие.

Халықаралық қылмыстар мен қарулы жанжалдарға қатысушы әскери-балалар үшін жауапкершілік жасы туралы мәселе.Бұл сұрақ Рим Конференциясы барысында жасалды [212]. Жарғының 26-бабына сәйкес, осы мәселеге қатысты әртүрлі көзқарастарға қарамастан, баланс 18 жасқа дейін жетті. Басқаша айтқанда, осы жасқа жеткен адамдар халықаралық қылмыс жасағаны үшін халықаралық қылмыстық жауапкершілікке тартылуы мүмкін емес.

Әскери қолбасшылар мен азаматтық тұлғалардың әскери командалық құрамнан халықаралық жауапкершілігінің ерекшеліктері туралы мәселе.Қазіргі уақытта гуманитарлық құқық бұзушылықтар үшін жеке тұлғалардың қылмыстық жауапкершілігі функционалдық жауапкершілікті қамтиды және кәмелетке толмағандарға қатысты істерді қоспағанда абсолюттік сипатқа ие [213]. Нюрнберг үдерісінде халықаралық құқық қағидаты ретінде мойындалған функционалдық жауапкершілік тұжырымдамасы ІСТҮ және ICTR-нің заңнамалық базасында әрі қарай әзірленді және енді ІСС Жарғысының ережелерінде кодталған. Алайда азаматтық командирлердің жеке жауапкершілігі әскери командирлердің жауапкершілігінен өзгеше. Командир кепілдік берушінің орнын алады, ол бастық ретінде функционалды (криминалды) жауапты болып табылады, өйткені ол немқұрайлылық үшін жауапты: ол өз халқына кепілдік беруі керек, сондықтан ол бұл мүмкіндікті жасау үшін барлық жағдайды жасауы тиіс. Азаматтық қолбасшылық бұл жағдайда талап етілетін және хабардар болған жағдайда ғана жауапты (қылмыстық). Алайда үрдіс азаматтық қолбасшылықтың қылмыстық жауапкершілік стандарттарын күшейту болып табылады.

Адамдардың халықаралық қылмыс жасағаны үшін халықаралық қылмыстық жауапкершілік туралы мәселені қарастыруын қорытындылай келе, мемлекеттің жауапкершілігінің бір бөлігі екенін және адамның халықаралық қылмыстар үшін жазасын мемлекеттің заңға қайшы әрекетін қанағаттандыруды білдіретінін атап өту керек. Жасалған әрекеттердің айрықша және күрделі сипаты қылмыскердің мемлекетінің қадір-қасиетіне нұқсан келтірсе де, қанағаттанудың берілуін ақтайды [154, p.276].

Талдау көрсеткендей, жеке тұлғалардың халықаралық қылмыстық жауапкершілік туралы нормаларының мазмұны ешбір жағдайда жеке тұлғаның халықаралық-құқықтық тұлғасының пайдасына куә болады. Жеке тұлғаға халықаралық қылмыстық жауапкершілік жүктелген әрбір жағдайда, жеке адам жасаған әрекеттер ұлттық құқықтық жүйе шеңберінде жазалауға болмайды. Басқаша айтқанда, егер мемлекет халықаралық қылмыс жасағандарды жазалау бойынша өзінің халықаралық міндеттемелерін орындай алатын болса, онда адам халықаралық құқықты тікелей қолдану арқылы жазаланбауы керек. Адам құқықтарына қатысты халықаралық құқықтағы эволюциялық өзгерістер халықаралық акторлардың жаңа санатын құруға әкелмеді. Бұл идея жеке адамның құқықтарын қорғауға шынайы үлес қоспайды, бірақ оның орнына теория мен іс жүзінде [154, p.276] елеулі шатасулар мен түсінбеушіліктерге әкелуі мүмкін.

Біз бұл көзқараспен толықтай бөлісеміз және өз кезегінде, халықаралық қылмыс жасағаны үшін жеке тұлғалардың халықаралық қылмыстық жауапкершілігі саласының айтарлықтай дамуы жеке тұлғалардың халықаралық-құқықтық тұлғасын тануына әкелмейді деп санаймыз.

3.2 Жеке тұлғалардың халықаралық-құқықтық тұлғасын танудың геосаяси және басқа да саяси-құқықтық аспектілері

КСРО-дағы қайта құру, Шығыс Еуропа мен Латын Америкасындағы демократиялық үдерістер, Африка құрлығындағы демократиялық елдердің пайда болуы, Азия аймағының жылдам экономикалық дамуы, Араб көктемі бейбітшілікке және адам құқықтарының іргелі негіздерін қорғауға бағытталған геосаясатқа жол ашты. Сонымен бірге, қазіргі геосаясат халықаралық қатынастарда географиялық факторға қарағанда, тек мемлекет емес, барлық халықаралық ойыншылармен әріптестікті дамытуға баса назар аударады. XXI ғасырдың геосаясаты тек географиядан ғана емес, сонымен қатар тарих, әлеуметтану, халықаралық құқық, экономика, дінді [214] қамтиды және мемлекет геосаясаттың басты тақырыбы болып қалады.

Алдыңғы бөлімдердің және жұмыстың тармақшаларының мазмұнынан біз бүгінгі күні жеке тұлғалардың халықаралық-құқықтық тұлғасын ресми тану тек қана мемлекеттерге тәуелді екендігі туралы қорытынды жасаймыз. Бұл мәселеде олардың ұстанымы айқындаушы болып саналады.

Мемлекет өздерінің халықаралық аренадағы өздерінің ресми ұстанымын адамның халықаралық құқық субъектілігіне қатысты өздерінің позициясын адам құқықтары секілді жалпыға ортақ мәселе бойынша айқындай отырып анықтайды. Біздің ойымызша, жеке тұлғалардың халықаралық-құқықтық тұлғасын мойындау - адам құқықтарын танудың ең жоғары нысаны, заңды мағынада, бұл жеке адамның құқықтары мен мүдделеріне тікелей қатысы бар халықаралық құқықтың барлық негізгі мәселелері бойынша адам деңгейін мемлекеттік деңгейге көтеру.

Алайда қазіргі заманғы әлем әртүрлі өркениетке жататын және әртүрлі әлеуметтік-саяси жүйелері бар мемлекеттерден тұратынын ескеру керек. Осы мемлекеттердің әрқайсысы өз тарихын, құқықтық дәстүрлерін және мәдени құндылықтарын өз мойнына алады, оларда адам құқықтарына деген көзқарас сәйкесінше тәуелді және олардың адам құқықтарына деген көзқарастары әртүрлі. Бұл адам құқықтарының әртүрлі тұжырымдамаларының бар екендігін түсіндіреді, алайда бұл жалпыға ұқсас.

Адам құқықтарына қатысты әртүрлі көзқарастар адам құқықтары саласындағы халықаралық ынтымақтастықты жоққа шығармайды, бұл бүгінгі күні бірқатар халықаралық шарттар мен басқа да халықаралық адам құқықтары жөніндегі құжаттар қабылданғандығымен расталады. Осы халықаралық шарттар толығымен әмбебап болмағанына қарамастан, барлық мемлекеттер адам құқықтарын құрметтеудің халықаралық-құқықтық принципін мойындайды. Басқаша айтқанда, ешбір мемлекет адам құқығын жоққа шығармайды. Осыдан адам құқықтарын қамтамасыз ету және қорғау

қажеттілігі туралы идеяны барлық мемлекеттер мойындайды және жалпыға ортақ идея болып табылады деп қорытынды жасауға болады.

Сонымен қатар, бүгінгі таңда халықаралық құқықта адам құқықтарының әмбебаптығы және оның шектері туралы мәселе өзекті болып табылады. Бұл мәселе бойынша келісім жоқ. Батыс зерттеушісі М. А. Балериннің айтуынша, адам құқықтарының әмбебаптығын (universalityofhumanrights) және адам құқықтары саласындағы әмбебаптықты (universalisminhumanrights) ажырату керек. Оның пікірінше, адам құқықтарының әмбебаптығы адам құқықтары идеяларын әмбебап тануды білдіреді, ал адам құқықтары саласындағы әмбебаптылық адам құқықтары идеяларын түсіндіруге және қолдануға жатады. Егер адам құқықтарының әмбебаптығына бүгінгі күні қол жеткізілсе, бірде-бір мемлекет адам құқықтарын жоққа шығармайды деген факт осыны растау болып табылады, онда адам құқықтары саласындағы әмбебаптыққа қол жеткізгенге дейін әлі де алыс, өйткені әмбебап адам құқықтарының халықаралық құқығын түсіндіру мен қолдануға қатысты жалпыға бірдей Келісімнің болуын болжайды [215].

Адам құқықтары саласындағы әмбебаптылық тұжырымдамасы келесі екі постулатқа негізделеді:

1) адам құқықтарын бекітетін материалдық құқық нормалары бірдей болуға тиіс;

2) адам құқықтары туралы нормаларды қолдану біркелкі болуға тиіс.

Адам құқықтары саласындағы универсализм туралы мәселені қарау кезінде адам құқықтары тек батыс өркениетінің өнімі емес, бүкіл адамзатқа тән және моральға негізделген мәдени релятивизм теориясының бар екенін ұмытпаған жөн. Сондықтан адам құқықтары халықтардың мәдени айырмашылықтарына қарамастан түсіндірілмеуі тиіс.

Н. Брадшау әділ атап өткендей, 1966 жылғы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің 31-бабы Адам құқықтары жөніндегі комитетке сайлау кезінде мүшелердің әділ географиялық бөлінуін және өркениеттің әр түрлі нысандары мен негізгі заң жүйелерінің өкілдігін назарға алу қажеттігін белгілеуіне сүйене отырып, Пактінің өзінде адам құқықтарының қандай да бір тұжырымдамасына ғана негізделмеген, оны түсіндіруге осындай тәсілдің қажеттілігі танылатыны туралы қорытынды жасауға болады [216]. Осындай ережелер адам құқықтары жөніндегі басқа да бірқатар халықаралық шарттарда да қамтылған.

Мәдени релятивизм теориясының кемшілігі оны теріс пайдалану қаупі бар, яғни ол адам құқықтарының бұзылуын ақтау мақсатында пайдаланылуы мүмкін. Екінші жағынан, адам құқықтарының либералдық тұжырымдамасына ғана негізделген адамның халықаралық құқықтарын түсіндіру, қатаң әмбебап жақтастары ұсынатын, ол шын мәнінде таза батыс болып табылады және шын мәнінде әмбебап болып табылмайды. Осылайша, универсализмге үміткер бұл теория батыс құндылықтарымен мәдени байланысты ретінде сынға ұшырауы мүмкін. Осыған байланысты А. Бриск С. Хантингтонның сөздерін келтіреді, ол адам құқықтарының шеңберінен шыға отырып, универсализм - бұл батыста тән

емес мәдениеттерге қарсы тұру үшін қабылданған идеология, ал салт-дәстүрден тыс мәдениеттер өкілдері Батыстың әмбебап деп санайтынын көреді [217]. Сондықтан адам құқықтары саласындағы универсализм теориясының өзі Батыстың үстемдігін күшейту мақсатында неоколониализм нысаны ретінде көптеген ұқсас елдерде қабылданады.

Мәдени релятивизм теориясының аспектісінде Азия-Тынық мұхиты аймағының мемлекеттері сияқты кейбір елдер өздерінің халықтарының дәстүрлі мәдениетін сақтап қалу ниеті толықтай ақталды деп санайды, бірақ Батыстың үкіметтері мен үкіметтік емес ұйымдары әрдайым мойындамайды. Латын Америкасы мен Кариб бассейні елдері де адам құқықтарының әмбебаптығы тұжырымдамасы олардың елдерін шетелдік араласудың қолайсыз деңгейіне ұшыратуы мүмкін деген пікір айтты, сондықтан адам құқықтарының сақталуы мен елдерге көрсетілетін экономикалық көмек көлемі арасындағы тәуелділік идеяларына қарсы батыл пікір білдірді [218].

Адам құқықтарының Батыс концепциясымен тағы да үлкен айырмашылықтар адам құқықтарының Ислам концепциясы да ие. Қазақстандық ғалым Д. И. Нурумов Таяу Шығыс халықтарының батыс еуропалық және американдық адам құқықтарын түсіністіктен бас тартуы, оның саяси және азаматтық жеке құқықтарға бас назар аударуы адам құқықтарының Батыс генезисінің индивидті мемлекеттің тираниясына қарсы қорғау ретінде үшінші әлемде тек ішінара өзінің өзектілігіне ие болуымен түсіндіріледі. Дамушы елдердің көпшілігі адам құқықтарының бұзылуынан зардап шегеді, бірақ олардың тежелуі мен қанаушылығының негізгі көзі олар ойын ережесін талап ететін Батыс державалары монополиялаған халықаралық қатынастар құрылымында көрінеді. Сондықтан, мысалы, Таяу Шығыстың Араб ұйымдары Еуропа немесе Америкада жасалғаннан гөрі адам құқықтарын кең мағынада қарастырады. Олар адам құқықтары егемендікті құрметтеуді, халықтың экономикалық даму мен кедейлікті жою құқығын, шетелдік басқыншылықтан, этникалық тазалықтан және апартеид саясатынан қорғауды қамтуы тиіс деп есептейді. Олар ислам мен араб әлеуметтік дәстүрлеріндегі адам құқықтары да көп ғасырлық тарихқа ие, бірақ отбасы, клан, тайпалар немесе қазіргі мемлекет контекстінде болады. Адам құқығын осындай тұрғыдан түсіне отырып, олар отбасы бұзылуының басты себебін, қылмыстың өсуін қорқытатын және Батыстың жеке құқықтарда шамадан тыс шоғырлануында елеулі әлеуметтік ауытқушылықтарды көреді[219].

Д. И. Нурумов мәдени релятивизм мәселесін қарастыра отырып, дамушы елдер тарапынан адам құқығына деген көзқарастың төрт ерекшелігін қалыптастырады:

1) құқықтар мен міндеттердің бірлігі, сондай-ақ адам құқықтарын іске асыру кезінде басқа индивидтердің алдындағы жауапкершілік қағидатын ұсыну болып табылады. Жеке құқықтар халықтардың ұжымдық құқықтарымен толықтырылуы тиіс;

2) халықтардың даму құқығы - адам құқықтарының барлық тұжырымдамасындағы негізгі құқық. Бұл әсіресе маңызды, өйткені адамның

жеке құқықтарын қорғаудың қазіргі жүйесінде барлық экономикалық, саяси және мәдени артықшылықтар батыстың жағында тұр;

3) құрылымдық теңсіздіктің болуы - адам құқықтары негізінің бұзылуы. Ол "үшінші әлем" елдерінің көптеген проблемаларының көзі болып табылады»;

4) адам құқықтары - бұл батыс конструкциясы, ол жеке құқықтармен алыпсатарлық арқылы солтүстіктің оңтүстіктен үстемдігін қамтамасыз етеді. Дамушы елдердің ішкі істеріне араласпауды, мәдени релятивизм теориясы мен ұлттық егемендіктің тұжырымдамасы негізінде олардың халықтарының мәдениетіне деген құрметін қамтамасыз ету қажет [219].

П. С. Криволаповтың айтуынша, мәдени релятивизм проблемасын жеңу үшін мүшелерді әділ географиялық бөлу және адам құқықтары жөніндегі шарттық органдарда өркениеттің әртүрлі нысандарының және негізгі заңдық жүйелердің өкілдігі өте маңызды болып табылады, бұл осындай әмбебап түсіндіруге және тиісінше барлық мәдениеттер үшін қолайлы болатын адам құқықтары саласындағы әмбебап халықаралық стандарттарды жасауға ықпал етуі тиіс. Осыған 1993 жылғы Вена декларациясы мен Іс-қимыл бағдарламасы да бағдарланады, онда "адамның барлық құқықтары әмбебап, бөлінбес, өзара тәуелді және өзара байланысты", алайда "ұлттық және өңірлік ерекшеліктің және әртүрлі тарихи, мәдени және діни ерекшеліктердің мәні олардың саяси, экономикалық және мәдени жүйелеріне қарамастан, мемлекеттің ескерілуі қажет, адамның барлық құқықтары мен негізгі бостандықтарын көтермелеу және қорғау міндетін атқаратыны"көрсетілген. Бұл жағдайда адам құқықтарын бекітетін құқықтық нормалар әмбебап болуы тиіс екенін ескере отырып, адам құқықтарының әмбебаптығы туралы айтылады, алайда бұл олардың барлық жағдайларда мүлдем бірдей түсіндірілуі тиіс дегенді білдірмейді. Әйтпесе 1993 ж. Вена Декларациясына және Іс-қимыл бағдарламасына ұлттық және өңірлік ерекшелікті және әртүрлі тарихи, мәдени және діни ерекшеліктерді есепке алу қажеттілігі туралы ережені енгізудің мағынасы жоқ [220].

Адам құқықтары идеясының әмбебаптығына кедергі келтіретін мәдени релятивизм проблемаларынан басқа, оның ішінде индивидтің халықаралық құқық субъектілігін тану ісінде де геосаяси фактор үлкен маңызға ие, ол да аталған мәселе бойынша мемлекеттердің позицияларына елеулі әсер етеді. Бұл жөнінде посткеңестік мемлекеттердің мысалдары көрсетілген.

Қазіргі таңда посткеңестік кеңістіктің біркелкі емес және біртіндеп геосаяси бұзылуына, дефрагментацияға ұшырайтынын байқаған жөн. Мәселен, кейбір посткеңестік мемлекеттер еуроатлантикалық әлемнің ажырамас бөлігіне айналды, оның элементтері КСРО құрамындағы – бұл Балтық мемлекеттері. Посткеңестік мемлекеттердің басқа бөлігі сондай – ақ өзінің сыртқы саяси бағытын Атлантикалық Батыс жағына-Украина, Грузия жағына қарай бағыттайды. Үшінші посткеңестік елдер осы бағытта – Молдова, Әзірбайжан. Аталған елдердің көпшілігі әлі нақты таңдаудың баламалары болмай, географиялық тұрғыдан амалсыз сипаттағы себептер бойынша посткеңестік кеңістіктегі еуразиялық мемлекеттердің ынтымақтастығы орбитасында тұр. Нәтижесінде, қазақстандық ғалым С. Ж. Айдарбаевтың айтуынша, геосаяси

тұрғыдан Еуразияның шынайы ұстанушылары тек бірнеше мемлекет болып табылады. Оның ішінде Еуразиялық тамыры бар еуразиялық мемлекеттер – Ресей, Қазақстан, Қырғызстан және Тәжікстан. Еуразиялық интеграция орбитасында тұрған Беларусь бүгінгі күні Еуразиялық мемлекет, алайда басқару режимі неғұрлым либералдық режимге ауысқан жағдайда экономикалық және саяси қуатты еуроатлантикалық көршілермен тікелей көршілес болуына байланысты Атлант батысының ықпал ету саласына кіруге қабілетті. Ақырында, геосаяси жағынан айқындалмаған, алайда Еуразиялық тамыры бар Өзбекстан мемлекетін де атап өткен жөн. Сондай-ақ Армения Еуразиялық интеграциялық ядроның жанында орналасқан, алайда бұл елдің орны еркін таңдаудан гөрі, өте нәзік географиялық көршілігімен түсіндіріледі. Әлбетте, дәл осы себептермен Ресей, Қазақстан, Қырғызстан, Армения және Беларусь бүгінгі күні интеграциялық топтың посткеңестік кеңістігіндегі – Еуразиялық экономикалық одақтың ядросын құрайтынын түсіндіруге болады [221].

Егер еуразиялық және еуропалық интеграцияны салыстырсақ, еуропалық интеграция бастапқыда еуроатлантизм тұжырымдамасына негізделген, оның өзегі адам құқығы идеясы болып табылады. Мысалы, Еуропалық Одақ туралы шарттың 6 бабына (бұрынғы 1bis бабы) сәйкес, ол аз топтарға жататын адамдардың құқықтарын қоса алғанда, адамдық қадір-қасиетін, бостандығын, демократияны, теңдікті, құқықтық мемлекетті құрметтеу және адам құқықтарын сақтау құндылықтарына негізделген. Бұл құндылықтар мүше мемлекеттер үшін плюрализммен, кемсітпеушілікпен, төзімділікпен, әділдікпен, ынтымақтастық пен әйелдер мен ерлердің теңдігімен сипатталатын қоғам шеңберінде ортақ болып табылады. Бұл жерде 6-баптың 3-тармағында "Адам құқықтары мен оның негізгі бостандықтарын қорғау туралы Еуропалық Конвенциямен қалай кепілдік берілген және мүше мемлекеттер үшін ортақ Конституциялық дәстүрлерден қалай туындайтын негізгі құқықтар ортақ қағидаттар ретінде Одақ құқығының мазмұнына кіреді" [222].

Бүгінгі күні ЕО құқығының осы жалпы принциптерін ЕО соты белсенді қолданатын Еуропалық құқық көздерінің қатарына жатқызу қабылданған [223, б.92]. Осылайша, адам құқықтары ЕО-да еуропалық құқықтың жалпы қағидаттары санатына енгізілген. Нәтижесінде адам құқықтары ЕО-ның барлық интеграциялық қызметінің заңдылығы критерийі болып табылатын санат болып табылады деп айтуға болады.

Посткеңестік кеңістік мемлекеттеріне келетін болсақ, олар өздерінің конституциялық актілерінде де адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарының тізбесін бекітті, бұл батыс елдерінде де солай түсіндіріледі.Алайда, посткеңестік елдердегі бұл жеке құқықтарға деген қарым-қатынас әр түрлі. Қазіргі ресейлік еуразиялық идеологтарының теориялық конструкцияларында адам құқықтары идеясы кейде халықтар құқығы идеясына қарсы тұра, бұл кем дегенде төмендетуге дейін жеткізеді. Осылайша, еуразиялықтың танымал идеологы А. Г. Дугин Батыс демократиясының әмбебаптығы идеясы-нацистік идея екенін мәлімдейді. Өз тезисінің негізінде ол

келесі дәлелдерді келтіреді. Егер "демостар"-дың ("халықтар") сапасы әр түрлі болса, әркім өз тарихы, өз тәжірибесі бар, әркім ерекше ландшафтта, белгілі бір жағдайларда дамиды, неге олардың "кратос"-ы ("билік") әмбебап нәрсе болуы керек? Әр түрлі халықтар әртүрлі саяси жүйелерді, биліктің түрлі үлгілерін жасайды. Әр түрлі бола отырып, олар әр түрлі басқарылады, әр түрлі жүйелер жасайды. Бұл әлемнің, тарихтың алуан түрлілігі. Батыс демократиясы Батыс этностарының тәжірибесін жүзеге асырады, олардың тарихи-саяси және әлеуметтік тәжірибесін жинақтайды. Бұл керемет, бірақ бұл әмбебап критерий бар деген сенімді қайдан алады? Саяси оптимум деген не? Ол тек нәсілшілдік алғышарттардан ғана алынады, ол адамзаттың Батыс секторын өз адамдарымен ғана теңдестіреді, ал қалған дикарларға, кедейшіліктерге теңестіретін халықтар, - дейді А. Г. Дугин. Халық құқығы-бұл Еуразиялық Құқықтану осі, ал адам құқығы – жаһанданудың «жауынгерлік соққысы», атлантизм және вестернизация – деп, ғалым өз ойын білдірді [224, б.218].

А. Г. Дугиннің негізгі тұжырымы "батыс демократиясы" туралы түсінік баламасыз нәрсе ретінде жалған және "зияткерлік оккупация" нысаны болып табылады [224, б.218].

А. Г. Дугинға қосылып қазақстандық ғалымдар да қатысады. Ж. Д. Бұсырманов тәуелсіз мемлекеттің қалыптасуының алғашқы жылынан бастап адам құқықтарының батыс еуропалық идеяларын оны біздің қазақстандық "қолайсыз" жерде жетілдіру мақсатында қарызға алу процесі әрдайым үйлеспейтін және орныққан тұрақтармен сәйкес келетін жағдайлардың пайда болуына әкеп соқтырды. Біз демократиялық құндылықтарды ұғынуға және жүзеге асыруға бағытталған дәйекті қадамдар тізбегін түсіне бастадық [225, б.7]. Ол біздің Еуразиялық мәніміз өзінің көрінісін табады және адам құқықтары саласындағы жалпыға белгілі теориялық догмалар мен постулаттарды қабылдауға, сондай - ақ оларды қамтамасыз ету механизмдеріне әсер етеді, - деп жалғастырды. Ғалым өз ұстанымының мәнін былай тұжырымдайды: адам құқықтарының еуропалық тұжырымдамасынан бас тартпай, онымен қатар ислам, қытай, жапон, дәстүрлі, социалистік, ал біздің жағдайда адам құқықтарының Еуразиялық тұжырымдамалары да бар екенін мойындау керек. Адам құқықтары олардың ұжымдық және қоғамдық мүдделерге және күтулерге барабарлығы, сондай-ақ олардың бір-біріне өзара жауапкершілігі тұрғысынан да қабылдануға тиіс. Ж. Д. Бұсырмановтың пікірінше, жеке тұлғаның міндеттері мен жауапкершілігіне нұқсан келтіретін тек қана құқықтар мен бостандықтарға ғана шамадан тыс және барлық қызықтырушылық өзімшіл индивидуализмнің қалыптасуына ықпал етті. Сондықтан адам құқықтарының Еуразиялық тұжырымдамасы осы тұрғыдан өзекті және уақыттың сын-қатерлеріне жауап береді [225, б.7].

А. Г. Дугин адам құқықтары мен халықтар құқықтарының арақатынасын былайша анықтайды: "халық" еуразиялығы үшін "индивидуумға", "адамға" қатысты болады. Халық "адамды" "адам" етеді. "Адам" өзі клон, голем, биоробот, механизм, машина болып табылады. Өмірдің барлық байлығы этностарда, тілде, мәдениетте, кеңістік пен уақытқа, табиғат пен тарихтың сын-

қатерлеріне әр түрлі қатынаста тұрады... [224,б.220]. Аталған пайымдаулар "жалпыеуропалық бірегейлікті" жасамай жатқан Еуропа тәжірибесінде өзіндік растауын табады.

Айта кетейік, осындай Еуразиялық форматтағы адам құқықтары бүгінде қандай да бір негіз, қағида немесе интеграциялық үдерістер үшін ұқсас нәрсе болып табылмайды. Бұл мәселеде өзіне адал Еуразиялық мемлекеттер адам құқықтарын интеграцияның басты элементі деп санамайды. Адам құқықтары-осы үдерістерде екінші болып қалады, үшінші орында болғанымен, негізгі заңдар іс жүзінде барлық осы мемлекеттерде адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтарымемлекеттің ең жоғарғы құндылығы деп танылады.

Осыған байланысты С. Ж. Айдарбаев: посткеңестік мемлекеттердің іс жүзінде барлық интеграциялық шарттарының преамбуласында халықаралық құқық қағидаттарына бейілділік атап өтіледі, алайда адам құқықтары жеке қағида ретінде бөлінбейтінін атап өтті. Заттардың мұндай жағдайын еуропалық түсінікте адамның конституциялық актілерде нормативтік бекітілген құқықтары "сыртқы" пайдалану үшін категория болып табылатындығымен түсіндіруге болады, ал мемлекетаралық қатынастар практикасында Еуразиялық мемлекеттер адамның абстрактылы құқықтарын қорғау немесе қамтамасыз ету туралы емес, өз отандастарының тағдыры, олардың ұжымдық құқықтары туралы, ең алдымен этникалық өзіндік ерекшелікті сақтауға уағдаласуды қалайды [226, б.291]. Осы көзқараспен келіспеуге болмайды.

Осылайша, ресейлік неоеуразиялық ашық антибатыстық сипатқа ие, ол Батыс пен Евразия арасындағы кейбір өркениетті айырмашылықтарды гипертрофиялық формаларға дейін жеткізе отырды. Тіпті сол А. Г. Дугиннің баяндауында адам құқықтарының Батыс тұжырымдамасы да "нацистік" идеяға жатады және халықтар құқықтарының идеясына бағынады.

Посткеңестік елдердегі қауіпсіздікті кеңінен түсінудің бір элементі адам құқықтарын қамтамасыз ету және қорғау мәселесі болып табылады. Бұл тұрғыда барлық осы елдер өздерінің конституцияларында адамның негізгі құқықтарының халықаралық танылған тізбесін бекітті. Сонымен қатар, белгілі бір елдегі демократия мен адам құқықтарының жалпы деңгейіне елеулі әсер ететін адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын іске асыру мен қорғаудың заңдық, оның ішінде халықаралық-құқықтық тетіктері туралы мәселе маңызды мәнге ие. Бір қызығы, посткеңестік кеңістіктің Орталық-Азия елдері адам құқықтарын қорғаудың еуропалық тетіктеріне қатыспайды, бірақ Қазақстанның осындай мүмкіндігі бар. Бұрынғы Кеңес Одағының еуропалық бөлігінде орналасқан посткеңестік елдер еуропалық тетіктердің қатысушылары болып табылса да, көбінесе еуропалық серіктестер тарапынан сын-қатер объектісі болып табылады. Іс жүзінде ТМД-ның барлық елдері еуропалық мемлекеттер позициясынан ерекшеленетін адам құқықтары және оларды халықаралық-құқықтық қорғау туралы мәселесі бойынша өз позициясына ие. Жеке тұлғалардың халықаралық құқық субъектілігін посткеңестік мемлекеттердің көпшілігінің мойындауы тіпті өзекті мәселе ретінде

қарастырылмайды. Олардың тұжырымдамалық көзқарастарының ерекшелігі мұндай мүмкіндікті жоққа шығарады.

Д. И. Нұрумовтың пікірінше, жалпы алғанда бірқатар мемлекеттер мемлекетішілік құқықтың халықаралық түсінігін нығайту үрдісі байқалғанына қарамастан, ол әлі анықтаушы бола қойған жоқ. Конституцияның көптеген елдерінде адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарына кепілдік бергенімен, халықаралық нормалармен салыстырғанда ішкі заңдардың басымдығын қамтамасыз ете отырып, оларды шектейді, ал Конституциялық және халықаралық құқық арасындағы дуалистік қайшылықты еңсеру Д. И. Нурумовтың пікірінше, индивидтің халықаралық-құқықтық құқық субъектілігін қамтамасыз ету жолында мүмкін. Адам құқықтары жөніндегі халықаралық келісімдер жасай отырып және сол арқылы өзінің егемендік құқықтарының бір бөлігінен өз еркімен бас тарта отырып, мемлекеттер өз азаматтарының құқықтары мен бостандықтарының көлемін кеңейтуге жол салуда, бұл индивидтің халықаралық құқық субъектілігінің ең табанды қарсыластарын мойындауға мәжбүр [219].Алайда, тіпті бұл мәселеде Қазақстан немесе Түркіменстан сияқты елдер төтенше сақтық танытуда.

XXI ғасырдың басында адам құқықтарының халықаралық құқығын дамытудағы ең маңызды үрдіс бүкіл халықаралық құқықтың мемлекеттік егемендікті біртіндеп шектеу бағытында түбегейлі өзгеруі болып отыр. Мүмкін, бұл процесс әлі де ұзақ уақыт бойы мемлекеттің осы негізгі сипаттамасынан бас тартуға алып келмейді. Бірақ бұның қажеті жоқ. Егемендіктен бас тарту болашақта әлемдік мемлекеттің қалыптасуына алып келуі мүмкін, бұл, әрине, адамзат қоғамының осы даму кезеңіндегі басымдық болып табылмайды. Тек адам құқықтары саласында ғана белгілі бір егемендіктің көлемін аккомодациялау және тарату оңтайлы болар еді, ал басқа салаларда ол әлі де оған бөлінген рөл атқара алады. Бұл жағдайда әлемдік құрылыстың өте маңызды ерекшелігі - мемлекеттердің демократиялық артықшылығы сақталады. Егер мемлекеттердің көпшілігімен индивидтің халықаралық құқық субъектілігі танылса және халықаралық құқықты имплементациялаудың тиімді тетіктері, оның нормаларының ұлттық жүйелер нормаларынан басымдығы жасалса, нақты осындай өзгерістер болуы мүмкін. Дегенмен, бұл үрдістер шектеулі, бірақ перспективалы сипатқа ие [219, б.169-170].

Сонымен қатар, белгілі ресейлік ғалым И. И. Лукашуктың "бастысы – индивидты халықаралық құқық субъектісі ретінде ресми түрде жариялламау, ұлттық және халықаралық құқықтың өзара әрекеттестігінде адам құқықтарын қамтамасыз етудің нақты жолдарын табу" деген ескертулерінің әділдігін атап өткен жөн [227, б. 18].

Қазіргі заманғы әлем әлемдік шаруашылық өмірдің кеңейіп келе жатқан жаһандануы және осыған байланысты мемлекеттердің ішкі өмірінің көптеген проблемаларының интернационализациясы сияқты қасиеттермен сипатталады. Әлемнің бірде-бір елі ұдайф нығайып отыратын үрдістерге қарсы келуге шамасы жоқ.Қазақстан да осы ережедес тыс емес, бұл ретте республиканың сыртқы саясатының басты мақсаттарының бірі әлемдік экономика жүйесіне

қосу және онда өзінің лайықты орнын иеленуімен айқындалады. Республикада жүргізіліп жатқан әлеуметтік-экономикалық реформалардың негізгі мақсаты дамыған нарықтық экономика, демократиялық қоғам мен құқықтық мемлекет құру болып табылады. Осы өзгерістердің ортасында адам, оның өмірі, мүдделері, құқықтары мен бостандықтары бар, оларды қамтамасыз етпестен реформалар жүргізу мүмкін емес, сонымен қатар олардың мәні де жоғалады.

Алайда, аталған жағдай - "нарықтық қатынастар жолымен алға жылжу нәтижесінде құқықтар мен бостандықтарды автоматты түрде кепілдендірудің маңызымен тең емес" [228, б.471].

Ресейлік зерттеуші В. И. Лайтман жеке тұлғалардың Халықаралық құқық субъектілігін мойындаудың жақтастары мен қарсыластарының барлық дәлелдерін зерделеп, халықаралық құқық субъектісі индивидті тану үшін жеткілікті негіздер жоқ деген сенімсіз қорытынды жасайды. Аталған сапаның болмауы индивидтің құқықтарын қамтамасыз етуге және қорғауға теріс әсер ететіні немесе мемлекетішілік қатынастарда оның құқық субъектілігін шектеуге әкеп соғатыны осы тақырыптағы зерттеулердің ешқайсысында белгіленбеген. Сонымен қатар, оның айтуынша, халықаралық құқық ұлттық құқықтық жүйелерге тереңірек еніп, мемлекетішілік қатынастарды реттейді. Халықаралық құқықтың жаңа сапасы оған жаһандық сипат береді. Дегенмен, оның табиғаты өзгеріссіз қалады және халықаралық құқық субъектілігінің өлшемдері өзгеріссіз қалады, бұл индивидті жаһандық құқық субъектілеріне есептеуге мүмкіндік бермейді. [229, б.119-120].

Шынында да, тұлғаның халықаралық құқық субъектілігін мойындаудың жақтаушылары сілтеме жасаған барлық жағдайларда, сайып келгенде, индивидтердің халықаралық құқық субъектілілігінің белгілі бір элементтерін тиісті мемлекеттер бұған өз келісімін бергендіктен ғана алды деп көрсетіледі. Мұндай келісім болмаған жағдайда жеке тұлғалар тіпті осы элементтерден айырылған. Бұл біз қарастырып отырған мәселе өз кезегінде адам құқықтарының бірыңғай халықаралық-құқықтық тұжырымдамасына қатысты да ортақ келісімге келе алмайтын мемлекеттерге тікелей байланысты екендігін айғақтайды. Бұл ретте мұндай мойындауға баруға дайын бірқатар батыс мемлекеттерінің ұстанымы салт-дәстүрсіз мемлекеттердің үлкен блогы тарапынан белсенді іс-қимыл жасауға итермелейді.

Біздің анықтауымызша, мемлекеттердің тұжырымдамалық айырмашылықтары негізінде геосаяси факторлар жатыр, оларды еңсеру өте қиын болады (егер бұл мүлде мүмкін болса). Мысалы, бірқатар посткеңестік мемлекеттердің, соның ішінде Қазақстанның интеграциясы негізінде жатқан Еуразиялық теория, сондай-ақ одан туындайтын адам құқықтарының Еуразиялық тұжырымдамасы Еуропа мемлекеттерінің адам құқықтары тұжырымдамасынан кейбір принципті айырмашылықтарға ие.

Біздің пікірімізше, индивидтердің халықаралық құқық субъектілігін тану туралы мәселе бойынша батыс және кірмейтін мемлекеттер арасындағы консенсус өте алыс перспективада ғана мүмкін (егер халықаралық қатынастар жүйесінің қазіргі жай-күйін және бір жағынан Батыс, ал екінші жағынан -

Ресей, Қытай, Ислам және Латын Америкасы елдері). Идеологияның бір бөлігі бола отырып, адам құқықтары туралы, оның ішінде индивидтің халықаралық құқық субъектілігін тану туралы мәселе әлі күнге дейін күрес және қарсы тұру құралы ретінде пайдаланылады. Бұл жағдайда адам құқығы сияқты геосаяси сезімтал мәселе бойынша ортақ келісімге қол жеткізу мүмкін емес деп санаймыз.

Адам құқықтарын халықаралық қорғау, оның ішінде индивидтердің халықаралық құқық субъектілігін нығайтатын элементтерді біртіндеп өсіру мәселелері бойынша келісімге қол жеткізу әзірше нақты көрінеді.

Индивидтердің геосаясат және халықаралық құқық субъектілігі туралы мәселесін қорытындылай келе, ресейлік зерттеуші А. В. Бакинаның сөздерін келтіруге болады, ол адам құқықтары мен геосаясаттың өзара байланысы туралы мәселені қарастыра отырып, өзінің қарқынды генезисінің жолынан өткен жалпыадамзаттық моральдық-этикалық нормалар мен құндылықтардың көзі бар адам құқықтары XX ғасырдың аяғында - XXI ғасырдың басында өзінің сапалық мазмұны мен функционалдық мақсатын өзгертті. Олар дамушы елдерге қатысты дамыған мемлекеттердің геосаяси экспансияны жүзеге асыру құралы, сондай-ақ экспансионист мемлекеттердің өзіндегі адам құқықтары мен бостандықтарын узурпациялау және бұрмалау құралы болды [230]. Демек, адам құқықтары геосаясаттың құралына айналған жағдайда, әртүрлі, кейде түбегейлі қарама-қарсы геосаяси мүдделері бар мемлекеттер жеке тұлғалардың халықаралық құқық субъектілігін мойындау туралы келісе алуы екіталай.

Біз сондай-ақ жеке тұлғалардың халықаралық құқық субъектілігін танудың әртүрлі саяси-құқықтық аспектілерін зерттеу шеңберінде "Халықаралық азаматтық қызмет" және "Халықаралық азаматтық қызметші" ұғымдарын айқындау тәсілдеріне салыстырмалы-құқықтық талдау жасай отырып, халықаралық үкіметаралық ұйымдар жанындағы лауазымды адамдар мәртебесінің ерекшеліктері туралы мәселеге жүгіндік, сондай-ақ халықаралық үкіметаралық ұйымдардың негізі болып табылатын халықаралық азаматтық қызметтің мәнін ашуға тырыстық. Ең алдымен, бізді халықаралық ұйымдардың лауазымды тұлғаларының халықаралық құқық субъектілік элементтеріне ие болу мүмкіндігі туралы мәселе қызықтырды.[231]

Жүргізілген зерттеу қорытындысы бойынша біз аталған лауазымды тұлғалардың халықаралық құқық субъектілігінің элементтері жоқ деген қорытындыға келдік. Халықаралық қатынастарда олар халықаралық ұйымның органдары ретінде әрекет етеді, оларды осы ұйымдар бөлген өкілеттіктер шеңберімен шектеледі.

Босқындардың құқықтарын халықаралық-құқықтық және мемлекетішілік регламенттеу мәселесін зерделей отырып, біз адамның көпшілік мойындаған құқықтары босқындарға тікелей қолданылады: өмір сүру құқығы, азаптаудан және нашар қарым-қатынастан қорғау құқығы, азаматтыққа құқығы, еркін жүріп-тұру құқығы, кез келген елден, соның ішінде өз елінен кету және өз еліне қайтып келу құқығы, мәжбүрлеп қайтаруға тартылмау құқығы. Бұл құқықтар барлық адамдарға (азаматтарға да, азаматтарға да) қатысты басқа да азаматтық,

саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтармен қатар адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында, азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіде және экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пактіде бекітіледі. Босқындар құқығының адам құқықтарының бір бөлігі бола тұра, оларды тасымалдаушыларға халықаралық құқық субъектілігінің қандай да бір элементтерін хабарламайды [232].

Еңбекші-мигранттар мен олардың отбасы мүшелерінің халықаралық құқық субъектілігін тану туралы мәселе аса маңызды болып табылады. "Еңбекші-мигрант" ұғымының мәнін халықаралық-құқықтық деңгейде қалыптастыру проблемаларына және еңбекші-мигранттардың құқықтық мәртебесін реттеу жүйесін айқындау мәселелеріне арналған көптеген ғылыми еңбектерге арналғанын ескере отырып, біз олардың ең маңыздысын ғана қарадық, сондай-ақ тиісті нормативтік дереккөздерге жүгіндік [233]. Талдау нәтижесінде, біз халықаралық құқықта еңбекші-мигранттар санатына жататын адам құқықтарының оқшауланған тобы бар деген қорытынды жасадық. Алайда, еңбекші-мигранттардың халықаралық құқық субъектілік элементтері жоқ.

Біздің зерттеу шеңберінде халықаралық құқық субъектілік элементтерін белгілеу тұрғысынан жеке талдауға инвесторлардың, әйелдер мен балалардың құқықтарына арналған халықаралық құқық нормалары ұшырады. Атап айтқанда, мемлекеттер, коммерциялық емес ұйымдар, сондай-ақ индивидтер қатарындағы инвесторлар туралы мәселе біздің назарымыздың объектісі болды [234].

Әйелдер мен балалардың, оның ішінде "әскери-балалардың" құқықтары туралы халықаралық-құқықтық актілерді талдау бізді халықтың осы санаттарында танылған адамның ерекше құқықтарының жекелеген санаттарының болуы туралы қорытындыға әкелді [235].

Алайда, біріншіден де, екінші жағдайда да, біз инвесторларда да, әйелдерде де, балаларда да халықаралық құқық субъектілігінің элементтерін белгілемедік.

Нәтижесінде, адам құқықтары қоғам мен мемлекеттің тіршілік әрекетінің барлық салаларында, барлық жерде және барлық жерде құқықтық қорғауды қажет етеді деп айтуға болады. Мемлекеттің адам құқықтарын қамтамасыз ету жөніндегі міндеттерін іске асырудың басты құралдарының бірі қоғамда жеке адамның құқықтарын жан-жақты сақтау жағдайын жасайтын жағдайлар жасау, сондай-ақ бұзушылықтар болған жағдайда оларды заңды тәсілдермен қорғау мүмкіндігі болып табылады. Адам құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың осы барлық заңдық құралдарының арасында көптеген мемлекеттердің тәжірибесінде өзінің тиімділігін дәлелдеген адамның бұзылған құқықтарын халықаралық-құқықтық қорғау ерекше орын алады.

Адам құқықтарын халықаралық-құқықтық қорғау-мемлекеттер үшін алдын алудың маңызы бар, ең алдымен, мемлекеттік аппаратты индивидтің құқықтарының өрескел және жүйелі бұзылуынан тежей отырады. Сонымен қатар, халықаралық инстанцияларға өздерінің бұзылған құқықтарын қорғау

және қалпына келтіру үшін жүгіну көбінесе адамның әділдікке қол жеткізудің соңғы мүмкіндігі болып табылады. Осылайша, адам құқықтарын халықаралық қорғау тетігі жеке мемлекетте, сондай-ақ тұтастай алғанда, орталығында адам бар әділ құқықтық тәртіпті орнатудың құралы болып табылады.

Біздің ойымызша, халықтың әртүрлі санаттарына (инвесторлар, Әйелдер, Балалар, т.б.) жататын адам құқықтарын халықаралық қорғау мүмкіндіктерін одан әрі арттыру арқылы индивидтердің мемлекет тарапынан халықаралық құқық субъектілігін мойындауға біртіндеп келуі мүмкін.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ғылым өкілдерінің көпшілігі үшін жеке тұлғаның халықаралық-құқықтық субъектілігі мәселесі – өтініш берушінің (талапкердің) құқық субъектілігі болмаса, не Адамның кейбір авторлар айтқандай шектеулі құқық субъектілігі бар болса, мемлекет жауапкер болып табылатын процестегі тараптардың теңдігі принципін қамтамасыз ету мүмкіндігі ретінде болатын мәселенің нұсқасы болып табылмайды.

Құқықтық субъектілік құқықтық өмірге қатысушы ретіндегі индивидтің әлеуетті мүмкіндіктерінің барлық спектрін осы сапада көрсететін және оның орталық буыны нақты индивид құқықтық тәртіп шеңберінде қатыса алатын құқықтық қатынастар тізбесін анықтау болып табылатыннегізгі сипаттамасы [236, б.164].

Диссертациялық зерттеудің қорытындысының нәтижесі.Жеке тұлғалардың халықаралық құқықсубъектілігін тану проблемасы құқықтың жалпы теориясында және халықаралық құқық теориясында құқықтық субъектіліктің әртүрлі тұжырымдамаларын қолдану салдарынан туындады. Егер құқықтың жалпы теориясына сәйкес құқық субъектілігін тану үшін субъектінің субъективті құқықтар мен міндеттердің тасымалдаушысы болуға заңды қабілеті жеткілікті болса, онда халықаралық құқық теориясында – осы талапқа мемлекеттер шешуші деп санайтын тағы бір өлшем қосылады – бұл құқықтар мен міндеттерді иеленушінің халықаралық норма шығару процесіне қатысу қабілеті.

Халықаралық құқық субъектілері-бұл тараптар, халықаралық құқық нормаларымен реттелген қатынастарда заңды құқықтар мен міндеттер берілген тұлғалар. Халықаралық шартта белгіленген халықаралық құқық субъектілік көлемінің іс-әрекетін тарату нәтижесінде онда туындайтын іс-әрекеттерді іске асыра отырып, адам халықаралық құқықтар мен міндеттерді иеленушіге айналады. Тиісті шарттардың шеңберімен шектелген адамның халықаралық құқықпен реттелетін құқықтары мен міндеттерінің көлемі, оның өз құқықтарын қорғаудың халықаралық-құқықтық құралдарын таңдау жөніндегі белсенді және бастамашылық қызметі оның халықаралық құқық субъектілілігінің жеткілікті дәлелі болып табылады, - деп индивидтің халықаралық құқық субъектілігінің жақтаушылары есептейді.

Нәтижесінде, халықаралық құқық субъектілігінің шекарасын белгілеу халықаралық құқық субъектілігі мен халықаралық құқық субъектісінің анықтамаларына байланысты, олардың шеңберінде құқықтың жалпы теориясына негізделген тек құқықтық өлшемдерді қолдану халықаралық құқық субъектілеріне "дәстүрлі субъектілермен" (тәуелсіздікке күресетін мемлекеттер, халықтар, халықаралық ұйымдар) қатар, сондай-ақ халықаралық құқықтың "дәстүрлі емес" субъектілерін, оның ішінде индивидтерді жатқызуға мүмкіндік береді [236, б.165].

Субъектінің халықаралық-құқықтық қатынастарға қатысу дәрежесі жеке тұлғаға халықаралық құқық берген құқықтар мен міндеттердің көлемімен айқындалады. Мемлекеттердің адам құқықтары саласындағы

ынтымақтастығының әмбебап, сондай-ақ өңірлік деңгейлерде өсуі әр түрлі халықаралық келісімдермен индивидке берілетін құқықтар көлемін ұлғайтады [236, б.5-6].

Индивид халықаралық құқықтық шығармашылыққа тікелей қатыса алмайды, бірақ ол бірқатар нормалардың тікелей адресаты, демек, индивид халықаралық құқықтық қатынастар субъектісі болып табылады. Бұл ретте, онда норма шығармашылық функциялардың болмауы оның ешқандай халықаралық құқық субъектілігі жоқ және мүлде бола алмайтыны туралы емес, оның құқық субъектілігінің ерекшелігі туралы ғана куәландырады.

Жеке тұлғаларға халықаралық құқықтар мен міндеттер берілген жағдайларда оларды халықаралық құқық субъектілері ретінде қарауға болады, өйткені олар тікелей халықаралық құқық бойынша халықаралық құқықтар мен міндеттерге ие, халықаралық іс жүргізу (рәсімдік) құқық қабілеттілігіне, сондай-ақ халықаралық нормалар мен қағидаттарды бұзғаны үшін халықаралық жауапкершілікті көтеру қабілетіне ие болады [236, б.166-167].

Бұл ретте, жеке тұлғалардың халықаралық құқық субъектililігі апологеттерінің пікірінше, жеке адамдардың құқық субъектililігі көлемінің функционалдық (белгілі бір мақсаттар үшін) сипаты болуы мүмкін екені, туындайтын құқықтар мен міндеттердің көлеміне байланысты емес, халықаралық құқық субъектililігінің жалпы талаптарына қайшы келмеуі фактісі болып табылады. Халықаралық құқық субъектілерінің шеңбері олардың осы қатысу дәрежесімен емес, халықаралық құқықпен реттелетін мемлекетаралық қатынастарға қатысу қабілеттілігімен айқындалады. Мысалы, Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сотта жеке қорғау құқығы Еуропалық конвенцияның нормаларымен және оны толықтыратын хаттамалармен реттеледі, олар тек сотқа кез келген жеке тұлғаның немесе жеке тұлғалар тобының шағымдарын қарауға құзырет беріп қана қоймай, оларға қатысты Конвенцияда көзделген құқықтар бұзылғанын растайтын, сондай-ақ оларды қарауға қатысушы тараптардың құқықтары мен міндеттерін анықтайды.

Жеке тұлғаның халықаралық құқықта тұжырымдалған және бекітілген құқықтары бар және міндеттер атқарады. Осылайша, халықаралық құқық субъектісі ұғымын және оның ерекше белгілерін тұжырымдау кезінде логика тұрғысынан құқық субъектісі субъективті құқықтар мен міндеттерді тасымалдаушы ретінде түсінілетін құқық теориясы бойынша жалпы қабылданған көзқарасқа сүйену қажет. Осы ұстанымнан халықаралық құқық субъектісін халықаралық субъективті құқықтарға ие және халықаралық құқық нормаларына орай халықаралық субъективті міндеттерге ие тұлға ретінде анықтауға болады. Халықаралық құқық субъектілігіне мұндай жалпы теориялық көзқарас халықаралық құқықтың түрлі субъектілерінің, жеке тұлғаларды қоса алғанда, құқықтық мәртебесін айқындауға әдіснамалық бірлікті көздейді.

Индивид халықаралық құқықтық қатынастардың шектеулі шеңберіне қатысатын халықаралық құқықтың ерекше субъектісі деп тануға болады. Индивидтің құқықтары мен міндеттерінің шеңбері халықаралық құқықта үнемі

кеңеюде. Оның жай-күйінің ерекшелігі, өз құқықтарын тікелей, өз бетінше жүзеге асыру, сондай-ақ мемлекет алдында өз мүдделерін қорғау мүмкіндігіне қарамастан, олардың бір бөлігін индивид мемлекет арқылы ғана іске асыра алады.

Индивидтердің халықаралық құқық субъектілігін жақтаушылардың дәлелдерінің бірі адамның халықаралық құқық субъектілігін халықаралық құқықта өз құқықтарын қорғау процесінде халықаралық органдармен тікелей байланыс жасау құқығын бекіту арқылы жүзеге асыру мүмкіндігі болып табылады, бұл сөзсіз халықаралық құқықтың маңызды жетістігі болып табылады. Бүгінгі таңда адамның халықаралық органдарға жеке өтініш білдіру құқығын бекітетін нормалар көптеген халықаралық құжаттарда бекітілген.

Қазір халықаралық құқық нормалары жеке тұлғаның құқықтық қатынастарына тікелей қолданылуы мүмкін деген дау айтылмайды. Мысалы, индивид өз құқықтарын қорғау үшін сот және соттан тыс мекемелерге жүгінуге мүмкіндігі бар, бұл осы іс бойынша түпкілікті шешімді міндетті түрде шығаруға әкеп соғады. Жеке тұлғаның осы мекемелерге жүгіну мүмкіндігі оған белгілі бір құқықтар мен міндеттер береді, бұл материалдық және іс жүргізу құқықтарын біріктіретін халықаралық құқық бойынша индивид мәртебесінің толықтығы мен кешенділігін куәландырады.

Адамның халықаралық құқық субъектілігін тану пайдасына және басқа да дәлелдерге қарамастан, индивидты халықаралық құқық субъектілеріне жатқызбауы, олардың құқықтары адамның азаматтық мемлекеті арқылы халықаралық қарым-қатынаста қорғалады. Индивидтің халықаралық құқық субъектілігінің қарсыластары жеке тұлғаларды халықаралық құқық субъектілері "дәрежесіне" енгізуге болмайды, өйткені олар қандай да бір мемлекеттің юрисдикциясына бағынады, халықаралық құқық субъектілері мемлекетаралық қатынастардың қатысушылары ғана бола алады, ал құқықтық субъектіліктің маңызды элементтері жоқ индивид бұған объективті қабілетті емес. Адамға халықаралық құқық субъектілігінен және халықаралық актілерде оны халықаралық құқық субъектісі ретінде тікелей танудан қамтылмайтыны негізінде бас тартылады. Демек, жеке тұлға бұл жағдайда мемлекеттер құрған халықаралық құқық нормаларын бенефициар ретінде (пайдаланушы) қарастыра алады. Осылайша, адамның құқықтық субъектілілігі, әрекет қабілеттілігі, белсенді және пассивті жауапкершілігі ұлттық құқықтық тәртіпте айқындалады деген негізде индивид пен халықаралық құқық арасында мемлекеттер құрған тосқауыл жасалды.

Осы және басқа да аспектілер жеке тұлғалардың халықаралық құқық субъектілік мәселелері батыс заң ғылымында кеңінен талқылануда. Бұл ретте, халықаралық құқық субъектісі жеке тұлғаны тануына кедергі келтіретін, халықаралық құқыққа этатистік көзқарасқа негізделген идеяларды бұзатын тұжырымдамалар барынша бекітіледі. Халықаралық құқықтың батыс ғылымы өкілдерінің бірқатар жұмыстарында халықаралық құқық субъектісі жеке тұлғаны танымауы халықаралық құқықтың дамуының теріс және беймәлім көрінісі болып табылады деген пікір айтылады. Мұндай тәсілдердің

заңдылығы, ең алдымен, олардың қазіргі әлемнің шынайылығын объективті бағалауға, халықаралық қатынастар практикасына жаңа акторларды, жеке тұлғаның халықаралық құқықпен өзара іс-қимылының батыл өзгеретін нысандарын қуатты енгізу фактісін мойындауға негізделуімен қамтамасыз етіледі.

Объективті шындық әсерінен белсенді дамып келе жатқан жекелеген салалар шеңберінде адамға сол немесе өзге де субъективті құқықтар беретін нормалар көбірек пайда болады. Бұл Нюрнберг трибунының үкімінде негізі қаланған жеке тұлғалардың халықаралық-құқықтық жауапкершілігі институтының прогрессивті даму мысалында айқын көрінеді. Белгілі бір жағдайларда, халықаралық құқықтың кейбір елеулі бұзылуы жағдайында, индивид ұлттық мемлекеттің және оның ішкі заңнамасының еркіне қарамастан, халықаралық құқық шеңберінде жауапты бола алады.

Халықаралық заңгерлердің жұмыстарында халықаралық құқық нормаларын құру процесінде, бірінші кезекте адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғауға бағытталған "адам факторы" рөлінің өсуіне көп көңіл бөлінеді. Адамды халықаралық құқық субъектілерінің тобына кіруден бас тартатындар, индивидтердің тікелей халықаралық норма шығарушылыққа қатыспайды деген негізде олардың ұстанымдары неғұрлым белсенді сынға алынады. Халықаралық норма шығармашылығы бойынша мемлекет позициясынан тәуелсіз көзқарас білдіруге қабілетті жеке тұлғаларды тартудың нақты қолданыстағы практикасын жетілдіру қажеттігі айтылады. Халықаралық құқық адамға бағытталған және оны әзірлеу қоғамның азаматтық секторының өкілдері қатысуы тиіс процесті білдіреді. Бұл демократияның логикалық талабы. Халықаралық құқыққа неғұрлым белсенді түрде басып кіріп келе жатқан жеке тұлға, тіпті бірқатар жағдайларда да адам құқықтары саласындағы халықаралық стандарттарды қамтамасыз ету процестеріне қатысады, халықаралық құқықтың тікелей субъектісі болуға барлық негіздері бар. Индивидтің халықаралық құқық субъектілігі жақтаушыларының ұстанымы осындай.

Индивидтердің халықаралық құқық субъектілігі туралы осы мүмкіндікті жоққа шығарушылардың ұстанымы тұрақты түрде әлсірейді,өйткені олардың көзқарасы халықаралық құқықтық реттеудің қазіргі жай-күйімен және соңғы онжылдықта халықаралық құқықта болған және болып жатқан өзгерістермен келіспейді. XXI ғасырда индивидтердің құқық субъектілігінің көлемі қисынды түрде кеңейтілетін болады, өйткені әрбір тарихи дәуір өзінің халықаралық құқық субъектілерін туындатады.

Халықаралық құқық субъектілігінің қазіргі даму тенденциялары халықаралық құқық субъектілері шеңберінің кеңеюімен тығыз байланысты, бұл халықаралық құқық пен жалпы халықаралық өмірді дамыту векторының прагматикасына толық жауап береді [236, б.167-168]. Бұл ретте, халықаралық құқық субъектілігіне үміткер халықаралық қатынастардың басқа акторларымен салыстырғанда индивидтің халықаралық-құқықтық жағдайы оның халықаралық құқық субъектісі ретінде неғұрлым қалыптасқан құқықтық, практикалық және

доктриналық " кемелденуіне "байланысты неғұрлым құқықтық" оптимизм " туғызады [238, б.187].

Диссертацияда адамның Халықаралық құқық субъектісінің қасиеттеріне ие болуы мемлекеттердің еркіне байланысты емес, елемеуге болмайтын объективті шындық болып табылады, алайда оның мойындалуы әлі де олардың билігінде тұр.

Сонымен бірге, тұлғаның халықаралық құқық субъектілігін мойындаудың жақтаушылары сілтеме жасаған барлық жағдайларда, сайып келгенде, индивидтердің халықаралық құқық субъектілілігінің белгілі бір элементтерін тиісті мемлекеттер бұған өз келісімін бергендіктен ғана алды деп көрсетіледі. Мұндай келісім болмаған жағдайда индивидтар бұл элементтерден айырылған. Бұл біз қарастырып отырған мәселе өз кезегінде адам құқықтарының бірыңғай халықаралық-құқықтық тұжырымдамасына қатысты да ортақ келісімге келе алмайтын мемлекеттерге тікелей байланысты екендігін айғақтайды. Бұл ретте мұндай мойындауға баруға дайын бірқатар батыс мемлекеттерінің ұстанымы салт-дәстүрсіз мемлекеттердің үлкен блогы тарапынан белсенді іс-қимыл жасауға итермелейді.

Біздің анықтауымызша, мемлекеттердің тұжырымдамалық айырмашылықтары негізінде геосаяси факторлар жатыр, оларды еңсеру өте қиын болады (егер бұл мүлде мүмкін болса). Біздің пікірімізше, индивидтердің халықаралық құқық субъектілігін тану туралы мәселе бойынша батыс және кірмейтін мемлекеттер арасындағы консенсус өте алыс перспективада ғана мүмкін (егер халықаралық қатынастар жүйесінің қазіргі жай-күйін және бір жағынан Батыс, екінші жағынан Ресей, Қытай, Ислам және Латын Америкасы елдері). Идеологияның бір бөлігі бола отырып, адам құқықтары туралы жалпы мәселенің бір бөлігі ретінде индивидтің халықаралық құқық субъектілігін тану туралы мәселе әлі күнге дейін Күрес және қарсы тұру құралы ретінде пайдаланылады. Бұл жағдайда адам құқығы сияқты геосаяси сезімтал мәселе бойынша ортақ келісімге қол жеткізу мүмкін емес деп санаймыз.

Адам құқықтарын халықаралық қорғау, оның ішінде индивидтердің халықаралық құқық субъектілігін нығайтатын элементтерді біртіндеп өсіру мәселелері бойынша келісімге қол жеткізу әзірше нақты көрінеді.

Адам құқықтары геосаясаттың құралына айналған қазіргі жағдайда әртүрлі, кейде түбегейлі қарама-қарсы геосаяси мүдделері бар мемлекеттер жеке тұлғалардың Халықаралық құқық субъектілігін тану туралы уағдаласа алады.

Батыс зерттеушісі К. Парлетт атап өткендей, индивидтердің халықаралық қатынастарға қатысуын кеңейту үрдісі жалғастырылатын болады, алайда мемлекеттер халықаралық-құқықтық жүйеде, атап айтқанда, халықаралық құқықшығармашылыққа және басқа тұлғалардың Халықаралық құқық жүйесіне жіберілуіне қатысты басымдықты жалғастырады [239, p.372].

Қойылған міндеттердің толық шешілуін бағалау. Диссертациялық зерттеуде қойылған негізгі міндеттер: толық көлемде, атап айтқанда, зерттеу объектісі мен мәніне қарай сипатталған, жеке тұлғаның халықаралық құқық

субъектілілігінің түсінігі мен доктриналық көзқарастары жинақталған, жеке тұлғалардың әмбебап және өңірлік сипаттағы халықаралық органдарға өтініштері қаралып, талданды, олардың әрекеті осы органдарға жүгіну процесіне нақты талдау жасалды. Халықаралық құқық субъектілігін анықтаудың негізгі аспектісі жеке тұлғалардың халықаралық қылмыстар жасағаны үшін халықаралық қылмыстық жауапкершілігі болып табылады, сондай-ақ заң ғылымында алғаш рет халықаралық құқықтағы индивидтердің құқық субъектілігін анықтау кезінде геосаяси факторларды есепке алу қажеттілігі туралы тезис ғылыми айналымға енгізілді. Қарастырылып отырған мәселе объективті түрде пісіп-жетіліп, тиісінше оған назар қойылуы керек деген қорытынды жасалды. Негізгі проблема сондай-ақ міндет мемлекеттің өзі олардың бірнеше рет санкциялаудан бастап қолданыстағы құқықтық жүйенің жалғыз субъектілері емес екеніне көз жеткізу қажет екендігінен тұрады.

Орындалған жұмыстың ғылыми деңгейін осы саладағы үздік жетістіктермен салыстыра отырып бағалау. Жеке тұлғалардың Халықаралық құқық субъектілігін зерттеумен әр түрлі мемлекеттердің заңгерлері, көптеген ғалымдар айналысқанын атап өту қажет. Қазақстанда бұл мәселе жеке тұлғаның халықаралық құқығы мен құқықтық жағдайына (мысалы, жеке тұлғалардың Халықаралық қылмыстық жауапкершілігі немесе адам құқықтарын қорғаудың халықаралық және өңірлік жүйелері мен тетіктері саласында) байланысты жанама да, басқаша да қарастырылды. Осы диссертация шеңберінде отандық халықаралық-құқықтық ғылымда алғаш рет жеке тұлғаның халықаралық құқық субъектілілігіне әртүрлі доктриналық көзқарастары, сондай-ақ адамның бұзылған құқықтары анықталған кезде оларға берілетін халықаралық-құқықтық құжаттар негізінде халықаралық құқық субъектілігін анықтау мүмкіндіктері талданып, қорытылды.

Ұсыныстар мен бастапқы деректерді нақты пайдаланудың нәтижелері:

1. Қазіргі халықаралық құқық жаһандық құқықтық кеңістіктің бір бөлігіне айналып жатқанын және бұл оның табиғатының өзгеруіне, сондай-ақ халықаралық құқық субъектілік критерийлерін қайта пайымдауға әкеп соқтыратынын ескеру қажет. Бұл ретте зерттелетін санаттың өздігінен болмайтынын, тек объективті құқықтың салдарынан болатынын мойындау керек. Демек, жеке тұлғаның халықаралық құқық субъектілілігінің өзара шарттасқан, ерік білдіру, деседе өзінің өзіндік ерекше сипаты бар болып табылады. Алайда бұл индивидтің қазіргі шындық пен болжамдау үрдістерін ескере отырып, тиісті құқықтар мен міндеттердің субъектісі болып табылатындығын білдірмейді, ол халықаралық құқық субъектілілігі қасиеттерінің белгілі бір, жеткіліксіз және кеңейтілетін көлеміне ие, бұл өз кезегінде соңғысын өзі жеткілікті және дамушы заң құрылымы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

2. Демек, халықаралық құқық ғылымында қалыптасқан зияткерлік оқшауланған айқын конформизмді еңсеру қажет және құқықтық субъектілілік санат ретінде құқықтық субъектіліктің осы шеңберінің мөлшерін емес, сол

шүеңбердің болуын анықтайтынын мойындау қажет. Осы ережеден қорытындының мынадай мәні туындайды, индивидтің халықаралық құқық субъектілілігінің сапасы, сондай-ақ оның құқықтары мен міндеттерінің көлемі ол қатысатын құқықтық қатынастардың шеңберінің үлкен немесе кішілігіне қарамайды. Бұл шын мәнінде жеке тұлғаны халықаралық құқық субъектісі ретінде оның халықаралық-құқықтық нормалармен реттелетін құқықтық қатынастарға қатысуының заңдық мүмкіндігімен сәйкестендіру үшін негіз бар дегенді білдіреді. Мұндай тәсілді қабылдау, атап айтқанда, индивид осы үшін қажетті құқықтар мен міндеттерге ие болуды, не оны осы нормалармен белгіленген құқықтар мен міндеттерді тасымалдаушы ретінде тануды, өзге қатысушылардың халықаралық-құқықтық қатынастар саласына нақты кіруін білдіреді. Бұл ретте индивидті халықаралық – субъектілік деп санауға мүмкіндік беретін негізгі талапты ескеру маңызды. Яғни халықаралық құқықта жаңа субъектілердің пайда болуына және жүзеге асырылуына тыйым салынбайтындығын білдіреді. (50)

3. Сот шешімдерімен (прецеденттермен) және халықаралық-құқықтық актілер негізінде қалыптасатын мемлекеттік практикамен бірге қаралған доктриналық көзқарастар бір мағыналы тұжырымдалған дәстүрлі, этатистік тәсілдері шеңберінен шыға отырып әрбір адамның қай жерде болмасын оның құқықтық мәртебесін тануға мүмкіндік береді. Жоғарыда айтып өткендей, біріншіден, консервативтік теориялар бірте – бірте функционалдық дәрменсіз және дуалистік болып, өзінің өзектілігін жоғалтатынын білдіреді (атап айтқанда,халықаралық құқық субъектілілік көріністері ретінде индивидтердің халықаралық шарттарды жасасу құқығына және мемлекеттер мен халықаралық ұйымдаға тән басқа да заңды мүмкіндіктерге, халықаралық шарттар жасасу құқығына ие болуы тиіс деген тұжырымдар) ; екіншіден, жоғарыда атап өткен жүйелі талдауларды негізге ала отырып, индивидтің құқық қабілеттілігімен, әрекет қабілеттілігімен және деликт қабілеттілігімен қатар халықаралық құқықты қолдану қабілеттілігіне ие екендігін нақты айтуға болады; құқықтық субъектілілігі өз кезегінде индивидтің нақты құқықтық қатынастағы нақты субъект ретіндегі құқығын сапалы түрде сипаттайды; үшіншіден, осы қорытындыларға және БҰҰ-ның халықаралық құқық комиссиясының халықаралық құқық субъектілерінің тиісінше жаңа жіктемесін қайта қараудың және қабылдаудың шарасыздығы туралы қорытындысына негізделе отырып, кодификациялау мақсатында халықаралық құқық субъектілілігінің барлық саласына жан-жақты шолуды жүзеге асыру, яғни индивидтерге қатысты халықаралық құқық нормалары мен практикасын неғұрлым дәл тұжырымдау және жүйелеу қажет екендігі туралы ұсыныс жасауға болады. БҰҰ Халықаралық құқық комиссиясы БҰҰның 1947 жылғы 21 қарашадағы Ережесіне сәйкес (рез. 174 (II) ГА) осыған байланысты прецеденттердің, ұлттық және халықаралық соттардың шешімдерінің, доктриналардың (ғылыми бағыттағы) толық баяндалуын қамтитын түсініктемелермен өз қорытындыларын дайындауға, мемлекеттердің практикасына қатысты құжаттарды жинауды және жариялауды жүзеге асыруға құқылы, сондай-ақ

индивидтердің халықаралық құқық субъектілілігі саласындағы неғұрлым қолжетімді және объективті куәліктер жасайтын басқа да тәсілдер мен құралдарды қарастыра алады. Осы процеске БҰҰ Бас хатшысын, БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі қолданыстағы комитеттерінің және Жоғарғы комиссарының, Дүниежүзілік ұйымның мамандандырылған мекемелерінің алтыншы (заң) комитетін немесе үкіметтер арасындағы уағдаластық бойынша құрылған ресми органдардың өкілдерін қосу қажет деп санаймыз. Онда БҰҰ-ның жеке стандарттары ғана емес, сондай-ақ жеке тұлғалардың Халықаралық құқық субъектілігін дәлелдей отырып, жұмыс істейтін мекемелердің ұйымынан тыс басқа да нормалар көрініс табуы тиіс.

4. ҚР-да ұлттық сот органдарының құқық қолдану практикасын адам құқықтарын қорғаудың халықаралық стандарттарына сәйкес жақсарту үшін мемлекеттің Еуропа Кеңесімен тығыз ынтымақтастығын жүзеге асыру қажет, бұл осы ұйымның тиісті конвенцияларына қосылу арқылы адам құқықтарын қорғау жөніндегі еуропалық мемлекеттердің озық тәжірибесін алуға мүмкіндік береді. Қазақстан Еуропа Кеңесімен түрлі жобаларды іске асыруы адам құқықтары жөніндегі Еуропалық конвенцияны ратификациялау нысанындағы келесі қадамды жасауға толық негіз береді. Еуропалық соттың қаулылары ҚР Жоғарғы Соты үшін маңызды ықпал бола алады, нақты істерді қарауға және өз шешімдерін негіздеуге мұқият қарау үшін олар Еуропалық соттың адам құқықтары жөніндегі тәжірибесінің бүкіл көлемін ескеруге мәжбүр болады,сәйкесінше бұл төменгі сатыдағы соттарда сот шешімдерінің сапасын жақсартуға оң әсер етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 БҰҰ -ның Жарғысы 26 маусым 1945 жылы,24 қазан 1945 жылы күшіне енді https://www.un.org/ru/charter-united-nations/index.html

2 Каширкина А.А. Тенденции развития международной правосубъектности. дис.… заң ғылымдарының канд.: 12.00.10. – М., 2004. – 212 б.

3 Международное публичное право. Учебник/ ответ. ред. Проф. Бекяшев К.А. – М.- 2004. 784бет

4 Матвеева Т.Д. Вопросы международной правосубъектности в контексте международной защиты прав человека // В сборнике: Актуальные проблемы современного международного права материалы XII ежегодной международной научно-практической конференции, посвященной памяти профессора И. П. Блищенко: в 2 частях. Российский университет дружбы народов/ отв. ред. А. Х. Абашидзе. -2015.- С. 403-411.

5 Ковлер А.И. Проблемы международного права в решениях Европейского суда по правам человека (международная правосубъектность индивида и иммунитет государств) // Российский ежегодник международного права.- 2003. - С. 299-306.

6 Морун Н., Демчук Д.С. Правосубъектность физических лиц в международном контексте на примере российского и французского законодательства // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения.- 2013.- № 5.- С. 802-812.

7 Нысанбекова Л.Б.,Сайрамбаева Ж.Т.,Тоқтыбеков Т. Жеке тұлғалардың халықаралық құқықсубъектілігінің мәнін жаңа кешенді құқықтыққұбылыс ретінде түсінігіне жалпы теориялық көзқарастар// ҚазҰУ Хабаршысы№4(80) 2017.-58-69 б.

8 Послание Папы Франциска на Всемирный день мира 1 января 2017 года.http://ru.radiovaticana.va/news/2017/01/01/послание_папы_франциска_на_всемирный_день _мира/1278408

9 Соколовский С.В. Правосубъектность в международном праве // В сборнике: Этнометодология проблемы, подходы, концепции. Сер. "Этнос. Культура. Социум" /А.А. Пископпель, В.Р. Рокитянский, Л.П. Щедровицкий. М., 1997.- С. 63-81.

10Архипов С.И. Субъект права: теоретические исследования / ассоц. «Юрид. Центр». - СПб.: Юридический Центр-Пресс, 2004. - 466 с.

11Бурьянова Е.И. Условия, определяющие правосубъектность индивида: общетеоретический аспект: дис.…канд. юрид. наук: 12.00.01. – Волгоград, 2006. – 185 с.

12Белькова Е.Г. Правосубъектность физических лиц в гражданском и международном частном праве // Федеральное агентство по образованию, Байкальский гос. ун-т экономики и права. Иркутск.- 2010.

13Codex juris gentium diplomaticus, in quot abulaeauthenticae actorum publicorum, tractatuum, aliarumquererum majoris momenti per Europam gestarum... continentur; a fine seculi undecimi ad nostra usque tempora aliquot tomis comprehensus... Edidit G. G. L. Hannoverae, literis & impensis Samuelis Ammonii. MDCXCIII Identifiant : ark:/12148/bpt6k6538191w

14Өзбекұлы С. Абай және адам құқы. – Алматы: «Жетіжарғы», 1995. – 112 б.

15Jones W. J. Leibniz as International Lawyer // BYIL. – 1945. – Vol. XXII. – P. 5.

16BarberisJ.A.Nouvellesquestions concernant la personnalité juridique internationale // Recueil des cours. – 1983. – Vol. 179. – P. 169

17Узбек-улы С. Абай о некоторых принципах правового государства // Юридическая газета. – 1995. - 15 марта.

18Айдарбаев С.Ж. Статус национальных меньшинств в Казахстане по международному и внутригосударственному праву. – Алматы: Қазақ университеті.- 2006. – 216 с.

19Сабикенов С.Н. Еще раз о правах человека. Конституционные права и свободы граждан Республики Казахстан: состояние и перспективы // Мир закона.- 2006.-№4. – С. 1-5.

20HickeyJ. E., Jr. The Source of International Legal Personality in the Twenty First Century. – The Hofstra Law & Policy Symposium. – 1997. – Vol. 2. – P. 1-18

21Sellers M. N. S. International Legal Personality // Jus Gentium. – 2005. – Vol. 11. – P. 67-78.

22Аманжолов Ж.М. Безопасность человека и гражданина: некоторые вопросы правового обеспечения в Казахстане // Материалы межд. науч.-практ. конф. «Актуальные проблемы применения и совершенствования уголовного, уголовно-процессуального и уголовно- исполнительного законодательства в условиях глобализации». – 2009. – 455 с.

23Никонова М.В. К вопросу о правосубъектности граждан в международном частном праве // Образование и право. -2010-. № 5.- С. 146-*153*.

24Сабикенов С.Н. Некоторые методологические основы изучения общечеловеческой концепции прав человека: внутригосударственные и международные аспекты // Права человека: международный опыт, проблемы и перспективы. Сборник материалов научно-теоретической конференции, посвященной международному дню защиты прав / Отв. ред. С.Ж. Айдарбаев. – Алматы: Қазақ университеті.- 2005. – 76 с.

25Ахметов М.М., Айткожин К.К. Вопросы реализации конституционных прав и свобод человека и гражданина в РК // Международные стандарты в области прав человека и проблемы развития национального законодательства: сб. статей международной научно-практической конференции, посвященной 10-летию государственной независимости РК– Алматы: Қазақ университеті.- 2003.-часть1- – 570 с.

26Семисорова К.Н. Основные концепции относительно регулирования правосубъектности физических лиц в международном частном праве // Международное публичное и частное право. -2007.- № 2. -С. 14-17.

27Белькова Е.Г. Правосубъектность граждан в международном частном праве // Известия Байкальского государственного университета.- 2008.- № 4.- С.104-108.

28Маргиев В.И. Эволюции теории и практики международной правосубъектности // Вестник Адыгейского государственного университета. -2005.- № 4.- С. 138-143.

29Сарсембаев М.А. Права человека в Казахстане: от Евразийства до уровня мирового сообщества // Человек и закон. – 2013. – 12 декабря 2013 года

30Кожеуров Я.С. О новых тенденциях признания права физлица// LexRussica.- 2004.- Т. LXIII.- № 2.- С. 489-513.

31Каширкина А.А. Новые тенденции в доктрине международной правосубъектности // LexRussica. -2004. -Т. LXIII. -№ 3.- С. 819-837.

32Самович Ю.В. К вопросу о международной правосубъектности индивидов // Известия Томского политехнического университета. Инжиниринг георесурсов.- 2006.- Т. 309.- № 5.- С. 181-185.

33Захаров Т.В. К вопросу о международной правосубъектности индивида // Вестник Саратовской государственной юридической академии. -2006.- № 5 (51). -С. 126-129.

34Доклад «О ситуации с правами человека в Республике Казахстан» в 2012 году. Комиссия по правам человека при Президенте Республики Казахстан. Под общей ред. К. Султанова, Т. Абишева. – Астана, 2013. – 176 с.

35KelsenH. General Theory of Law and State. – Cambridge: HarvardUniversityPress, 1945. – P. 250;

36Ерджанов Т.К. Новые тенденции в толковании Европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод //Вестник Казахстанской Ассоциации международного права.- 2013.-№4 (24). – С. 25-29.

37Ерджанов Т.К. Соотношение частных и публичных интересов в контексте Европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод // Сбор. мат. межд. науч.конф. «Актуальные проблемы международных отношений, права и экономики и поиск их решений в свете Стратегии «Казахстан-2050.- Алматы, 2014. – 334 с.

38KlabbersJ. PresumptivePersonality: TheEuropean Union in International Law // International Law Aspects of the European Union / Ed. by M. Koskenniemi. – The Hague: Kluwer Law International.- 1998. – P. 244.

39Ерджанов Т.К. Соотношение законодательства Республики Казахстан с нормами Европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод // Правовое регулирование законотворческого процесса в Республике Казахстан и совершенствование политической системы в условиях модернизации казахстанского общества (проблемы теории и практики): Материалы научно-теоретической конференции – Алматы, 2014. – 200 с.

40Yearbook of the International Law Commission– 1950. – Vol. II. – P. 374.

legal.un.org › ilc › publications › yearbooks › english › ilc_1950_v2

41Benedict XVI. Op. cit. – P. 15.

42Carozza P. G. Subsidiarity as a Structural Principle of International Human Rights Law // AJIL. – 2003. – Vol. 97. – No 1. – P. 38.

43Carty A. Op. cit. – P. 552.

44Утегенова А.Р. Сотрудничество Республики Казахстан с Организацией по безопасности и сотрудничеству в Европе (1992-2003 гг). Дисс. канд. ист. наук. – Алматы, КазНУ имени аль-Фараби.- 2003. – 172 с.

45Каширкина А.А. Тенденции развития международной правосубъектности // автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук / Московская государственная юридическая академия. М.- 2004 стр

46Лихачёв М.А. К вопросу об автономной воле как основании международной правосубъектности индивида // Вестник Челябинского государственного университета. Серия: Право. 2010. № 19. С. 95-99.

47Лихачёв М.А. Понимание международной правосубъектности в ракурсе иных, смежных категорий // Вестник Челябинского государственного университета. Серия: Право. 2010. № 33. С. 74-81.

48Игнатенко Г.В., Лихачев М.А. Размышления о современной концепции международной правосубъектности индивида // Известия высших учебных заведений. Правоведение.- 2010.- № 4 (291).- С. 200-212.

49Нысанбекова Л.Б.,Сайрамбаева Ж.Т., Токтыбеков Т. Жеке тұлғалардың халықаралық құқықсубъектілігінің мәнін жаңа кешенді құқықтыққұбылыс ретінде түсінігіне жалпы теориялық көзқарастар ҚазҰУ Хабаршысы№4(80) 2017).- С. 58-69.

50Léon Julliot de la Morandiere. Droit civil, tome IV, Coll. < Précis. - Dalloz , Paris, Dalloz, 1959 (avec addendum au 30 septembre 1960), 690 pages.

51 Новицкий И.Б. Римское право,—Изд. 6-е, стереотипное. —М., 1997—245с.,39 стр.

52Корецкий В.М.Очерки международного хозяйственного права. Харьков, 1928.Вып.1.С.32,-313С.

53 Мороз С. Особенности правового статуса инвесторов-недропользователей// Юрист, 2005. №5.- http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1232420

54Смирнова Е.С. Проблемы правового статуса иностранцев в условиях глобализации. Автореферат дисс .доктора юрид. наук – М.,2009.- С.- 32

55.Иоффе О.С. Избранные труды: В 4 т. Т. 2. Советское гражданское право. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004.

56Братусь С.Н. Субъекты гражданского права. М.: Госюриздат, 1950. - 367с.

57Сайрамбаева Ж.Т. Международно-правовые регулирование статуса транснациональных корпораций: автореф… дис. канд. юрид. наук: 12.00.10/ Казахский Нац. ун-т. - Алматы, 2002. - 162 с.

58Тарасов О.В. Международная правосубъектность человека в Российской и Украинской юридической литературе конца XX - начала XXI веков // Современное право.- 2013.- № 11.- С. 131-136.

59Чорномидз Ю.Н. Актуальные проблемы международной правосубъектности // Альманах современной науки и образования.- 2008.- № 6-2.- С. 213-216.

60Traisbach K. The individual in International law. Draft for Presentation (incomplete references). Berlin.,Hamboldt University 2006.- p.-64

61Friedmann W. The Changing Structure of International law.-London: Stevens.-1964.-P.60-70

62Нурумов Д.И. Становление и развитие международной системы защиты прав человека: дисс. …канд.юрид.наук.- М.,2000.- с.182

63Нысанбекова Л.Б.,Сайрамбаева Ж.Т. Definition and grounds of the international legal personality of individuals as a significant and complex phenomenon in international law Vestnik KazNU № 3(79), 2017,p.78-88№ 3(79), 2017,p.78-88

64Трубецкой Е.Н.Энциклопедия права-Спб Юрид. ин-т, (Классики рус. философии права),1998-183 С. -с.134

65Кожеуров Я.С.- С. 489-513.

66Всеобщая декларация прав человека (принята Генеральной Ассамблеей ООН 10.12.1948) // Российская газета, 10.12.1998

67 Консультативное заключение от 11 апреля 1949 г. о возмещении ущерба, понесенного на службе ООН // International Court of Justice Reports, 1949.Стр 174. http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://legal.un.org/ilc/reports/2016/russian/annex.pdf

68Черниченко С.В. Нескончаемая дискуссия о международной правосубъектности индивидов // Евразийский юридический журнал.- 2016. -№ 1 (92). С. 85-90.

69Насандратра Л. Проблема международной правосубъектности индивида // В сборнике: Международное право и современный мир материалы международной научно-практической конференции. под редакцией Н. Ю. Жуковской, Е. В. Калининой. -2016.- С. 112-114.

70Стрельцова М.А., Письменов В.Н. Международная правосубъектность ребенка в практике европейского суда по правам человека // В сборнике: Права человека: история, теория, практика сборник научных статей пятой Всероссийской научно-практической конференции.- 2016. С. -188-190.

71Шутурова Х.М.Б. К вопросу о международной правосубъектности индивида // Успехи современной науки.- 2016. -Т. 7.- № 12.- С. 156-158.

72Черенданова Ю.В. Международная правосубъектность индивида //Новая наука: Современное состояние и пути развития.- 2016.- № 11-3.- С. 221-224.

73 Приказ Министра обороны СССР от 16.02.1990 N 75 "Об объявлении Женевских конвенций о защите жертв войны от 12 августа 1949

года и Дополнительных протоколов к ним" (вместе с "Руководством по применению Вооруженными Силами СССР норм международного гуманитарного права")

74 Национальный план действий в области прав человека в Республике Казахстан на 2017-2021 гг. https://bureau.kz/files/bureau/Docs/Docs%202017/Proekt-nac-plana-2017-2021.pdf

75 Международный пакт о гражданских и политических правах. Принят резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи ООН от 16 декабря 1966 года // Сайт Организации Объединённых Наций. URL: http://www.un.org/ru/documents/ decl_conv/conventions/pactpol.shtml. См. также: Закон Республики Казахстан №91 от 28 ноября 2005 года «О ратификации Международного пакта о гражданских и политических правах» // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Адилет». URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000091_.

76 Маргиев В.И Понятие международной правосубьектности,2005. https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-mezhdunarodnoy-pravosubektnosti/viewer

77Ларионова А.В., Агеева В.В. Международная правосубъектность непризнанных государств и их граждан // В сборнике: НАУКА. ТЕХНОЛОГИИ. ИННОВАЦИИ сборник научных трудов: в 9 частях. -2016. -С. 281-283.

78 Новиков В.В. Гражданская правосубъектность иностранцев, международное частное право. Правоотношения с участием иностранных физических лиц в России: цивилистические аспекты // Гражданское право. -2009.- № 1.- С. 30-32.

79 Черниченко С. В. Международное право: современные теоретические проблемы. М., 1993.- С. 99.

80 Оппенгейм Л. Международное право.-М., - 1948. - Т.1.- Полутом 1. - С. 42.

81 Аткова М.С. Закон гражданства лица как одна из наиболее распространенных коллизионных привязок при определении правосубъектности граждан в международном частном праве // Studium.- 2016. -№ 4-3- (41).- С. 44.

82 Толстых В.Л. Фундаментальный труд по актуальным проблемам международного права // Российское правосудие.- 2009. -№ 3.- С. 106-109.

83 Остроухов Н.В. О мнимой и реальной правосубъектности // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Юридические науки.- 2009.- № 2.- С. 90-94.

84 Лихачёв М.А. Правовой статус личности как воплощение взаимодействия внутригосударственного и международно-правового регулирования // Российский юридический журнал. -2010. -№ 2 (71). -С. 169-176.

85 Суверенитет и международная правосубъектность союзных республик и критика буржуазных концепций :на примере Казахской ССР : автореферат диссертации на соискание ученой

степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.10 - Международное право /М. А. Сарсембаев ; Науч. рук. Г. П. Задорожный ; Московский государственный институт международных отношений МИД СССР. -М.,1978. -21 с.

86 Махниборода И.М. Характеристика международной процессуальной правоспособности // Современное право.- 2010. -№ 11.- С. 130-133.

87 Кузьмина А.В. Человеческое достоинство и формирование правовых механизмов его защиты // Вестник Московского городского педагогического университета. Серия: Юридические науки. -2010. -№ 2.- С. 23-31.

88 Каширкина А.А. Тенденции развития международной правосубъектности:дис. … канд. юрид. наук: 12.00.10. – М., 2004. – 212 с.

89 Ковлер А. Индивид как субъект международного права (возвращение в дискуссии) // Междунар. право. 2013. № 1. С. 28–53

90 Фадеев П.В. Правовая помощь личности в уголовном судопроизводстве на уровне межгосударственных отношений // Вестник Московского университета МВД России.- 2011.- № 3.- С. 164-167.

91 Буткевич В.Г. Характеристика связей международного и внутригосударственного права // Вестник Киевского университета. Международные отношения и международное право. Выпуск 8. Киев. 1979. С. 13-20.

НГвоздицкий Д.Консультативное заключение Международного суда ООН(1949)-важный этап становления института дипломатической защиты международных организаций// Закон и право.Государство и право.2008.С.25-32

92Игнатенко Г. В. Универсальность и эффективность международного права как взаимодейст вующие категории // Вопросы универсальности и эффективности международного права. Свердловск, 1981.стр 3-16

93Мамедов У.Ю. Международная правосубъектность: Основные тенденции развития: дис. …канд. юрид. наук: 12.00.10. – Казань, 2002. -186 с. Мамедов У.Ю.

94.Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах. Принят резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1966 г.//http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactecon.shtmlӨтініш берілген күн 20 қаңтар 2019 жыл

95 Факультативный протокол к Международному пакту о гражданских и политических правах. Принят резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1966 года http://www.adilsoz.kz/acts/show/id/78

96 Стандарты Европейского Суда по правам человека и российская правоприменительная практика М.: Анахарсис, 2005. ISBN 5-901352-50-5.

97 Scharf, Michael P. Results of the Rome Conference for an International Criminal Court. ASIL Insights. The American Society of International Law.-1998. 3(10)

98 Байдельдинов Д.Л., Букенбаев Р.М. ООН и контрольные механизмы защиты прав и основных свобод человека. Журнал Вестник КАЗНУ, серия

международные отношения и международное право.- 2014. - №3(67).- С.105-110

99 Шинкарецкая Г.Г. Новые действующие лица в международном праве // Международное право и международные организации.- 2011.- № 1. -С. 129-133.

100 Айдарбаев С.Ж., Шумилов В.М. Международное публичное право. Учебник. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 432 с.

101 Айдарбаев С.Ж. Международное публичное право. Учебное пособие. – Алматы: Издательство «Жеті Жарғы», 2019. – 232 с.

102 Прошин В.А. Институт признания в международном праве // В сборнике: Гуманитарные науки и модернизация правовой системы государства: российский и зарубежный опыт Материалы IV Международной научно-практической конференции. -2015. С. 194-198.

103 Янькова А.Д. Индивиды как участники международно-правовых отношений // В сборнике: Наука и образование: сохраняя прошлое, создаём будущее сборник статей V Международной научно-практической конференции. МЦНС «Наука и Просвещение».- 2016.- С. 81-83.

104 ParlettK. The Individual in the International Legal System. Continuity and Change in International Law. - Cambridge:Cambridge University Press.-2010. - P.462.

105 Международное право = Völrcht/ Вольфганг Граф Витцтум и др. Пер. с нем. – М.: Инфотропик Медиа, 2011. – 992 с.

106 Исполинов А.С. Исполнение решений международных судов: теория и практика // Международное правосудие. 2017. -№ 1 (21). -С. 45-67.

107 Гуласарян А.С. Пролиферация международных судов и международное право // В сборнике: Будущее международного права Москва, 2016.- С. 73-80.

108 Конституция Российской Федерации (принята референдумом 12 декабря 1993 года) // https://zakonbase.ru/konstitucija-rfӨтініш берілген күн 20 сәуір2019 жыл

109 Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 23 марта 2019 года) // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029Өтініш берілген күн 25 қаңтар 2019 жыл

110 Всеобщая декларация прав человека. Принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года. http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtmlӨтініш берілген күн 15 қаңтар 2019 жыл

111 Конвенция о защите прав человека и основных свобод(Европейская конвенция о правах человека, ETS № 005)(Рим, 4 ноября 1950 года) // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1007545Өтініш берілген күн 22қаңтар 2019 жыл

112 Nowak M. Commentary on the U.N. Covenant on Civil and Political Rights. Kehl: N.P.Engel Verlag, 2nd revised edition 1278 p. ISBN 3-88357-134-2.- 2005p.1278

113 Хартия основных прав Европейского Союза (Принята в г. Ницце 07.12.2000). Хартия заменена с 01.12.2009 Хартией Европейского Союза об основных правах от 12.12.2007 на основании абз. 2 ст. 54 Хартии от 12.12.2007 // Московский журнал международного права. -2003. -№ 2.- С. 302 - 314.

114 Стамболцян С.А. Значение решений международных судов в современном правопорядке // Новая наука: Проблемы и перспективы.- 2016. -№ 3-1 (67).- С. 247-249.

115 Таблицы решений конвенционных органов ООН в отношении Казахстана https://bureau.kz/dogovornye_organy_oon/dogovornye_organy_i_speciprocedury_oon/

116 Епифанова Е.В. Практика международных судов в области соблюдения прав человека и формирования единообразного понимания преступления // Очерки новейшей камералистики.- 2016.- № 2.- С. 33-46.

117 Романовский Г.Б., Романовская О.В. Конституционная правосубъектность граждан и современные биотехнологии // Вопросы правоведения.- 2013. -№ 2 (18).- С. 309-333.

118 Правовой статус и правосубъектность лица: теория, история, компаративистика // Материалы VIII международной научно-теоретической конференции в 2 частях / - Р.А. Ромашов, Н.С. Нижник. 2007. Т.1

119 Рыжова А.А. Право на признание правосубъектности // Правозащитник.- 2016.- № 2.- С. 25.

120 Черниченко С.В. Личность и международное право. – М., 1974.

121 Кожеуров Я.С. Проблемы международной правосубъектности индивида. Дис. …канд. юрид. наук: 12.00.10. – М., 2001. – 207 с.

122 Doc. UN ERes.1503 (XLVIII), 19.06.1970. ????

123 Международный пакт о гражданских и политических правах (16 декабря 1966 года) // http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml Өтініш берілген күн 26қаңтар 2019 жыл

124 Факультативный протокол к Международному пакту о гражданских и политических правах (Принят резолюцией 2200A (XXI) Генеральной Ассамблеи ООН от 16 декабря 1966 года) //http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpro1.shtml Өтініш берілген күн 11қаңтар 2019 жыл

125 UN-Complaints on Allegations of Violations of Human Rights-Gender. INSTRA review news tic. Available at: http://www.ohchr.org/english/bodies/chr/special/complaints.htm March, 6, 2006, at p.2. Өтініш берілген күн 17қаңтар 2019 жыл

126 Процедуры ООН, установленные для реагирования на нарушения прав человека //Вэйсбродт Д., Фитцпатрик Д., Ньюман Ф. Международные

права человека. Закон, политика и процесс. Учебник. 3-е изд., 2001. // http://hrlibrary.umn.edu/russian/hrtsbook/Runprocedures.html Өтініш берілген күн11қаңтар 2019 жыл

127 Резолюция ЭКОСОС 728 F (XXVIII) от 30 июля 1959 года «Сообщения, касающиеся прав человека» // U.N. Doc. E/3290 (1959). Economic and Social Council official records, 28th session, 30 June-31 July 1959. // http://unbisnet.un.org:8080/ipac20/ipac.jsp?session=RF7399826413M.5869&profile=bib&uri=full=3100001~!405028~!0&ri=26&aspect=power&menu=search&source=~!horizon#focusдатаобращения15 қаңтар 2019 жыл

128 Economic and Social Council Resolution 2000/3, 58 U.N. ESCOR (No.1) //U.N. Doc. E/RES/2000/3 (2000) // http://ap.ohchr.org/documents/alldocs.aspx?doc_id=8200. Өтініш берілген күн 19қаңтар 2019 жыл

129 Atadjanov R. The Role of Individual in International Law. The United Nations Human Rights Protection System. – Saarbrucken, 2013. – 61 p.

130 Африканская Хартия прав человека и народов (Найроби, 26 июня 1981 года) // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35760126Өтініш берілген күн 13қаңтар 2019 жыл

131 Нгатейо Акони Ш.П. Африканский суд по правам человека и народов: история и современность // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия Философия. Социология. Право. - 2016. - № 24 (245). - Выпуск 38. – С.105-110.

132 HenryJ. Steiner, PhilipAlston. Human rights in context. Law, Politics, Morals, Oxford, Clarendon, 2007. – 704 p.

133 Bekker G. The African Court on human and peoples' rights: Safeguarding the interest of African states // Journal of African law. – Cambridge, 2007. – Vol.51. - N 4. – P. 151–172.

134 Лукьянцев Г.Е. Г.Е. Европейские стандарты в области прав человека: теория и практика функционирования Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. – М.: Звенья, 2000. - 279 с.

135 Конвенция о защите прав человека и основных свобод (Европейская конвенция о правах человека, ETS № 005) **(**Рим, 4 ноября 1950 года)(с изм. и доп. по состоянию на 13 мая 2004 года) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1007545Өтініш берілген күн15 ақпан 2019 жыл

136 Вэйсбродт Д., Фитцпатрик Д., Ньюман Ф. Введение в международное право прав человека // Международные права человека. Закон, политика и процесс. Учебник. 3-е изд., 2001. // http://hrlibrary.umn.edu/russian/hrtsbook/hrtsintroduction.htmlӨтініш берілген күн15 ақпан2019 жыл

137 De Zayas A., Moller J.Th., Opsahl T. Application of the International Covenant on Civil and Political Rights under the Optional Protocol by the Human Rights Committee.- 1989.- P. 13.

138 Энтин М.Л. "Международные гарантии прав человека (практика Совета Европы)". – М., 1992.

139 Case: Inze, Series A: Judgments and Decisions.Городизд-1988.-vol. 126.-P.16.

140 Application 867/60, X vs. Norway, Yearbook IV.- 1961.-P. 276.

141 Case: Klass and others vs. Federal Republic of Germany, Series A: Judgments and Decisions.-1979.- vol. 28 .- P. 19-20.

142 Case: Marckx vs. Belgium, Series A: Judgments and Decisions.-1979.-vol. 31.- P. 13.название

143 Application 7826/77, X vs. United Kingdom. Decisions and Reports.-1978.-vol.- 14.- P. 197-198.

144 (Surdineotautersc.Italie, № 36813/97 (дек), 27 сәуір 2007 ж. (жарияланбаған)Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық соттың Үлкен палатасының шешімі ScozzanietGiuntac / italie (GC), № 419963/98, 138 // CourEuropennedesdroitsde L 'Homme.-2000-VIII.

145 (Audienclsollenneile de la lour Europenne des droits de L'homme a L'occasion de L 'ouvertune de L'apreeju diciare, 23 қаңтар, 2003. М. Лациус Уилдхабер президенті Ле ла Курстің баяндамалары (stras2003-p.5

146 Адамның құқықтары туралы американдық конвенция // https://ru.wikipedia.org/wikiӨтініш берілген күн25 ақпан2019 жыл

147 Адам құқықтары туралы американдық конвенция (Сан-Хосе, 22 қараша 1969 жыл)// http://online.zakon.kz /Document/?doc_id=39605365Өтініш берілген күн 15ақпан 2019 жыл

148 Межамериканская комиссия по правам человека // https://ru.wikipedia.org /wiki

149 Межамериканский суд по правам человека // https://ru.wikipedia.org/wiki

150 Луць О.Н. Прецедентная практика органов межамериканской системы защиты прав человека в сфере региональных избирательных стандартов // Юридические науки: проблемы и перспективы: материалы Междунар. науч. конф. (г. Пермь, март 2012 г.). — Пермь: Меркурий, 2012. — С. 137-146.

151 Карташкин В.А. Права человека в международном и внутригосударственном праве. – М., 1995. – 135 с.

152 Букенбаев Р., Ахметов Е. К вопросу о переспективах укрепления международной системы защиты прав человека в межамериканском регионе(на примере анализа деятельности Организации американских государств).Вестник КазНУ,серия Международные отношения и международное право, № 4,2018,с.36-43

153 Мищихина Е.С. Подходы к изучению правосубъектности личности в международно-правовых отношениях // В сборнике: Лучшая научно-исследовательская работа 2017: экономика, политика, социология и право сборник статей победителей VII Международного научно-практического конкурса. 2017. С. 172-175.

154 Orakhelashvili A. (2001). The Position of the Individual in International Law //California Western International Law Journal. Vol. 31. No.2, Article 10 // https://scholarlycommons.law.cwsl.edu/cwilj/vol31/iss2/10
155 Husak. D. Abetting a Crime. Law and Philosophy, 2014 , Vol. 33, №1 , C. 41-73. doi:10.1007/s10982-013-9173-6
156 Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941—1945 гг.: Сборник документов. Т. 1. Московская конференция министров иностранных дел СССР, США и Великобритании (19—30 окт. 1943 г.) / Министерство иностранных дел СССР. — М.: Политиздат, 1984. — 384 с. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941—1945 гг.: Сборник документов. Т. 4. Крымская конференция руководителей трёх союзных держав — СССР, США и Великобритании (4—11 февр. 1945 г.) / Министерство иностранных дел СССР. — М.: Политиздат, 1984. — 302 с.
157 Кудайбергенов М. Б. «Международная уголовная ответственность физических лиц». Монография: Заң әдебиеті баспасы. –2006 жыл,126 б.
158 Лукашук И.И., Наумов А.В. Халықаралық қылмыстық құқық: Оқулық. – М.: Спарк, 1999. – 287 б.
159 Конвенция о неприменимости срока давности к военным преступлениям и преступлениям против человечества (26 ноября 1968 года) // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30234564
160 Convention for the prevention and punishment of terrorism (16.11.1937, League of Nations) // https://dl.wdl.org/11579/service/11579.pdf
161 Charter of the International Military Tribunal - Annex to the Agreement for the prosecution and punishment of the major war criminals of the European Axis ("London Agreement") (8 August 1945) // https://www.refworld.org /docid/3ae6b39614.html
162 Устав Международного Военного Трибунала для Дальнего Востока от 19 января 1946 года // Перевод с английского. См.: Documents on American Foreign Relations, July 1945 - December 1946, vol.VIII, Princeton University Press, 1948. // http://docs.cntd.ru/document/902053853
163 Устав Международного уголовного трибунала для судебного преследования лиц, ответственных за серьезные нарушения международного гуманитарного права, совершенные на территории бывшей Югославии с 1991 года //http://www.un.org/ru/law/icty/charter
164 Резолюция, принятая Советом Безопасности ООН 8 ноября 1996 года № 955 «Ситуация в отношении Руанды» // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35204424#pos=5;-246
165 Римский Статут Международного уголовного суда от 17 июля 1998 года (Текст Римского статута, распространенного в качестве документа A/CONF.183/9 от 17 июля 1998 года с изменениями на основе протоколов от 10 ноября 1998 года, 12 июля 1999 года, 30 ноября 1999

года, 8 мая 2000 года, 17 января 2001 года и 16 января 2002 года) // http://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute(r)
166 Конвенцию о предупреждении преступления геноцида и наказании за него. Принята резолюцией 260 (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 9 декабря 1948 года // http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/ genocide
167 Международная конвенция о пресечении преступления апартеида и наказании за него. Принята резолюцией 3068 (XXVIII) Генеральной Ассамблеи ООН от 30 ноября 1973 года // http://www.un.org/ru/documents/decl_ conv/conventions/apartheid1973.shtml
168 Конвенция по улучшению участи раненных и больных в действующих армиях (Женева, 6 июля 1906) // http://army.armor.kiev.ua/hist/zeneva-ran-1-b.php
169 Четыре международные конвенции о защите жертв войны, подписаны 12 августа 1949: 1) Конвенция об улучшении участи раненых и больных в действующих армиях; 2) Конвенция об улучшении участи раненых, больных и лиц, потерпевших кораблекрушение, из состава вооруженных сил на море; 3) Конвенция об обращении с военнопленными; 4) Конвенция о защите гражданского населения во время войны.
170 Конвенция о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта (Гаага, 14 мая 1954 года) // https://www.icrc.org/ru/doc/resources/documents/misc/treaties-cultural-properties-140554.htm
171 Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него. Принята резолюцией 260 (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 9 декабря 1948 г. // http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/ genocide.shtml
172 Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 12 декабря 2001 г. N 56/83 "Ответственность государств за международно-противоправные деяния"https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N01/658/83/PDF/ N0165883.pdf?OpenElement
173 Kaye, D. (2014). Archiving justice: conceptualizing the archives of the United Nations International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. Archival Science, 14(3), 381-396. doi:10.1007/s10502-014-9229-x
174 Weigend, T. (2014). Assuming that the Defendant Is Not Guilty: The Presumption of Innocence in the German System of Criminal Justice. Criminal Law and Philosophy, 8(2), 285-299. doi:10.1007/s11572-013-9271-4
175 Pagallo, U. (2017). When Morals Ain’t Enough: Robots, Ethics, and the Rules of the Law. Minds and Machines, 1-14. doi:10.1007/s11023-017-9418-5

176 Лебедева Н.С. ПодготовкаНюрнбергскогопроцесса. М.: «Наука», 1975.
177 Lee, Y. (2014). What is Philosophy of Criminal Law? Criminal Law and Philosophy, 8(3), 671-685. doi:10.1007/s11572-013-9222-0
178 eigend, T. (2014). Assuming that the Defendant Is Not Guilty: The Presumption of Innocence in the German System of Criminal Justice. Criminal Law and Philosophy, 8(2), 285-299. doi:10.1007/s11572-013-9271-4
179 Garvey, S. P. (2015). Canadian Scholars on Criminal Responsibility. Criminal Law and Philosophy, 9(2), 351-364. doi:10.1007/s11572-013-9256-3
180 Donoso, A. (2015). Commentaries on Criminal Law Conversations. Criminal Law and Philosophy, 9(2), 337-349. doi:10.1007/s11572-013-9252-7
181 Resolution 827 (1993) // UN Doc. S/RES/827 (1993).
182 UN DOC. S/RES/780 (1992) // https://undocs.org/S/RES/780(1992)
183 S.C. Res. 798. UN. Doc. S/INF/48 (1992) // https://research.un.org/en/docs/ga/quick/regular/47
184 SC Res. 808 (1993). [International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY)], 22 February 1993 //S/RES/808 (1993) // https://www.refworld.org/docid/3b00f15d30.html [accessed 6 February 2019]
185 Blakesley C.L. Atrocity and Its Prosecution: The Ad Hoc Tribunals for the Former Yugoslavia and Rwanda // The Law of the War Crimes / Ed by McCormack T.L.H. and Simpson G. J. The Hague; London; Boston: Kluwer Law International, 1997. - P. 189-228.
186 Ситуация в отношении Руанды. S/PV.3453. http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=S/PV.3453
187 Кожеуров Я.С. Проблемы международной правосубъектности индивида. Дис. …канд. юрид. наук: 12.00.10. – М., 2001. – 207 с.
188 Friedmann W. The Changing Structure of International Law.New York: Columbia University Press; London: Stevens & Sons, 1964. - pp. 410.
189 Yankah, E. N. (2015). Republican Responsibility in Criminal Law. Criminal Law and Philosophy, 9(3), 457-475. doi:10.1007/s11572-013-9283-0
190 Malekian, F. (2015). Consolidating the International Criminal Law of Children. Criminal Law Forum, 26(3), 569-593. doi:10.1007/s10609-015-9265-0
191 Shiner, R. A. (2014). Corporations and the Presumption of Innocence. Criminal Law and Philosophy, 8(2), 485-503. doi:10.1007/s11572-013-9287-9
192 Solaiman, S. M., &Langsted, L. B. (2017). Crimes Committed by Directors Attributed to Corporations – Why Should Directors be Accessory?:

Viewing through the Complicity Rules in Common Law. Criminal Law Forum, 28(1), 129-161. doi:10.1007/s10609-016-9299-y
193 Madeline H. Morris, Trials of Concurrent Jurisdiction: The Case of Rwanda, 7DuKE J. COMy. &INT'LL. 349 (1997) // Цит. поработе: OrakhelashviliA. The Position of the Individual in International Law // California Western International Law Journal, Vol. 31 [2000], No. 2, Art. 4. – P.275.
194 United Nations Security Council Resolution 955 Establishing the International Tribunal for Rwanda (with Annexed Statute), S.C. res. 955, 49 U.N. SCOR at, U.N. Doc. S/RES/955 (1994) // http://hrlibrary.umn.edu/peace/docs/ scres955.html
195 Ferguson, P. R. (2016). The Presumption of Innocence and its Role in the Criminal Process. Criminal Law Forum, 27(2), 131-158. doi:10.1007/s10609-016-9281-8
196 Ulväng, M. (2014). Criminal and Procedural Fairness: Some Challenges to the Presumption of Innocence. Criminal Law and Philosophy, 8(2), 469-484. doi:10.1007/s11572-013-9259-0
197 Hadjimatheou, K. (2016). Criminal Labelling, Publicity, and Punishment. Law and Philosophy, 35(6), 567-593. doi:10.1007/s10982-016-9274-0
198 Yankah, E. N. (2015). Republican Responsibility in Criminal Law. Criminal Law and Philosophy, 9(3), 457-475. doi:10.1007/s11572-013-9283-0
199 Douglas, T. (2014). Criminal Rehabilitation Through Medical Intervention: Moral Liability and the Right to Bodily Integrity. The Journal of Ethics, 18(2), 101-122. doi:10.1007/s10892-014-9161-6
200 Giddens, T. (2015). Criminal Responsibility and the Living Self. Criminal Law and Philosophy, 9(2), 189-206. doi:10.1007/s11572-013-9212-2
201 Wallerstein, S. (2015). Delegation of Powers and Authority in International Criminal Law. Criminal Law and Philosophy, 9(1), 123-140. doi:10.1007/s11572-013-9203-3
202 Tadros, V. (2014). The Ideal of the Presumption of Innocence. Criminal Law and Philosophy, 8(2), 449-467. doi:10.1007/s11572-013-9253-6
203 Eldar, S. (2014). Indirect Co-Perpetration. Criminal Law and Philosophy, 8(3), 605-617. doi:10.1007/s11572-013-9224-y
204 Bui, D. T. (2017). Procedural Proportionality: The Remedy for an Uncertain Jurisprudence of Minor Offence Justice. Criminal Law and Philosophy, 1-24. doi:10.1007/s11572-017-9413-1
205 Zaksaite, S., &Radke, H. (2014). The interaction of criminal and disciplinary law in doping-related cases. The International Sports Law Journal, 14(1), 115-127. doi:10.1007/s40318-014-0045-5

206 Yanev, L. (2015). A Janus-Faced Concept: Nuremberg's Law on Conspiracy Vis-À-Vis the Notion of Joint Criminal Enterprise. Criminal Law Forum, 26(3), 419-456. doi:10.1007/s10609-015-9262-3
207 Lubaale, E. C. (2017). Military Courts and Prosecution of Offences by National Defense Forces in the Dawn of the Complementarity Regime: The Case of Uganda. Criminal Law Forum, 1-39. doi:10.1007/s10609-017-9307-x
208 Lee, A.Y.K. (2015). Public Wrongs and the Criminal Law. Criminal Law and Philosophy, 9(1), 155-170. doi:10.1007/s11572-013-9231-z
209 Wilson, S. (2015). The new Market Abuse Regulation and Directive on Criminal Sanctions for Market Abuse: European capital markets law and new global trends in financial crime enforcement. ERA Forum, 16(3), 427-446. doi:10.1007/s12027-015-0384-1
210 Stewart, H. (2015). The Normative Structure of Criminal Law: Moral or Political? Criminal Law and Philosophy, 9(4), 719-725. doi:10.1007/s11572-013-9291-0
211 Kopylova, E. A. (2017). The Offence of Giving False Testimony under Solemn Declaration in the Rome Statute. Criminal Law Forum, 1-40. doi:10.1007/s10609-017-9301-3
212 Ambos, K. (2015). The Overall Function of International Criminal Law: Striking the Right Balance Between the Rechtsgut and the Harm Principles. Criminal Law and Philosophy, 9(2), 301-329. doi:10.1007/s11572-013-9266-1
213 McGorrery, P. (2017). The Philosophy of Criminalisation: A Review of Duff et al.'sCriminalisation Series. Criminal Law and Philosophy, 1-23. doi:10.1007/s11572-017-9416-y
214 Хулио Сесар Пинеда. Геополитика XXI века // https://inosmi.ru/world/20131221/215903716.html
215 Baderin M.A. International Human Rights and Islamic Law. Oxford: Oxford University Press, 2003. – P.302.
216 Bradshaw N.F. The legality of NATO's attack on Serbia, 1999. Camberley: Conflict Studies Research Centre, 1999 // https://books.google.kz/books?id=fdDGAAAAQBAJ&pg=PA82&lpg=PA82&dqӨтінішберілгенкүн25 ақпан 2019 жыл
217 Brysk A. Transnational Threats and Opportunities // Globalization and Human Rights / Edited by Brysk A. Berkeley: University of California Press, 2002. – P.321.
218 Human Rights in Cross-Cultural Perspectives. A Quest for Consensus / Edited by Abdullahi Ahmed An-Na'im. - University of Pennsylvania Press. Philadelphia, 1992. – P.488.
219 Нурумов Д.И. Становление и развитие международной системы защиты прав человека: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.10. – М., 2000. – 193 с.

220 Криволапов П.С. Новые тенденции международного сотрудничества в области прав человека: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.10. – М., 2006. - 213 с.
221 Айдарбаев С.Ж. Интеграционные процессы на постсоветском пространстве в условиях глобализации мира: международно-правовые аспекты: дис. …док. юрид. наук: 12.00.10. – Алматы, 2010. – 329 с.
222 Договор о Европейском Союзе (Маастрихт, 7 февраля 1992 года) в редакции Лиссанбонского договора // Европейский Союз: Основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями. – М.: ИНФРА-М, 2008. - С.166-210.
223 Европейское право: учебник для вузов /Под общ. ред. д.ю.н., проф. Л.М. Энтина. – М.: Издательство НОРМА.- 2000. – 720 с.
224 Дугин А.Г. Проект «Евразия». – М.: Эксмо, Яуза, 2004. – 512 с.
225 Бусурманов Ж. Права человека и евразийский фактор //Central Asia Monitor. – 2005, 2 декабря.
226 Айдарбаев С.Ж. Интеграционные процессы на постсоветском пространстве в условиях глобализации мира: международно-правовые аспекты:дис. …док. юрид. наук: 12.00.10. – Алматы, 2010. – 329 с.
227 Лукашук И.И. Международное право: общая часть. М.: Волтерс Клувер, 2005. – 371 с.
228 Международное право: учебник /отв. ред. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова. – М.: Междунар. отношения, 2000. – 720 с.
229 Лайтман В.И. Международная правосубъектность индивидов: аргументы «за» и «против» // Вопросы современной юриспруденции: сб. ст. по матер. LXXI-LXXII междунар. науч.-практ. конф. № 3-4(65). – Новосибирск: СибАК, 2017. – С. 116-120.
230 Бакина А.В. Роль дискурса и прав человека в контексте осуществления геополитической экспансии //https://cyberleninka.ru/article/n/rol-diskursa-i-prav-cheloveka-v-kontekste-osuschestvleniya-geopoliticheskoy-ekspansii. Өтініш берілген күн 2 ақпан 2019 жыл
231 Nyssanbekova L.B., Zhanat Zhaylau, Tokhtybekov T.«The Legal Personality of an Individual in International Law, Including the International Criminal Court; the Rights of Migrants, Refugees, the Rights of Women and Children in International Humanitarian Law (Armed Conflicts), the Rights of Investors» Journal of Advanced Research in Law and Economics. Romania Journal of Advanced Research in Law and Economics. Romania S.l., volume 7, n. 4, p. 902-90,2016S.l., volume 7, n. 4, p. 902-90,2016
232 Нысанбекова Л.Б. Проблемы определения правового статуса беженцев РК в вопросах трудоустройства // «Глобальные и региональные проблемы современных международных отношений, мировой экономики и международного права». Сборник материалов заочной межд. науч. конф. (14 февраля 2015 г.). – Алматы, …..год… - С.233-236.

233 Нысанбекова Л.Б. Проблемы определения правового статуса трудящихся –мигрантов ЕАЭС // Межд. науч.-практ. конф. «әл-Фараби әлемі».Алматы -2015.
234 Нысанбекова Л.Б. К проблеме защиты прав инвесторов в Республике Казахстан // «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education" GmbH, Österreich. Межд. науч. конф. Австрия, Вена.- 2014
235 Нысанбекова Л.Б. К проблеме применения мер по искоренению насилия в отношении женщин // Вестник КАЗНУ, серия международные отношения и международное право. - №3,2014, с.126-130.
236 Бурьянова Е.И. Условия, определяющие правосубъектность индивида: общетеоретический аспект: дис. …канд. юрид. наук: 12.00.01. – Волгоград, 2006. – 185 с.
237 Мамедов У.Ю. Международная правосубъектность: основные тенденции развития: дис. …канд. юрид. наук: 12.00.10. – Казань, 2002. – 186 с.
238 Каширкина А.А. Тенденции развития международной правосубъектности. Дис. … канд. юрид. наук: 12.00.10. – М., 2004. – 212 с.
239 Parlett K. The Individual in the International Legal System. Continuity and Change in International Law. - Cambridge: Cambridge University Press,2010. - P.462.